

PEETER PÕLD

TARTU ÜLIKOOLI PEDAGOOGIKAPROFESSOR

EESTI KOOLI AJALUGU

REDIGEERINUD

HANS KRUS

TARTU 1933

AKADEEMILINE KOOPERATIIV

Eesti Teaduste Akadeemia

juures oleva

*Ülikaalide Õppeaamatute Komisjoni
toetusel müügile lastud alandatud hinnaga.*

Kr. 2.80

PETER POLD

TARTU ÜHILASETSKONNA KIRJASTO

EESTI KOOLI AJALUGU

EESTI KOOLI AJALUGU

TOimetanud
HANS KRIBUS

TARTU 1933

KADELMILINE KOOPERATSIIV

PEETER PÕLD

TARTU ÜLIKOOLI PEDAGOOGIKAPROFESSOR

EESTI KOOLI AJALUGU

REDIGEERINUD

HANS KRUUS

TARTU 1933

AKADEEMILINE KOOPERATIIV

SAATEKS.

Kui kadunud Peeter Põld, Tartu eesti ülikooli esimene pedagoogika professor, kogus andmeid ja töötas neid ümber oma Eesti kooli ajalugu käsitlevate loengute jaoks, oli tal kindlasti silmis kavatsus saada oma ülestähendusist nende järk-järgulise täiendamise ja arendamisega trükivalmis käsikiri. Vara tabanud surm jättis suure töömehe sellegi kavatsuse poolele teele.

Kui P. Põllu ülestähendused loengute jaoks käesolevas raamatus ilmuvad trükis, siis on see põhjustatud kõigepealt vajadusest täita teatavalgi määral vastavat tühja kohta meie ajalookirjanduses, kus puudub kokkuvõtlik ülevaade Eesti kooli mineviku kohta, ja soovist anda avalikkusele osagi kadunud koolimehe poolelijäänud töö tulemusist.

Käsikirja trükiskorraldamine osutus küllaltki raskeks ja tülikaks ülesandeks, kuna autor polnud saanud mahti liita selle üksikosi vajalikul määral tervikuks. Samuti oli sõnastus üldiselt veel õige visandlik ja esialgne. Tervikluse huvides tuli käsikirja paiguti tugevasti kärpida ja kohendada. Sõnastusele aga oli vaja rohkesti uus kuju anda. Kõiki neid muudatusi on püütud teha samas vaimus, nagu see oleks aimatavalt sündinud autori enesegi poolt oma käsikirja trükivalmis viimistlemisel. Allakirjutanu pidas esialgu tarvilikuks käsikirjas ette võtta veel põhjalikumaid muudatusi, eriti teose dispoitsiooni alal, ja tuua täiendusi uuemate uurimuste põhjal. Sellest kavatsusest aga tuli loobuda, kuna see oleks autori teost liiga palju muutnud.

Käesoleva teose käsikiri on ainet kuni ärkamisaja lõpuni käsitlevas osas (kuni lk. 155) valmistatud P. Põllu poolt loengute jaoks tehtud ülestähenduste põhjal. Rohkearvulised märkmed hilisema aja kohta esinesid enam materjalide koguna ega olnud käsikirjas niivõrd läbi töötatud, et neid oleks võidud kasustada käesoleva raamatu jaoks. Nende asemel on kaks viimast peatükki (lk. 155—161) toodud kadunud autori kirjutisest „Ajalooline ülevaade kooliolude arenemisest Eestis“ (Eesti. Maa, rahvas, kultuur; Tartus 1926; lk. 955—959), seda osa ainult keeleliselt ühtlustades käesoleva raamatu muude osadega.

Peatükkide lõpus esinev kirjanduse ja allikate loetelu ei pretendeeri mingile täielikkusele, vaid tahab esitada ainult neid teoseid, mida autor oma ülestähendusis kasustanud. Redigeerija kavatsus täiendada seda loetelu ka hiljemini, pärast autori surma ilmunud tähtsamate teostega, on teostunud ainult Rootsi aja kohta avaldatud trükiste suhtes (lk. 44). Hiljemini on sellest loobutud. Tsiteeritud teostest, mis autori käsikirjas esinesid joonealustena, on koostanud loetelu üliõp. A g u P õ l d.

Tartus, jaanipäeval 1933.

HANS KRUUS.

SISSEJUHATUSEKS.

Kust ajast saadik peame Eesti kooli ajalugu alustama, see küsimus leiab oma vastuse ühes teisega: millised sündmused ja nähtused meie oma riigiala koolielust peame tõmbama Eesti kooli ajaloo piirkonda?

Eesti kooli ajalugu võime käsitleda kahes eri ulatuses: kitsamalt kooli ajaloona, milles eesti keeles õpetati, laiemalt meie riigi maa-alal olnud koolide ajaloona. Seame selle ajaloo piirid kitsamalt, siis on meil tegemist eeskätt eesti rahvusliku kooliga, mis selleks loodi, et oma noorsoo kasvatust enda kätte võtta ja võõraste kasvatuslikkude mõjude alt päästa. Rahvusliku iseteadvuse ärkamine on selle kooli mõtte elule kutsunud, Eesti Aleksandri-kooli aates on ta paleusena suuremaid hulki vaimustanud, kuid teostunud on ta alles 1906. a., kui eesti rahvuslikud erakoolid Tartus ja mujal asutati. Selle kooli ajalugu ei ole pikk. Tema eelajalugu puudutaks vahest Gilden'i ja Müller'i koole XVII sajandi alul, rootsiaegset köstrikooli, 1765. a. määrustega asutatud mõisakooli ja pärisorjusest vabastuse päevilt pärit olevat valla- ja kihelkonnakooli. Seega kujuneks see ajalugu vanemal ajal ainuüksi rahvakooli mineviku tundmaõppimiseks ja alles oma kõige uuemas ajajärgus tuleks tema piirkonda ka keskkool ja kõige viimasel ajal ülikool.

Kuid lugu on siin vististi sama kui Eesti ajalooga üldse. Nagu me viimases oma praeguse elu ühenduse pärast endiste põlvvedega peame silmas pidama kogu meie ajalugu, nii on lugu ka Eesti kooli ajalooga. Kus peituvad selle juured, mis praegu iseseisva Eesti koolina meie silme ees seisab, kust on see jõud välja kasvanud, need vaated, need püüded, mis selle kooli ellu kutsunud, kogu õhkkond, milles ta elab, need raskused, mis tema kasvamisele ja kujunemisele takistuseks jne.? Need küsimused jäävad vastamata, kui Eesti kooli ajalugu ei mõisteta laiemalt, kui ei arvestata baltisaksa kooli ja hilisemat vene kooli, kus meie praegused kasvata-

jad õppinud, kust see intelligents hariduslikult välja kasvanud, kes algatanud Eesti iseseisvuse aated, kus kujunenud neid aateid kandva rahva arusaamine ja iseteadvus, kust päritud koolivormid, õpetus- ja kasvatusviisid, mis meie praegusele koolile omased, mille järgi eesti kool kas või negatiivselt orienteerunud.

Kas on säärane ajalugu olemas? Õieti veel mitte. Sest mis saksakeelseis teostes selles suhtes pakutakse, see ei ole mitte eesti kooli ajalugu. Selle eelduseks on vanemast ajast vaade, et kõik, mis siin olnud ja olemas, see kõik olevat saksa püüete vili ja saavutis, siin valitsenud balti-saksa kultuuri avaldus. Uuemal ajal näeb see eriline balti seisukoht kõiges selles hiilgavat minevikku, mida taga igatsetakse, mille poole tagasi vaadatakse kui kaduma läinud, käest kistud vara peale, mida jälle uuesti peaks tagasi saama. Asuniku seisukoht, kes võõras ümbruses elab ja siin püüdnud midagi luua endale, oma elu paremaks järjestamiseks, ja selt seisukohalt suhtunud ka ümbritsevasse ja tema valitsuse all olevasse rahvasse, see tingib ja määrab kogu balti-saksa vaadet selliseks, et eesti rahvas, meie riigi looja ning kandja, ajaloo tagaseinal ainult mingisuguse asja või tumma kõrvalkuju osa etendab mannekeenina, kel puuduvad oma tahe ja soovid, keda lükatakse nõnda, kuidas see lavastajale meelepärane.

Eesti kooli ajaloos peab igatahes teine seisukoht olema. Ta peab välja jõudma praeguse iseseisva Eesti kooli juurde, hinnates minevikku selle lõpptulemuse seisukohalt. Seda meil ei ole veel tehtud. See nõuab uut allikate läbivaatamist, uut mineviku nähtuste hindamist, nende vaatlemist selle lõppsaavutise seisukohalt. Tahaksin seejuures alla kriipsutada täieliku objektiivsuse vajadust, nõuet määrata mineviku nähtusi, silmas pidades neid olusid ja eeldusi, mis teataval ajal mõjul olnud. Kuid teiselt poolt ei saa jätta tähendamata, et lõpuperspektiiv, olevik, meil on sootu teine kui veel aasta üheksa, eriti viieteistkümne või kahekümne eest. Ja see põhimõtteliselt täiesti uus perspektiiv ongi see, mis iseenesest ajaloopildi teiseks teeb, valguse ja varjud, sügavused, kaugused ja kõrgused, asjade suuruse ja koha ümber muudab ja muutma peab. Kui ma eelolevais loenguis selles suunas püüan liikuda, siis täies teadmises, et ma käsitledaval alal ainult katsega esinen. See katse peab äratama huvitust meie kooli mineviku probleemide vastu, et järglased, juba paremais eeltingimuis olles, looksid eesti kooli ajaloo.

* * *

Eesti kooli ajaloo allikad vanema aja kohta on laiali pillatud erisugustes ajalooliste dokumentide, teadaannete ja arutuste kogudes, mis Balti üldajaloo kohta on ilmunud. Nad esinevad trükitud kooliseadustes, eeskavades, õppeplaanides, aruannetes, aktusekavades, siis aga ka täiesti läbitöötamata ja väljaandmata arhivaalides, kirjavahetustes, aruannetes, märgukirjades, konsistoriumide, rüüteldondade, linnade, kirikute ja koolide arhiivides, venestusajast peale eriti Riia õppekonna arhiivis. Kooli ajaloo allikaina tuleb kasustada ka mitmesuguseid ajalehtede teateid ja kirjutisi, mis eriti just eesti omapärase hariduse mõtte ja püüete selgitamise kohta olulise tähtsusega. Sest kuna ametlik kool oli enne saksa, siis vene võimu all, võis see, mis eesti rahva keskel kooli suhtes elas ja liikus, ainuüksi ajakirjanduse kitsaste väravate kaudu avalikkuse ette pääseda. Nendest kohtadest tuleb kõik eesti kooli ellu puutuv materjal üles otsida, koguda ja vähemalt kõik väärtuslikum osa tast välja anda.

KOOLIOLUD LIIVIMAAL KUNI USUPUHASTUSENI.

Kuigi meie esivanematel üldine haridusjärg enne sakslaste siiatulekut vististi ei olnud madalam kui ümberkaudsetel naabritel — rootslastel, taanlastel, nogardlastel, ei saa me ometi nende juures oletada erilist kooliharidust. Kas neil üldse mingit kirjatundmist, kirja ja kirjandust olnud, selle kohta puuduvad igasugused täpsamad andmed, sest kuigi neil on olnud oma erimärki-dega kalender — „sirvilaud“, s. o. kõvast puust kepid, millele kuud ja tähtpäevad kui ka vastavad tööd mitmesuguste tähtedega märgitud, siis ei ole need nähtavasti mitte eesti algupära ja ei ole meil siin kirjaga tegemist.

Võib ütelda, et meie esivanemal iseseisvusajajärgul vajadustki ei olnud kirja järgi. Põllupidajaina, karjakasvatajaina ning kalastajaina asusid nad küll kinnistes elamutes, külades, neis enam-vähem looduslikes ühiskonnavormides. Ei olnud neil veel riiki meie mõttes. Rahvas moodustus üksikuist vabatahtlikul kokkuleppel maa- ja kihelkondadesse liitunud, eeskätt suguluse ja hõimluse sidemeil põhjenevaist ühikuist, mille eesotsas seisis vanem. Kui tihe oli lähem ühendus nende vahel, pole kindel, niisamuti ei ole veel selgitatud, kui kaugele seisukslikud vahed nende juures olid arenenud. Igatahes puudus vanadel eestlastel eriline preestriseisus (nõiad, targad), kes vanade rahvaste juures on olnud esimesteks kirjatartvitajaiks, kes pidid rahva tarkust, teadmisi, usulisi õpetusi õpetama ja alal hoidma. Liiklus kauplemises omavahel ja võõrastega ei võinud iseäranis suur olla ja piirdus asjade vahetamisega. Lepinguid sõlmiti üksteisega suuliselt, samuti peeti kohut ilma seaduseraamatuta ja protokollil kirjutamata. Sõnumid ja kutsed saadeti tarbekorral käskjalgedega laiali. Laul ja luule, nõia- ja muud salasõnad, jutud ja mõistatised ning muu rahvatarkus (ilmade, inimeste jne. kohta) pärandati suust suhu,

põlvest põlve edasi. Ja mis lihtne mälu selles suhtes suudab, näitab meie päevil veel mõne rahvalauliku laulutagavara, mis ulatub paarikümne tuhande väärsini.

* * *

Esimeste koolide tekkimine Eesti maa-ala piirides ulatub seega võõrvalitsuse ajajärku, kus Saksa ordu, Tartu ja Saare-Läänemaa piiskopid suurema osa maa üle oma võimu olid kindlustanud, kuna ülejääv osa, Põhja-Eestimaa ja Tallinna linn, Taani valitsuse alla kuulusid. Nagu mujalgi Saksa riigis, millele allusid ka meie maa vaimulikud isandad ja ordu, ja Lääne-Euroopas, hakati ka siin eeskätt vaimulikkude ettevalmistamiseks noil ajal tavalisi toom- ehk peakirikute ja kloostrikoole asutama. F. Amelung'i arvates oli Tartu toomkool olemas juba 1250. a., Pärnus (Saare-Läänemaa piiskopkonnas) 1251, Tallinnas hiljemalt 1266, Haapsalus enne 1281. a. Oma oletust põhjendab Amelung F. G. von Bunge' arvamusel, et toomkoolid asutati vähemalt ühes toomkapiitlite ellukutsumisega, avati vististi aga juba enne viimaste sisseseadmist, sest et kirikulaulu korralduseks oli kooripoisse tarvis. Nimetatud aastad on piiriks, millest peale toomkapiitlite olemasolu tähendatud kohtades on sedastatud. Kaunis kindlad andmed toomkooli suhtes on olemas igatahes Pärnu kohta 1251. aastast, kus sel ajal toomkapiitli juures oli toomskolastik, s. t. üks toomhärradest, kel oli ülesandeks kooli valitseda, korraldada ja seal õpetada (hiljemini toomskolastik enam ei õpetanud). Vastava ürikuga määratakse Pärnu skolastikule ülalpidamiseks 30 adramaad ja kohustatakse teda selle eest peale kirikuraamatute pidamise õpetama õpilasi ja varustama neid tarvilikkude kooliraamatutega. 1263. a. põletasid leedulased röövkäigul Vana-Pärnu maha, kusjuures ka toomkirik ja kool purustati. Toomkirik ja ühes temaga ka kool viidi nüüd Haapsalusse.

Tartu toomkooli olemasolu tõestab 1299. a. teade skolastik Liberiuse kohta, kes esindanud Riia linna ühes tüliasjas. Tallinna toomskolastikule kinnitab 1319. a. Taani kuningas Eerik VII Menved ainuõiguse linnas kooli pidada; kodanikke keelatakse trahvi ähvardusel lapsi teisel õpetada lasta.

Toomkoolide olemasolu oletamine põhjeneb seega õige puudulikel andmeil, kus kõige olulisemaks on eeldus, et toomkirikud ja toomkapiitlid polnud ilma koolideta. Andmed kloostrikoolide kohta on veel puudulikud. Kaunis kindlasti võib järeldada seda, et Tallinnas mungad-dominiiklased 1319. a. kooli pidasid,

teadete põhjal nende ja toomskolastiku vahelise tüli kohta, mille peale eelmainitud Eerik Menved kinnitas viimasele kooliprivileegi. Muidu tuleb siingi leppida ainult oletusega, mille aluseks asjaolu, et koolid olid ikka kloostrite juures. Kloostreid oli Eesti piirides: Kärknas Tartu lähedal tsistertslaste mungaklooster enne 1234. a., Tallinnas dominiiklaste oma 1229. a. peale, tsistertslaste nunnaklooster enne 1250. a. Hiljemini tulid juurde Paide, Tartu kloostrid jne.

Aja jooksul asuvad toom- ja kloostrikoolide kõrvale kihelkonna- ehk raekoolid, mis linnad kogudusekirikute juures avavad. Nii kinnitas paavst Martin V Tallinna raele 1428. a. õiguse Oleviste kiriku juures kooli pidada, mida 1432. a. esimest korda mainitakse. Samasugused koolid asutati Tartus (1554 kolme kooliõpetajaga), Pärnus (1526), Paides (1528) ja Narvas (1501). Kõik nimetatud koolid olid ladinakeelsed. Toom- ja kloostrikoolide eeskava täitis noil ajal harilik *trivium* (grammatika, retoorika, dialektika) ja harvemini *quadrivium* (aritmeetika, geomeetria, astronoomia ja muusika); linnakoolid (kogudusekoolid) ei ületanud triiviumi. Kui viimaseid mõnikord käsitletakse ilmlikena või koguni alasaksa-keelseina, siis on see eksitus. Nad olid ilmlikud ainult selles mõttes, et sinna kodanikkude lapsi vastu võeti ja nende juhatust võhikute (mittevaimulikkude) kätte usaldati, kuid muidu ei erinenud nad toom- ja kloostrikoolidest ei õppekava ega õppeviisi, samuti mitte distsipliini poolest.

XV sajandil ilmuvad nende koolide kõrvale nurgakoolid ehk kõrvalkoolid (*bischofen*), s. o. saksa kirjutuskoolid, kus kodanikkude, eriti kaupmeeste tarvidusi silmas pidades õpetati saksa keeli lugema, kirjutama ja ka natuke rehkendust. Kui eraettevõtteid kiusati neid koole taga ja tehti neile raskusi.

Kõigi nende koolidega oli tarvidus vaimulikkude ettevalmistamise suhtes rahuldatud. Ka saksa linnakodanikud, kes haridusest huvitatud, said oma tarvidusi täita. Rüütleid huvitas kooliharidus noil aegadel väga vähe, maha arvatud juhud, kui nad oma lapsi kõrgemate vaimulikkude kohtade jaoks ette valmistasid. Nende hariduse sihiks oli keha karastamine ja selle osavuse arendamine ratsasõidus, abumises, vehklemises ja ujumises.

Mis puutub maa pärisrahvasse, siis oli ta ainsaks vaimuharijaks kirik. Arvatavasti võeti ka rahva keskel võõra valitsuse esimestel aegadel üksikuid poisse kloostri- ja toomkoolidesse, et neid maa ristiusustamisel tarvitada tõlkidena ja preestritena, nagu Läti

Henriku mõned andmed lubavad järeldada. Kuid hiljemini, eestlaste vabaduse kitsendamise ja kaotaminekuga võis selliseid juhtumeid esineda ainult erandina.

Kuidas täitis kirik oma õpetajakohust rahvahulkade suhtes? Võib ütelda, et igatahes mitte paremini, kui ta seda mujal tegi; otsustades nende andmete järgi, mis meil olemas XV ja XVI sajandi kohta, koguni puudulikumalt ja halvemini. *Liber Census Daniae* andmeist selgub, et juba XIII sajandi keskpaiku meie kodumaa põhjapoolses osas olid peaaegu kõik kogudused ja kihelkonnakirikud olemas, mis praegugi. Preestrid ja muud vaimulikke, eriti jutlustajaid munki, s. t. isikuid, kelle hooleks oli rahva õpetamine, leidus aga maal kaugelt rohkem kui praegu kirikuõpetajaid. — Kirikutel ei puudunud varandus, oli oma tarvilik ülalpidamine vaimulikkude jaoks. Kuid mis puudus, oli huvi rahva sügavama hariduse ja valgustamise vastu. Lepiti sellega, et rahvas välispidi oli ristiusuliseks saanud ja teatavaid katoliku usu kultuslikke nõudeid täitis, eriti pihil käis. Jutlust meie aja mõttes keskaja katoliku kirik ei tundnud. Kuigi maal jutlustajad mungad ringi käisid ja preestrid kantslisse läksid, siis seisis nende jutlus (*sermo*) epistli ja evangeeliumi ettelugemises, mis ladina keeles toimus (tõlkimine oli keelatud) ja mõne seletava sõna juurdelisamises, pühade legendide ettekandmises jne. Jutlustajate munkade ja preestrite peakohuseid oli pihile võtta, mis toimus rahvakeeles. Kõige rohkem, mis rahvas võis saada, oli, et ta issameie, Ave Maria, usutunnistuse kümme käsku kätte õppis. Kirikud seisis võib-olla küll kogu päeva lahti, nagu praegugi katoliku maades; siin peeti häil aegadel, millal maal valitses rahu ja kord, igapäev korralikult missasid, ent need olid vaiksed, nende juures ei tarvitsenud kogudus olla. Mis aga kiriku suuremat hariduslikku mõjuavaldust takistas, oli asjaolu, et preestrid olid võõrad, sagedasti kõlvatud õnneotsijad, kes pealegi ei vullanud tarvilikul määral rahvakeelt.

Need väärolud sunnivad peapiiskopp Henning v. Scharffenberg'i, ühenduses katoliku kirikus vallandunud uuendusliikumisega, Riias 1428. a. peetud provintsi kontsiilil, millest kõik piiskopid osa võtsid, nõudma vaimulikelt rahvakeele oskamist. Siin öeldakse § 3: „Et midagi ei ole kirikule kahjulikum kui see, et kõlvatud karjased karja hoiavad ja et edasi kõige uuemal ajal me oma suureks kurvastuseks oleme teada saanud, et praegusel ajal võetakse preestrikohtadele mitte üksnes õpetamata, vaid —

mis veel jõledam — keeletuid karjaseid, kes isegi nendele usaldatud lammaste keelt kõnelda ei mõista.... siis määrame käesoleva käskkirjaga, et meie provintsi ordinaarid ja prelaadid ning teised, kel preestrikohtade jagamise õigus, ei julgeks kedagi muid neile usaldatud preestrikohtadele lasta, neile valida, kinnitada või patroonide poolt ettepanudid sinna määrata, kui ainult kirjatundjaid, kes ka oma vanuse ja loomu poolest kõlvulised, ja iseäranis kes oma koguduse keelt oskavad.... Lisame juurde, et juba ametis olevailt preestritelt, kes tunnevad oma puudust maamurde (*idiomatis*) mõistmises, võetakse ära nende preestrikohad... kui nad ei võta endale teos ja sõnas kohaseid kaplaneid, kes nende asemel kasulikul viisil peaksid püha jutlustamisametit.“

Et hiljemini neid käskusid on tulnud mitmel puhul korrata ja usupuhastuse eel veel samad küsimused päevakorral, näitab, kui raske oli sääraseid otsuseid, nagu Henningi määrused, meie maal läbi viia. Nii leiab Saaremaa piiskopp Johann Orgas (sündinud 1430 Liivimaal, studeerinud Rostockis ja Bolognas, vaimuliku õiguse doktor, 1491. a-st Saaremaa piiskopp), et talupojad elavad toorelt ja kõlvatult, ei tunne paaternostrit ega sümbolit, ning 10-ne käsu kohta ütlevad: nemad ei teadvat ega olevat kunagi kuulnud, millised need on. 1505. a. sinodil annab mainitud piiskopp preestritele nende elu kohta kõige valjemad määrused. Ta käsib, et talupoegi peab kõigi abinõudega niikaugele viidama, et nad 18-ndast eluaastast peale vähemalt kord aastas, lihavõtteks, pihile ja lauale tuleksid. Ühtlasi käsib piiskopp Orgas, et kogudusele iga pühapäev ja igal pühäl tema keeles meieisapalvet, Ave Maria't ja *credo*'t seletataks, 10 käsku õpetataks ja arusaadavaks tehtaks. Eriti kohustatakse nõudma käskude teadmist. Katekismuse õpetamiseks 10 käsus võimalikult lühikesel, meeldejäával kujul said preestrid täpsa instruksiooni. Talupojad pidid katekismust, mis nad kirikus õppinud, perele ja lastele edasi õpetama.

Et kaugemale ei saadud minna maarahva õpetamises, see oli põhjustatud klooruse harimatusest. Seda hakatakse nüüd pidama rahva tooruse põhjuseks. Riia peapiiskopp Jasper Linde püüab sellepärast 1512. a. maapäeva mõjustada, et luua ladina kool „*studium particulare*“, s. o. filosoofiafakultet ja gümnaasium kloorikute ettevalmistamiseks. See kool pidi korraldatama ühise elu vendade Dewenter'ite kooli eeskujul, kus tol ajal palju Liivimaalt õppimas käidi. Seal pidi usulis-humanistlik vaim mõjule pääsma. Kuigi peapiiskopil õnnestus võita prelaate oma kavatsus-

tele, jäid teised seisused selle vastu külmaks. 1514. a. esines peapiiskopp aga uue ettepanekuga: olevat tarvilik, et mittesakslased preestritelt ikka enam parandavat õpetust saaksid. Kuna neid maal aga küllalt ei olevat, siis tulevat asutada „stuudium“. Selle sündsas asukohana kõneldi maapäeval nii Pärnust kui Narvast. Ent 1516. a. maapäev lükkas ettepaneku tagasi. Rüütlid ja linnad seletasid, et asi neisse „ei puutu“.

Kõige energilisemalt ja põhjalikumalt on rahva õpetamist korraldada katsunud, nähtavasti eespoolesitatud püüete mõjul, Saaremaa piiskopp Johannes IV Kyvel (Kievel), kes 1517. a. peetud vaimulikkude sinodil Orgase nõudmisi kordas, neile isegi täieliku ja heakskiidetud käsiraamatu (*Leitfaden*) koguduseliikmetele õpetamiseks oli andnud, millest F. Amelung ja M. Lipp järeldavad, et meil siin olevat tegemist eestikeelse katoliku katekismusega, mida küll tuleb pidada eksituseks. — 1521. a. Haapsalus peetud Saare-Läänemaa maapäeval pani Kievel rüütelkonnale ette, et, silmas pidades halba ristiusu tundmist talupoegade keskel, isandad hoolt kannaksid, et lastele issameie ja 10 käsku kätte õpetataks, milleks tuleks igas mõisas ülal pidada „vaene“, kes õpetaks lastele issameiet, usku ja 10 käsku, neid igapäev ette lugedes. Kievel peab tarvilikuks, et Tartus või Vana-Pärnus asutataks üldine uus kool (s. t. ülikool), millest prelaadid juba mitmel koosolekul kõnelnud. Selle kooli jaoks pidi kutsutama välismaalt õpetajaid ja antama iga-aastasi maksusid kõigi vaimulikkude läänimaadelt. Koolis pidi preestriteks ja muudeks vaimulikeks valmistamise otstarbel juhutatama ja ladina keeles õpetatama ka talupoegade lapsi. Rüütelkond lubas talupoegade õpetuse eest hoolt kanda, kuigi ta „vaese“ ametisse seadmist oma otsuses ei nimeta. Kooliasja aga jätab ta kõrgeauliste härrade prelaatide kõrgemeelse nõu hooleks, lubades omalt poolt seks testamentide ja muude annetiste teel kaasa aidata. Sama ettepanekuga esineti 1522. a. Volmari maapäeval, kus aga rüütelkond ja linnade esindajad selle vastu olid, nii et see teostamata jäi. Omalt poolt asutas Kievel Haapsalu toomkiriku juurde 500-margalise kapitali, mille protsentidest kaks vaest toomkooli õpilast preestrikandidaadidena 5 aastaks välismaale studeerima saadeti.

Et meie eespooltähendatud „vaese“ ametiseseadmisega juba „rahvakooli mõttega“ oleks tegemist, nagu M. Lipp seda seletab, on küll põhjendamatult kaugele minev. Täiesti küsitav on ka F. Amelung'i tõendus, et juba XIV ja XV sajandil „firmelung'ile“

(konfirmatsioonile) kutsutud lapsed said pikemat aega kehtvat õpetust kirikumõisas. Samuti põhjendamata on Amelungi arvamused, et juba XVI sajandi alul maal olnud mõned talupoja-koolid ja leidunud ka esimesi vallakoole.

Kui sellist asja noil aegadel Lääne-Euroopastki asjata otsid, kuidas võis see küll võimalikuks saada meie maal, kus maa võimukandjad olid ikka kitsid rahvakoolide toetamises ja kus ordu languse eel valitses suur kõlblas lagunemine. Pealegi on rahvakooli, eriti maarahvakooli mõte reformatsiooni saavutis. Ja sellestki ei ole teada, et ta oma levimisega meie maal kuidagi kooli-asjale oleks suutnud suuremat elu sisse ajada.

Kirjandus ja allikad: — V. Reiman, Eesti rahva haridusejärg iseseisvuse aja lõpul, — Eesti Kirjandus 1908, lk. 30—42, 89—99, 121—133, 153—158, 281—289, 345—352; 1909, lk. 225—231, 449—461. A. Tomson, Kas oli Eestlastel oma kirjamärksid? — Eesti Kirjandus 1910, lk. 81—91. H. Moora, Eestlaste kultuur muistsel iseseisvus-ajal; Tartus 1926. F. Amelung, Baltische Culturstudien aus den vier Jahrhunderten der Ordenszeit (1184—1561); Dorpat 1885. M. Lipp, kodumaa kiriku ja hariduse lugu I; Jurjevis (Tartus) 1895. L. Arbussow, Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland; Leipzig und Riga 1921. F. Amelung, Die Lehrthätigkeit der livländischen Geistlichen beim livländischen Landvolke, — Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1884, lk. 175—208. J. E. v. Siebert, Zur Geschichte der ehemaligen Trivial-Schule in Reval, — Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands VI; Reval 1851, lk. 113—126. Beiträge zur Geschichte der ehstländischen Ritter- und Domschule; Reval 1869. C. Russwurm, Nachrichten über Alt-Pernau; Reval 1880. H. Hildebrand, Die Arbeiten für das Liv-, Est- und Kurländische Urkundenbuch im Jahre 1875/76; Riga 1877. Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch II—VII; 1856—1872. Akten und Rezesse der livländischen Ständetage III; Riga 1910.

USUPUHASTUSEST KUNI ORDU LANGUSENI. (1524—1561.)

Usupuhastus algas meie maal linnades ja tungis siit edasi ordu ja piiskoppide vasallide hulka ning ulatus viimaks ka maarahvani.

Esialgul olid Eesti alal nagu Saksamaalgi senised ladinakoolid usupuhastuse tulekul sunnitud oma tegevuse lõpetama. Nii juhtus ka Tallinnas dominiiklaste kloostri juures oleva kooliga. Uus kool jäi siin ellu tõusmata, hoolimata kohaliku reformatsiooni eestvõitleja Joh. Lange soovitusel 1525. a., mille järgi Niguliste kiriku juures pidi asutatama vastav õppeasutus. Ka Tartus lõpe-

tas ladinakool oma tegevuse. Kuid juba varsti tõusetati koolide küsimus tõsiselt päevakorda linnade poolt, mille juhtivad mehed ja vaimulikud olid reformatsiooni juhtidega Saksamaal läbikäimises ja võtsid omaks Lutheri seisukoha koolihariduse kohta, mis see 1524 oma kirjas kõigi Saksa linnade bürgermeistritele ja raeisadele avaldanud. Luther pidas nimelt tarvilikuks, et „kõigis paigus“ loodaks parimad koolid, mis kasvataksid mehi, kes võivad hästi valitseda maad ja rahvast, ja naisi, kes oskavad hästi kasvatada lapsi, pidada peret ja maja. Seepärast võtsid 16. III 1526. a. Volmaris peetud maapäeval Riia linna saadikud endise ladinakooli plaani üles, kus pidi õpetatama kolme keelt (heebrea, kreeka ja ladina). Ordumeister jättis asja kõrvale. Kuid linnad tunnetasid, milline hädaoht ähvardab usupuhastust ja maa ning linnade valitsemiskorda, kui koolide puudusel ei saa ette valmistada evangeliumi jutlustajaid, linnadele sekretäre ja teisi õpetatud isikuid. Selles teadmises võeti linnadepäeval 8.—12. XII 1527 Pärnus küsimus kõne alla ja tunnistati tarvilikuks, et igas suuremas linnas — Riias, Tartus ja Tallinnas — asutataks ning varustataks koolmeistritega „eine wesenthlicke reddelicke schoele“, kus õpetataks võimalikult heebrea, kreeka ja ladina keelt. Seejuures teatab Tartu bürgermeister, et tema linnal ses suhtes juba alus pandud. Seega oli siis Tartus juba mingi elementaarkool käimas.

Ka Tallinnas nihkub asi pea paigast ja 1528. a. pannakse kool käima sel teel, et reformitakse Oleviste kiriku juures olev õppeasutis, millest eespool oli juttu. Selle kooli kõrval ei peeta enam erilist saksa kooli. Kooli esimeseks rektoriks oli arvatavasti Joachim Walter Ammenslebenist, kes 3½ aastat seda ametit pidas ja humanistlikule ladinakeelsele õpetusele Tallinnas aluse pani. Rektori kõrval on koolis veel kaks „selli“, kellest hiljemini üht kolleegiks, teist kantoriks kutsuti. Esimeseks abiks oli Hermann Gronau, kes hiljemini õppis Wittenbergi ülikoolis ja 1532. a. peale oli Tallinnas üle 10 aasta koolirektoriks 20-kuldnalise palgaga. Üldiselt vahetusid õppejõud kiiresti. Uute leidmisel küsiti harilikult Lutherilt ja Melanchthonilt nõu.

Asutatud kool jagunes sel ajal mitmel pool jäljendatud Melanchthoni reformi eeskujul kolme „salka“ ehk „klassi“ (*loca*). Õpetus oli rajatud põhimõttele, mis Melanchthoni poolt välja töötatud Saksi kuurvürstkonna jaoks, s. t. koolis pandi endise skolastliku õpetuse asemel maksma humanistlik uuendus: loeti klassika-autoreid, tehti nende põhjal stiiliharjutusi, peeti ladina-

keelseid vaidlusi ja kõnesid ning loeti ladinakeelseid värsse, et taotella „*eloquentia*“ ladina keeles.

Selle kõrval aga rõhutati usuõpetust, mis Melanchthoni reformi järgi koolis esineb eriaina. Õpetus algas kell 6 hommikul kogu kooli poolt peetava jumalateenistusega: vaimulik laul, palve (*collecta*), 10 käsu lugemine Lutheri seletustega, mida 2 poissi toimetasid, usutunnistus ja issameie. Enne hommikueinet kell 8 oli ladina- ja saksakeelne söögipalve, lõuna kell 12 tänupalvega püha õhtusööma-aja sisseseadmise sõnadega. Õhtu eel enne kojuminekut lauldi üks Taaveti laul. — Alklassis (III) oli nädalas 4 kirjutus- ja lugemis- ning 2 katekismusetundi, seejuures hommikuti õppetundide ülesütlemine ja kirjatööde äraandmine. II klassis algas ladina keele õpetamine — igapäev trakteeriti Catot, küsiti päheõpitud ladinakeelseid fraase ja salme. I klassis oli kolm korda nädalas ladina keele grammatika ja samas keeles kirjade kirjutamine. Laulutund oli I ja II kl. ühine. Usuõpetus seisis Saalomoni õpetussõnade seletamises, katekismuse kordamises ja Uue Testamendi lugemises.

Ühenduses selle koolide uuendamisega hakatakse otsima jälle ülikooli haridust välismaa ülikoolides, eriti Rostockis ja Wittenbergis. Kuna 1524—1528 ülikoolis käimine Liivimaalt päriselt lakkas, hakkab see 1532. a. peale jälle suurenema. Uuendust soodustab ka asjaolu, et saadetakse suurel määral poegi ülikoolidesse, ja seda mitte üksnes vaimulikuks saamise huvides, vaid enamasti juriidilise hariduse pärast. Valitsusametid linnas ja maal nõudsid paremat ettevalmistust.

Rahvakoolile kõige selle juures veel ei mõeldud. Sest Luther oli oma nõudmisega, et kõigis paigus koolid asutataks, mõtelnud eeskätt ladinakoole linnades. Kuigi ta ka oma „Saksa messis“ ja jumalateenistuse-korras (1526) nõudmisega esines, et kogu rahva noorsoole õpetust antaks usus, millest Saksamaal hiljemini järeldati üldise, kõigile sundusliku algõpetuse nõudmist, siis oli meie maa linnadest see veel kaugel, kuna kogu maa ja tema valitsus esialgu ei pooldanud usupuhastust ega tema hariduspüüdeid. Küll oli linnades umbes $\frac{1}{3}$ elanikke eestlased, ja nende keskel levis uus õpetus õige pea. Kuid kõige enam, mis nende heaks tehti, oli, et eesti kogudustele õpetajad (kaplanid) ametisse pandi, kes pühapäeviti, võib-olla ka mõnel nädalapäeval kirikukantslist rahvast õpetasid. Igatahes on Tartust teada, et siin Heinrich Sudert (1526—1551) Jaani kiriku juures eesti koguduse õpetajaks oli ja

tema abiks ja hiljemini järglaseks oli Franz Witte, sündinud tartlane, kes 1554. a. eestikeelse Lutheri katekismuse avaldas (mis 1656 veel olemas oli, kuna aga 1780. a. peale tema jäljed kaovad).

Maarahva kohta oli usupuhastusel mõju hariduse mõttes veel väiksem. Uus õpetus tungis küladesse üldiselt hiljemini ja välispidisemalt kui linnaeestlaste juurde. Talupoegade isandad, ordu ja piiskoppide läänimehed, olid kaugelt tagasihoidlikumad uue liikumisega liituma kui linnad. See oli neile puhtpoliitiline küsimus ja nad püüdsid mõnda aega tema levimisele rahva keskel isegi takistusi teha. Kui aadel viimaks 30-ndail aastail suuremal arvul evangeeliumiõpetuse poolehoidjaks lõi, siis võimaldus seda teha ka talupojel, kuigi veel 1543. a. rüütelkonnad oma koosolekul tarvilikuks pidasid mungakloostrite kaitset, sest et ilma nendeta ei arvatud võimalik olevat mittesakslasi ristiusus vajalikult õpetada.

Kuna juba varemalt oli vaimulikest puudus, siis kasvas see puudus 30-ndail aastail otse kisendavaks. Isandad keeldusid usuvahtetusel preestreid ülal pidamast, mistõttu need olid sunnitud kohtadelt lahkuma. Nende kui ka rändavate munkade asemele, kes preestreid varemalt nende vaimulikus tegevuses olid toetanud, oli raske leida kohaseid, uut õpetust tundvaid ja ka rahva keelt mõistvaid isikuid. Mõnikord lepiti otse sündmatute isikutega, keda söömingud ja joomingud junkrute ja muude vabameeste juures enam huvitasid kui jutlusepidamine ja kirjauurimine. Russow teab oma kroonikas sellistest „tummadest koertest“ rääkida, kes rahva keelt oskasid niisama vähe kui katoliku preestrid.

Arusaadav, et sääraseil eeldusil tuhande talupoja hulgas leidis vaevalt üks, kes meieisapalvet oskas, rääkimata katekismuse 5-est peatükist. Kui ka „mõningad aadlist talupoegadele oma õpetajaid pidasid omal kulul ja omal palgal mõisates, kes rahva-keelt oskasid, kes iga pühapäev talupoegadele ja perele (mõisas) katekismuse-õpetust andsid, ja kui ka mõningad voooruslikud vanaprouad ja aadlist lesed õpetajate puudusel kirikute juures ei häbenenud talupoegadele mõisas katekismuse viit peatükki mittesaksa keeles ette lugeda ja neid jumalakartusele manitseda“ (Russow), siis oli selliseid juhtumeid ikkagi ainult üksikuid. Et 1556. a. ümber olnud umbes kakssada eesti ja läti kihelkonnakooli kooripoiste jaoks, keda niisama tarvis oli kui katoliku kiriku päevil, nagu Amelung arvab, siis ei ole selle väite aluseks küll muud kui arvamus, et Briesmann'i kirikukord (1530) maakirikutele ette kirjutanud igal teisel pühapäeval jumalateenistusel täie-

likku litaneiat laulda lasta kogudusel ja „koolil“, kuna iga reede kaks või kolm poissi altari ees põlvitades pidanud seda intoneerima ja kool ning kogudus sellele vastama. Tõelikult oli Briesmanni kirikukord mõeldud ainult linnadele. Amelungi kombel võiksime järeldada, et meil juba XVII sajandi lõpul kogu rahvas lugeda oskas ja XIX sajandi alul igas vallas oli kool. Siin on küll Russow kindel tunnistaja. Arusaadav, et sellepärast mõte kõrgeimat kooli luua ikka jälle uuesti üles kerkib.

On teateid, et ordumeister Fürstenberg pannud „mitte-saksa rahvale“ maal maksu peale, mida „*scola nauda*“, s. o. koolirahaks nimetati. Seda nõutud küll agarasti sisse, kuid koolide jaoks ei olevat sellest midagi tarvitatud, vaid kõik läinud mujale, peamiselt Venemaaga algava sõja pidamiseks.

Niisamuti ei tulnud midagi välja Gotthard Kettler'i, ordumeistri koadjuutori ettepanekust a. 1556 „avada Pärnus gymnasium“, mille juhatajaks pidi tulema tuntud Rostocki õpetlane David Chytraeus. See kool pidi „eestlaste, lätlaste ja kurelaste lapsi“ ladina keeles õpetama ja õpetaja-ametiks ette valmistama.

Ainus kindel ja tegelik samm rahva hariduse tõstmiseks neist aegadest on Wanradt-Kõlli Lutheri väikese katekismuse tõlge, mis ilmus 1535 Wittenbergis. Paarkümmend aastat hiljemini (1554) ilmus teine eestikeelne luteriusu katekismus Tartu Jaani koguduse õpetaja Franz Witte tõlkes, millest pole säilinud ühtki eksemplari.

Kirjandus ja allikad: L. Arbusow, Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland; Leipzig und Riga 1921. P. Põld, Usupuhastus ja Eesti rahvakool, — Usupuhastus eestlaste maal; Tartu 1924, lk. 189—210. F. Amelung, Baltische Culturstudien aus den vier Jahrhunderten der Ordenszeit (1184—1561); Dorpat 1885. F. Amelung, Die Lehrthätigkeit der livländischen Geistlichen beim livländischen Landvolke, — Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1884, lk. 175—208. G. Koch, Die Schulverhältnisse Pernaus seit der Reformation, — Sitzungsberichte der altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau VII, lk. 138—152. H. Sepp, Usupuhastus ja Eesti kirjakeel ja kirjandus, — Usupuhastus eestlaste maal; Tartu 1924, lk. 211—219. H. Weiss und P. Johansen, Bruchstücke eines niederdeutsch-estnischen Katechismus vom Jahre 1535, — Beiträge zur Kunde Estlands XV, lk. 95—133. J. Mägist, Vanim eestikeelne trükkteos aastast 1535, — Eesti Kirjandus 1930, lk. 484—490. A. Saarest, Wanradt-Kõlli katekismuse keelest, — Eesti Keel 1930, lk. 73—96. Akten und Rezesse der livländischen Ständetage III; Riga 1910. Balthasar Russow's Chronica der Prouintz Lyfflandt, in erneuetem Wiederabdrucke; Riga 1857. (B. Russow, Liivimaa kroonika. Tõlkinud K. Leetberg I, II; Tartu 1920, 1921).

KOOL LIIVIMAA ORDURIIGI LANGUSELE JÄRGNENUD VÕITLUSTE AJAJÄRGUL (1561—1629).

1561. a. varises Liivimaa orduriik kokku. Tema päranduse jagasid omavahel naabrid. Tallinna linn ja Harju-Viru rüütelkond alistusid Rootsi kuningale Eerik XIV-ndale, Tartu piiskopkond, Narva linn ja osa Virumaast jäi okupeerituks venelaste poolt. Saare-Lääne piiskopkond oli läinud Taani kuninga venna hertsog Magnuse kätte, Liivimaa ordu alistus Poolale.

Uute isandate vahel kestis sõda lühemate vaheaegadega ligi kaks inimpõlve ja sellega ühes käis laastamine ning hävitamine, mille kannul nälg ja katk tuhandeid inimesi hauda viis. Seetõttu jäi maa, kus oli orduaja lõpul rikkaid linnu elavalt kaubitsemas, kus ka talupoeg oli jõudnud teatava jõukuseni, inimestest lagedaks, muutus varemete ja ahervarte hunnikuks. — Kirikud sattusid viletsasse seisukorda. Polnud õpetajaid, ja kus neid leidski, seal olid nad enamasti isikud, kel puudus tarvilik ettevalmistus, rahva keele oskus ja vajalik kõlblas tase. Koolid linnades lõpetasid oma tegevuse, peale Tallinna linnakooli ja arvatavasti ka Haapsalu ja Pärnu linnakoolide. Eluviisid ja kombesid toorenesid ning metsistusid. Ei olnud nad Vana-Liivimaalgi enne orduriigi kokkuvarisemist hiilgavad, nüüd aga langesid nad aegade segaduses veelgi.

Keset seda kokkuvarisemist ja lagunemist püüdsid jesuiidid 1582. aastast peale Tartus, Pärnus ja Liivimaa maakihelkondades Poola võimu abil rahvast katoliku kiriku rüppe tagasi viia. Nagu mujal asutasid nad ka siin omi koole. Nii oli neil Tartus 1583. a. peale oma kolleegium, kuhu arvatavasti ka eesti poisse vastu võeti, mis jesuiitide taktikaga mujal maades kokku käib. Vististi oli neil ka Pärnus kool, mille jaoks paater Quadrantinus linnakoolimaja nõudis, niisamuti Viljandiski, kus kooli eestseisjaks oli hiljemini tuntud kroonikakirjutaja Dionysius Fabricius. Viljandis ei leidnud jesuiidid mingit poolehoidu. Pärnu linn aga pidas oma luteriusulist kooli edasi, lõpetas 1588 koolimaja ehituse ja pani Lüübekist kutsutud Heinrich Schele sekretäriks ning kooliõpetajaks, jaotas mõni aasta hiljemini koguni mõlemad ametid ning seadis kooliõpetajaks teise mehe. Et linnakodanikke nende privileegid kaitsesid, siis suundus jesuiitide peategevus maakogudusse, kus nad püüdsid luteriusu õpetajad tõrjuda täitsa kõrvale ja neil keelata maarahvale jutlusepidamise. Omalt poolt kandsid nad hoolt, et katoliku usu tõed rahva keskele tungiks, mis ots-

tarbel Johann Ambrosius Weltherus († 1619) paar eestikeelset raamatut välja andis ja Wilhelm Buccius a. 1622 roomakatoliku usu katekismuse Tartu murdes avaldas. Kahjuks on need raamatud jäljeta kadunud.

On seda huvitavam, et neist lagunemis- ja segadusaegadest tulevad esimesed, olgugi puudulikud teated eesti koolide kohta. Nimelt kutsus Pühavaimu kirikuõpetaja Georg Müller, kelle jutlused tähtsaks dokumendiks eesti keele arenemise kohta, 1600. a. Tallinnas ellu kooli, kus nähtavasti kirikulaul oli tähtsaimad õppeaineid. Nii seab ta seda, kuidas Pühavaimu kiriku „*schole Poisid*“ laulavad, kogudusele, kes „*üppris Petsikesti ninck hullust*“ laulvat, eeskujuks. Lähemaid andmeid kooli kohta ei ole. Umbes samal ajal tõuseb midagi samasugust ka Tartus. Siin peab Bartholomäus Gilden kooli, millele kohalik raad tema ametisse seadnud. Gilden oli alul kõstriks, sai hiljemini, 1609. a., õpetajaks Jaani kiriku juures, mis tol ajal oli eesti koguduse käes. Arvatavasti oli ka see kool vaimulikku laadi. Kumbki kool ei kestnud kaua. Sest juba 30. juunil 1608 suri G. Müller. Gildeni aga kihutasid Poola võimud jesuiitide pealekäämisel Tartust 1616 minema.

Nimetada võiks siin veel Tallinna toomkiriku praosti David Dubberch'i püüdeid († 1603) rahva õpetamise alal, mida see Eestimaa kirikute visitaatorina ette võttis. Oma instruksioonis 1586 kohustas tema kirikuõpetajaid jumalateenistusel pühapäeviti ja pühade ajal katekismust ette lugema ja vähemalt paastu aegu kirikus seda ka küsima, s. t. eksamineerima. Kuid nende püüete vili võis sõjasegadustes ja -viletsustes vaevalt võrsuda.

Sama vähe võis tagajärgi olla Rootsi hertsogi Karli, pärastise kuninga Karl IX kavatsustel. Läbirääkimistel Eestimaa rüütelkonna esindajatega 1600. a. avaldanud Karl valmisolekut asutada Toompeal kooli „mittesaksa soost talurahva lastele“ ja lubanud selle ülalpidamiseks 50 taalritki. 1601. a. nõudis Karl Eesti- ja Liivimaa aadlilt, et talupoegadele antaks vabadus oma lapsi kooli saata ja neid maa ametite jaoks ette valmistada. Kuid aadli asemikud asusid ettepaneku suhtes eitaval seisukohal.

Kirjandus ja allikad: G. O. F. Westling, Mittheilungen über den Volksunterricht in Ehstland 1561—1710, — Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands V, lk. 231—250. C. C. U l m a n n, Zur Geschichte der Volksbildung und der Landschulen in Livland, — Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Geistlichkeit Russlands VII, 2, lk. 103—164. T. C h r i s t i a n i, Bischof Dr. Johannes Rudbeckius und die

erste estländische Provinzialsynode; (Riga 1888). Materialien zur Geschichte der Stadt Fellin, — Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands I, lk. 127—172. G. Koch, Die Schulverhältnisse Pernaus seit der Reformation, — Sitzungsberichte der altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau VII, lk. 138—152. W. v. Greiffenhagen, Karl IX in Reval, — Baltische Monatsschrift XXXV (1888), lk. 567—604. Recke und Napiersky, Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexicon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland; Mitau 1827—1832. V. Reiman, Bartholomäus Gilden, — Sirvilauad 1899, lk. 1—8. Protocoll der Catholischen Kirchenvisitation in Livland vom Jahre 1613, — Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands I; 1842, lk. 23—77. C. Kelch, Liefländische Historia, oder kurtze Beschreibung der Denckwürdigsten Krieges- und Friedens-Geschichte Eesth- Lief- und Lettlandes; Rudolphstadt 1695.

KOOLIOLUD ROOTSI AJAL.

(1629—1710.)

ÜLDJOOINI KUN. GUSTAV II ADOLFI HARIDUSPOLITIKAST LIIVI- JA EESTIMAAL.

Alles siis, kui Liivimaa sai täielikult Rootsi võimu alla (1629), võis siin juttu olla koolide uuesti kordaseadmisest ja laiematele rahvahulkadele õpetuse korraldamisest. Et kuningas Gustav II Adolfil oli seks kõige kindlam tahe, selle kohta ei ole mingit kahtlust. Ta ise oli kõrgesti haritud mees, kes valdas mitut keelt, uuris meeeldi vaimulikke ja ilmlikke kirju ning tundis hariduse väärtust. Kuningana vaba rahva üle, kes polnud iialgi kandnud orjust, vaatas ta sootu teise pilguga aadli ja talupoegade vahekorrale, kuigi ta seejuures polnud aadli vastane.

Eeskätt huvitasid Gustav Adolfi kirikuasjad, mis vajasad korraldust. Nende hulka kuulus tollaegse protestantlikes maades, eriti Rootsis, maksva vaate järgi ka kool. Kuningas määras Liivimaale, mille ta juba 1621 ühes Riiaga osalt oli vallutanud, superintendendiks Hermann Samson'i, Hollandist pärit oleva Riia palgasõdurite ülema poja. Sinodimäärustikus, mis kuningas 1625 kinnitas, kohustati superintendenti sinodile kokkutulnud kirikuõpetajailt järele pärima, mil viisil kogudus kiriku õpetusest kasu saanud ja kas õpetatakse lapsi palvetama, mil viisil koolide eest hoolt kantakse, kas noorsugu õieti kasvatatakse jne. Vististi mõtles kuningas koolide all köstrikoolidele, mis usupuhastuse emamaal ja Rootsis sel ajal olid juba üldised.

Kuid eeskätt suundus Gustav Adolfi mure küll kõrgemale õppeasutisele. Maale oli tarvis haritud jõude, ametnikke, kirikuõpetajaid, arste, kes tunneksid kohalikke olusid ja rahva keelt.

Selleks pidas kuningas tarvilikuks asutada akadeemia kas Tallinnas või kuskil mujal. 1626. a. äkki Tallinna ilmunud, esitas kuningas aadlile muuseas nõudmise, et ta kõigepealt asutaks ühe korraliku kooli, mille ülalpidamiseks tuleks tarvitada kloostrite päralt olevate mõisate sissetulekuid. Rüütelkond oma vastuses arvas, et ta akadeemia tänuga vastu võtvat, kuid olevat võimatu seda ainult kloostrimõisate sissetulekuist ülal pidada, mis selleks liiga väikesed; ta lubas siiski asja käsile võtta, kui rahu tuleb. Sellega aga ei jäänud Gustav Adolf rahule. Ta käis peale, et kool kohe käima pandaks, ja soovis teada saada, mis kujul selle ülalpidamist tahetakse kindlustada. Ja kui ta oma teistele nõudmistele, samuti ka kooli asjus kindlat vastust ei saanud, lubas ta asja oma komisaride kaudu edasi õiendada. Juba järgmisel aastal saatis kuningas Eestimaale piiskopp Johannes Rudbeckiuse kirikuolusid korraldama.

PIISKOPP J. RUDBECKIUS EESTIMAAL.

J. Rudbeckius (sünd. 1581), oli varemini matemaatikaprofessoriks Upsalas, siis pärast kreeka ja heebrea keele studiumi Wittenbergis 1611. aastast peale Upsalas teoloogiaprofessoriks, 1614—1615 kuninga õuejutlustaja Venemaal, hiljemini (1618. a-st peale) Westerâsi piiskopiks, jättes oma piiskopkonnas haridusolude korraldamisel sügavad jäljed oma reformidega kooli alal. Loomult oli ta kindel, järeleandmatu mees, kelle poliitiliste nõuete hulgas esines ka aadli õiguste piiramine.

Oma instruksioonis Rudbeckiusele andis Gustav Adolf muuseas ka koolide katsumise (inspektsiooni) käsu, tehes ülesandeks valvata, kuidas on koolides lugu noorsoo õpetamisega, kui palju maal juba koole ja kui palju neist sarnased Rootsi koolidega. Ühtlasi pidi selgitatama, kas Tallinnas on võimalust ja tarvidust akadeemia või gümnaasiumi asutamiseks. Ühtlasi pidi piiskopp järele vaatama, kui palju on kogu provintsi jaoks koole tarvis ja kui palju kooliõpetajaid ning kooliõpilasi tuleks avalikul kulul ülal pidada. Instruksioon soovitas eriti asutada nn. *communitas'e* (ühiselumaja), mille siseelu korralduse pidi piiskopp määrama, ühtlasi kindlaks tehes selle ülalpidamiseks vajalikud kulud.

Tallinna jõudnud, asus Rudbeckius kindla käega kuninga soove teostama. Ta kutsus kokku ülemaalse kirikuõpetajate sinodi, kus ta mitte ainult kirikute varanduste ja maade küsimust

ei püüdnud selgitada, vaid kontrollis ka kirikuõpetajate vaimset ja kõlblat taset. Ta andis määruse, et kirikuõpetaja-ameti kandidaadid pidid tingimata oskama rahva keelt, mille tõenduseks neile Tallinna toomkirikus eesti keeli proovijutlus kohuslikuks tehti. Sinodil otsustati ühtlasi, et kirikute, koolide ja hospitalite ülalpidamiseks tuleb jälle kümnis sisse seada.

Et teostada sinodi otsuseid ja vajalikke reforme kooli ja kiriku alal, esitas Rudbeckius Eestimaa maapäevale rea nõudmisi: rusuks langenud ja varemeis kirikud ehitatagu jälle üles; kirikumaksud nõutagu korralikult sisse; avatagu uusi koole ja haigemaju ning kindlustatagu nende ülalpidamine; talupoegade vastu avaldatagu inimlikkust jne. Sealsamas esines Rudbeckius nõudmisega, et talupoegadele ei keelataks oma lapsi saatmast kooli, kus neid kasvatataks kõlblale elule ja ustavale kiriku- ning riigiteenistusele. Tundes, et rahva õeluse ja viletsuse peallikaks on pärisorjus, nõudis Rudbeckius koguni talurahva vabastamist. Vististi ei olnud Rudbeckiusel oma instruksiooni põhjal viimaseks nõudmiseks õigust, kuid mees, kes seisukorrast õieti aru sai, ei leidnud olevat võimaliku teisiti toimida. Et Rudbeckius oma nõudmiste tõttu sattus aadliga teravasse vastuollu, on arusaadav. Ja kuigi tema volitused käisid ka Ingeri ja Liivimaa kohta, ei läinud ta enam sinna, vaid pöördus kodumaale tagasi.

Eestimaa rüütelkonna vastuseisu pärast Rudbeckiuse nõudmistele sai aadli saatkond 1629 Stokholmis kuningalt kibedaid etteheiteid kuulda: aadel olevat piiskopile jumalateenistuse, kiriku ja koolide kordaseadmise asjus sündmatult vastu seisnud ja sellest kuningas järeldavat, missugune on nende armastus Jumala ja tema sõna vastu. Aga mõjuvamaid vahendeid Eestimaa aadli vastu Gustav Adolf tarvitusele ei võtnud. Ta oli sõdadega liiga kinni, et käsitseda võimurvet maa vastu, mille toetust ta vajas. Kuid oma kavatsustest maa haridusolude tõstmiseks ta siiski ei loobunud.

INSTRUKTSIOON KINDRALKUBERNER J. SKYTTE'LE.

Gustav Adolphi vaateid ja püüdeid sel alal iseloomustab ka tema instruksioon Johan Skytte'le, kelle ta 1629 määras Liivi-, Eestimaa, Ingeri ja Karjala kindralkuberneriks. J. Skytte oli olnud kuninga omaaegne õpetaja, hiljemini Upsala ülikooli kantsler, omas suuri vaimuandeid ja oma aja kohta laialdast eruditsiooni. Selles instruksioonis paneb kuningas Skyttele eriti südamele hoolitseda kiriku- ja haridusolude eest, mida käsitellakse juhtnööri-

des mitte vähem kui 8 punktis. Uus kindralkuberner pidi hoolt kandma kirikuolude korraldamise ja rahva kristliku kasvatuses. Selleks volitati teda saama vajalikke andmeid ja kaastööd superintendendilt, kelleks Liivimaal 1622 teatavasti oli määratud Hermann Samson. Kui superintendenti kohustati esitama kirjalikke aruandeid kiriku ja koolide olukorra kohta, samuti ettepanekuid nende parandamiseks vajalikkude abinõude suhtes, siis ei mõelnud Gustav Adolf seejuures veel mitte rahvakooli meieaegses mõttes; siin võis juttu olla ainult tolleaegsest kiriklikust rahvakoolist, mis kirikuorganina eeskätt kogu rahvale pidi usulist õpetust andma, selleks kõigepealt lugemist, aga võib-olla ka kirjutamist õpetama.

Siin peitub küsimus, mis vajab uurimist: kuidas oli rootsi ajal rahvakool kavatsetud oma kaugemas arenemises? Uut valgust sellele heidaks vististi Rootsi rahvakooli ajalugu.

GÜMNAASIUMID TARTUS JA TALLINNAS.

Eriti pani Gustav Adolf Skyttele südamele kanda hoolt, et protestantliku kasvatuses huvides ellu kutsutaks gümnaasium. Esimese gümnaasiumi asukohaks määrati Tartu ja selle teostamisele asuti 1630. a. Uus kool pidi töötama 8 professori juhatusel ja noorsoole õpetama ladina, kreeka, heebrea, prantsuse, saksa, läti ja eesti keelt, retoorikat, matemaatikat, õigus- ja arstiteadust ning vabasid kunste. Gümnaasiumi asutamise kohta käivas ametlikus proklamatsioonis kuulutas Skytte, et kool on määratud noorsoole nii aadli-, kodaniku- kui ka talupojaseisusest ja et selles peab igäühte nõnda õpetatama, et ta pärast võiks omases keeles ustavalt teenida isamaad nii kiriklikul kui ilmlikul alal. Et seal õpiksid ainult maa päriselanikkude lapsed, ette valmistades tegevusele kirikus, koolis ja muudes ametites, selleks pidi avatama 50 õpilase jaoks *communitas* ehk *convictus*, kus iga õpilane võis vähese raha eest toitu saada. Sel viisil pidi kindlustatama õppimine ka vaeste talupoegade lastele.

Samasuguse gümnaasiumi sai Tallinna linn 1631. a., mis paigutati endise Mihkli kloostri ruumidesse. See gümnaasium muudeti hiljemini kubermangugümnaasiumiks ja kandis Vene valitsuse viimastel aegadel Nikolai I gümnaasiumi nime. Gümnaasiumil oli alul neli professorit ja kaks kolleegi, alamate klasside õpetajad. Kuna Tartu gümnaasiumi kulud kuningas võttis riigi kanda, oli Tallinna gümnaasiumi ülalpidamine linnale ja Eestimaa

rüütelkonnale ühtlaselt ära jaotatud. Gümnaasiumi valitses kuraatorium, kuhu kumbki kulukandja valis neli esindajat, keda kutsuti gümnasiumideks. 1653. a-st peale oli Tallinna gümnaasium Rootsi kroonu ja linna ühisel valitsemisel, gümnasiumide kaheksaliikmeline kolleegium koostus pooleldi kuberneriga, pooleldi linna määratud liikmeist. 1685. a. püüdis valitsus teha professorid ainult endast sõltuvaiks ja kuninglik konsistorium nõudis endale ainuõiguslikku järelevalvet kooli kohta, mispärast gümnasiumide kolleegium kümme aastat ei töötanud. 1696 otsustas kuningas Karl XI asja gümnasiumide kasuks, ja sest ajast peale kestis see korraldus kuni 1805. aastani.

ÜLIKOOI TARTUS JA PÄRNUS.

Et Tartu gümnaasium kohe algusest peale avaldas suurt elujõudu, siis tekkis varsti mõtte muuta teda akadeemiaks ehk ülikooliks. Sellekohane teadaanne ilmus kindralkuberner Skytte poolt 1. aprillil 1631, kuna kool juba järgmise aasta aprillis või märtsis oma tegevust algas. Ametlik, Gustav Adolphi poolt Nürnbergi sõjaleeris allakirjutatud asutamisürik pärineb 30-ndast juunist 1632.

See esimene rootsiaegne Tartu ülikool — *Academia Gustaviana* ehk *Academia Gustaviana Adolphina* — avati 15. oktoobril 1632 suure pidulikkusega. Oma avakõnes rõhutas kindralkuberner Skytte, kes oli ülikooli asutamistööde tegelikuks juhiks, samuti nagu eelmainitud proklamatsiooniski, kindlasti seda, et see õppeasutis peab tulema kasuks ka kohalikele mitterakslastele. Tema kõnes avaldatud seisukohad esitavad nii ta enese kui ka kuninga vaadet rahva osasaamise kohta haridusest.

„Sellest kõrgest heateost“, ütles Skytte, „ei pea mitte ainult aadel ja kodanikud kasu saama, vaid seda peavad võimu kasustada ka vaesed talupojad, kel senini täiesti keelatud oli midagi õppida, et ühes nende kehaga saada ka nende vaimu omanduseks ja teha nad pärisorjeks. Nüüd aga oleks iseäranis suur heategu, kui ka need alamast seisusest inimesed, kel puudus on ihutoidust, siiski võiksid omandada vaimuvara (mis on mugavaks vahendiks sellega teisi saavutada). Et see aga senini pole sündinud, siis vastutagu need, kes selles süüdi. Annaks Jumal, et rüütelkond sellest aru saaks ja selle järgi toimetaks, siis tuleks suure hävituse järel uus ülesehitamine, barbaarse metsikuse järel uus armas vooruse valgus ja needmise järel tõuseks Jumala õnnistus sagedasti selle provintsi üle ...“

Ei saa öelda, et eesti talupoeg seda oodatavat kasu ülikoolist oleks kätte saanud, sest 200-st dissertatsioonist, mis selle ülikooli kestes (1632—1656) kirjutatud, olid 30 liivimaalaste, muu soome ja rootsi meeste tööd. Ja selle aja jooksul immatrikuleeritud 1006 üliõpilasest oli 573 pärit Rootsist ja Soomest (+ Ingeri), 124 välismaalt, kuna Eesti-, Liivi- ning Kuramaalt oli kõigest 288, ja needki nimedega, mis vaevalt lubavad nende hulgas otsida ka eestlasi. Et baltlasi rootslastega võrreldes vähem oli, seletub sellega, et sakslased rootslastest kui valitsevast rahvast eemale hoidusid ja endise viisi järgi oma poegi välismaa ülikooli saatsid. Ülikooli õppejõud, kelle jaoks oli ette nähtud 17 professuuri, olid küll enamikus Saksamaalt, vähemal määral rootslased, kuid mõlemate rahvuste vahel tekkis varsti vastuolu, mis ülikooli tööd kahjustas. Ka oli ülikool aineliselt puudulikult varustatud, professorid olid sunnitud kõrvalteenistust pidama, mis takistas neid arendamast korralikku õppetööd. See esimene rootsiaegne Tartu ülikool töötas nelja teaduskonnaga (usu-, õigus-, arsti- ja filosoofiateadusk.) 24 aastat. Kui 1656. aastal Vene tsaari Aleksei Mihhailovitši väed Tartumaale tungisid, põgenes enamik õppejõude; mõned neist Tallinna, kus umbes 1665. aastani anti katkendlikku õpetust.

Uus rootsiaegne ülikool — *Academia Gustavo-Carolina* — tõusis Tartus ellu alles kuningas Karl XI ajal, 1690. a. Tal oli nagu endiselgi ülikoolil neli samanimelist teaduskonda, kuid pisut väikesem õppejõudude kogu (11 professorit ja 5 õpetajat). See ülikool, mille õppejõud vastandina esimesele ülikoolile olid enamikus rootslased, leidis ometi baltlaste juures võrdlemisi suuremat poolehoidu: 588-st immatrikuleeritust oli 247 Baltimailt, mis seletatav vististi aadli jõukuse langusega mõisate reduktsiooni tagajärjel, teiselt poolt aga sõjaoludega, mis sundisid kodumaale jääma. Tartus töötas ülikool kuni 1699. aastani, mil ta viidi üle Pärnu, kus loodeti stabiilsemate olude ja paremate ühenduste ede tõttu suuremat üliõpilaste juurdevoolu. Siin vires ülikool Põhjasõja loodud segases olukorras kuni 1710. aastani, mil ta enne linna langust venelaste kätte oma tegevuse lõpetas.

ALAMAD LINNAKOOLID.

Mis puutub teistesse linna koolidesse, siis kestis Tallinnas toomkool 1613. aastast jälle edasi. Samuti jätkas siin oma tegevust linnakool, kus õpetati grammatikat (ladina keelt), rehken-dust ja kirikulaulu, asudes dominiiklaste (Püha Katariina) kloost-

ris, kuhu ta 1550. aastal kolinud. Ta töötas 3 klassi ja 3 kooliõpetajaga (enne gümnaasiumi asutamist ajutiselt 4 klassi ja 4 kooliõpetajaga). 1653. a. ümber näib ka Kuressaares suurem provintsiaalkool olevat, mis mitmesugusel kujul ja muutuvate nimede all jäi püsima ka hiljemini. Pärnu linnakool, mis segastel aegadel mitu tõusu- ja langusjärku läbi elas, sai 1651. aastal kindlama aluse: temale võeti ametisse rektor, kes õpetas ladina keelt, rehendusmeister ja kolleeg. Juba enne 1640. a. oli talle uus maja ehitatud. Ka Viljandis on 1662. a. peale oma linnakool, mis töötas vististi rootsi aja lõpuni. Samuti on kindel, et ka Narvas 1610 ja Haapsalus 1634 olid omad koolid.

Pärnu kohta on veel teada, et siin 1669. a. palgati rae poolt keegi Christian Kusmann eesti kogudusele eestlauljaks ja köstriks kindla tingimusega, et ta eesti noorsugu pidi „informeerima“, s. t. õpetama. Sellega pandi siin põhi eestikeelsele köstrikskoolile, kus anti usuõpetust, õpetati lugemist, natuke rehendust ja kirkulaulu, mis kestis möödunud sajandini, olles haruldaseks nähtuseks linnade koolielus.

Tartu kohta olgu veel juurde lisatud, et siin juba vanematest aegadest peale oli linnakool, millel olid oma rektor, kantor ja rehendusmeister. Siia asutati 1630. a. ka veel kroonukool (Kronsschule), millel oli 3 kooliõpetajat, kus vahetevahel ka rootsi keelt õpetati. See kool oli 1630—1640 kestvalt tüliõunaks ülemkonsistoriumi ja ülikooli vahel, sest polnud selge, kelle jurisdiktsioonile ta allub. 1636—1638 arutati Tartus elavalt ka tütarlaste jaoks õppeasutise ellukutsumist, mis aga ei leidnud teostamist. Uue koolina asutati mingi „soome kool“, mida mainitakse 1650. a. Selles said õpetust rootsi sõjaväes teenivate ja teiste Tartus asuvate soomlaste lapsed. Liivimaa superintendendi Stalenus'e ettepanekul (1649) asutati Tartus kuningliku majesteedi kulul veel üks kool rootsi, soome ja „mittesaksa“ poistele. Stalenus valis sellele koolile õpetajaks mehe, kes oskas eesti, rootsi ja soome keelt.

Tartu hariduselu alal XVII s. teisel poolel on mainimisväärne „Ühendatud kroonu- ja linnakooli“ asutamine a. 1689. See oli tingitud asjaolust, et linnakool oli vahepeal kiratsema jäänud. „Ühendatud kool“ jäi ülal pidada ühiselt riigi, linna ja Jaani koguduse kulul. Alamate klasside õpetajate ametisse kutsumine toimus rae ja linnakonsistoriumi poolt. Järelevalve õppetegevuse järgi kuulus riigile ja linnale nende inspektorite kaudu.

Rootsiaegse gümnaasiumi ja kooli sisekorralduse ja õppetegevuse iseloomustuseks olgu mainitud *Leges gymnasii Revaliensis* 1636. a. Siin rõhutatakse vagaduse taotlemise vajadust, milleks õpilased peavad koolis innukalt osa võtma ühistest palvetundidest ja piiblitugemistest; jumalateenistustelt mitte puuduma, seal laulma, paluma jne. Iga kooliõpilane peab hoolega mälu harjutama, et kõike ülesantut kergesti ja täpsalt ilma naabri ja raamatu abita võiks üles ütelda. Ladina keele alaline tarvitamine ülemates klassides on kohuslik. Emakeele lubamatu tarvitamise eest koolis on rahatrahv, vanemas klassis $\frac{1}{2}$ vaskööri; kel raha ei ole, saab eksimise korral ihunuhtlust. Et kombed vanemate õpilaste keskel olid nähtavasti õige toored, siis keelatakse rõhutatult ära joomingud, kõrtsiskäimine, ööhulkumine, täringu- ja muud õnnemängud. Ka sõjariistade kandmine ei ole lubatud: keegi ei tohi mõõgaga tulla kooli jne. Mingil põhjusel on keelatud ka külmas ujumine ja suplemine. I klassis (kõige vanemas) karistatakse kõrtsiskäimist, joominguist osavõtmist kergema arestiga või valjuma kartserisse saatmisega, kuna kuuenda käsu vastu eksimine toob enesega ühes koolist väljaheitmise. Alamates klassides on karistuseks laitus, põrandal istumine, vitsatrahv; teises klassis ka kepinuhtlus. Kergemaid süütegusid, kui nad pole kordunud, võib lunastada sellega, et alamais klassides mõni Taaveti laul või ladinakeelne jutustis pähe õpitakse, II ja I klassis kirjatöö süütegu käsitlevale teemale kirjutatakse. Hiljaksjäämisi, koolist puudumist ja emakeele lubamatult tarvitamist saab ka rahaga heaks teha.

Õpetuse sisust ja viisist saame pildi gümnaasiarhide otsustest 12. I 1678. a. (*Conclusa nonnula*), kus ühtlasi on mainitud ka tarvitusel olevad õpperaamatud. Pannakse rõhku sellele, et gümnaasiarhid koolis käies mitte nii palju õpilaste eksamineerimisele ei mõtleks, vaid enam püüaksid tundma õppida õppemeetodit ja õpilasi virgutada usinusele. Grammatika suhtes nõutakse, et mitte ainult ei küsitaks, vaid professorid nähku oma peaaulesannetkeelereeglite seletamises. Suurt rõhku pannakse ladinakeelseile kirjatöödele. II klassi õpilased peavad iga päev tegema vastavaid harjutisi ja iga nädal valmistama kauniskõne reeglite järgi disponeeritud harjutise. Ka sententsile üle kirjutamine Chrië seaduste järgi (Chrië — kauniskõne nõudmised sententside käsitusviisi ja plaani kohta) on vahetevahel tarvitusel. Lastakse teha tõlkeid

ladina keelest saksa keelde ja ümberpöörduvalt, harjutatakse konstruktioonide ja retooriliste troopide ning figuuride muutmist. I klassis peavad õpilased ladina lektüüri lõpetusel ette kandma kateedrikt väljavalitud kohti mõnest klassikakirjanikust, kirja-stiilis iga nädal ja iga kuu koostama ühe kõneharjutise ja selle ette kandma kolmapäeval peale lõunat. Ladinakeelseist autoreist loetakse Erasmuse *Colloquia*, Cornelius Nepos't, Cicero *Laelius*'t, sama autori *Cato maior de senectute* ja teisi teoseid. Kreeka keeles tehakse ka stiili- ja kõneharjutisi; loetakse Uut Testamenti, Demosthenest või Isokratest, Homerost või vähemalt Hesiodost. Mütoloogiale on pühendatud kaks tundi nädalas. Filosoofia all käsitletakse loogikat, füüsikat ja eetikat. Selle järel asutakse politika ja siis alles ajaloo juurde. Teoloogiat trakteeritakse I ja II klassis kolm tundi nädalas.

Kooliõpetajaid nimetatakse tol ajal professoriteks. Nende seisukohta seltskonnas iseloomustavad mõned näited. 1636 avaldab Tallinna magistraat oma rahulolematust selle üle, et kolleeg Bondeli abikaasa ilmunud kirikusse Tartu rõivastises, mitte aga Tallinnas viisiks olnud kombe järgi. Kolm kuud vaidleb mees vastu, peab aga viimaks järele andma, kui raad ähvardab teda ametist vallandada ja naiselt riided kohtuteenri abil seljast võtta. 1636. aastast peale kestab üle 10 aasta tüli professorite ja linna vaimulikkude vahel koha pärast pulmadel, matustel ja protsessioonidel. Kirikuõpetajad jutlustavad kantslist professorite vastu, rektor Vulpius avaldab aga „*disputatio de honore*“. Küsimus laheneb ajutiselt, kuid mitte lõplikult, olles hiljemini korduvalt pävakorral. 1693 ja 1694 määrab kuningas Karl XI, et rektor ja professorid avalikel pidustustel peavad käima linna diakonite (abiõpetajate) ja maakirikuõpetajate ees, s. t. otsekohe linnakirikuõpetajate ja maapraostite järel.

KIRIKU- JA KOOLIOLUDE KORRALDAMINE MAAL.

Nüüd vaatame, kuidas arenes rahvakooli, eriti maakooli korraldamine pärast Gustav Adolphi surma. Liivimaal ajas seda suure hoolega kindralkuberner Skytte, kes kuni 1634. aastani siia jäi. Seejuures oli ta vastuolus kohaliku superintendendi Samsoniga, kellest kui organiseerijast ta suurt lugu ei pidanud. Samson oli nähtavasti liiga Riia mees selleks, et maa üldist kasu silmas pidada. Eriti palju nurinat tekitas ta sellega, et Riia mehi kirikuõpetajaiks määras. Uuriija Lundströmi arvates oligi Skytte umb-

usaldus Samsoni vastu üheks peapõhjuseks, miks ta kiriku- ja kooliasjade korraldamise huvides hakkas soovitama Liivimaale konsistooriumi asutamist.

Oma vastavate volituste põhjal andis Skytte 1633 konsistooriumi- ja visitatsioonimäärustiku. Selle järgi pidi konsistoorium koostuma 8-st liikmest, kelle hulka kuulus ilmlik esimees, superintendent, kolm vaimulikku ja kolm ilmlikku liiget. Konsistooriumi ülesandeks oli nõu pidada kõige üle, „mis kirikute, koolide ja hospitalite poolt on ülal pidada, üles ehitada, instrueerida või reformida“. Vaese „talurahvakese“ (*Pauers Völklein*) huvides, et selle kulusid ja tülitamist vähendada, loodi kolm alamkonsistooriumi — Riiga, Tartu ja Kokenhuseni.

See konsistooriumimäärustik tegi kirikuõpetajaile kohuslikeks igapäeväevased jumalateenistused kirikus, peale selle aga katsumised külades ja eramajades, kusjuures nii noori kui vanu pidi küsitama, mis nad Jumala kohta õppinud ja mida nad usuvad. Seejuures pidi mittemõistjaid õpetatama, paremini oskajaid aga kiidetama ja neid ergutatama Jumala tundmisele ja kristliku armastuse levitamisele oma ümbruskonnas.

Uus määrustik seadis kindla järelevalve kirikuõpetajate ja koguduste järgi praostite katsumise ja erivisitatsiooni (*visitatio specialis*) kaudu, mida superintendent koos kahe assessoriga oli kohustatud ette võtma. Ka pidi seejuures tähele pandama, kuidas üksikuis kohtades mõisahärrased, valitsejad ja rentnikud suhtuvad Jumalasse ja tema sõnasse, kas nad täidavad oma kohuseid kiriku ja kooli vastu, kas maksavad kirikuõpetajaile korralikult maksusid jne. Konsistooriumi kohustati ühtlasi teostama inspeksiooni koolide üle linnades ja alevites, kus puudus eriline kiriku- ja koolivalitsus. Nii seal kui ka teiste kirikute juures pidi konsistoorium hoolega järele uurima, kuidas koha peal vanasti lugu koolidega olnud, kuidas neid ülal peeti, mis selleks kulutati, kuhu see kõik jäänud ja kuidas jälle algust teha, et asja paremale järjele aidata.

Maakoolisid peeti silmas määrusega, mis praostitele tegi kohuseks kõigis paigus ühes koguduse eesotsas seisvate meestega nõu leida, kuidas suuremate kirikute juures „saksa koolmeistri ehk köstri“ võiks ametisse seada ja teda edaspidi ülal pidada. Vähemate kirikute juures pidi vähemalt üks talupoeg, kes kõige paremini laulda ja paluda oskas, köstriks seatama, kes ühtlasi pidi kotiga ümber käima ja koguma pennisid, mida keegi annab.

See konsistooriumikorraldus leidis kinnituse kuninganna Kristina eestkostevalitsuse poolt antud konsistooriumi-, kiriku- ja sinodikorras 1634. 1636. aastal andis ülemkonsistoorium välja üksikasjalised visitatsiooniarтиklid, kus olid loendatud küsimused, mida praostid katsumistel kirikuõpetajaile ja koguduse liikmeile pidid esitama. Siin pidi koguduse õpetaja kohta küsitama, kas see määratud aegadel oma jumalateenistusi ja jutlusi peab, kas ta rahvale pühapäevadel ja pühadel katekismust ette palub, nõnda et lihtsad talupojad temale järele ütelda suudavad; kas ta lapsi ja noorrahvast, kui see esimest korda armulauale tuleb, kodus ja kirikus katekismuses katsub; kas ta ka pruutpaare katekismuses eksamineerib. 1638. a. ilmus spetsiaalsete visitatsioonide kord, kus jälle samadele asjadele rõhku pannakse.

Näeme nende määruste maksmapanekust tõsist püüdu ja kindlate abinõude tarvituselevõtmist, et teostada rahva, eriti noorsoo õpetamist kristlikes tōdedes, katekismuses ja kirikulaulus. Pea-kohustus langeb seejuures kirikuõpetajaile, kuid juba ollakse kindlal äratundmisel, et nad üksi seda ei suuda teostada, et on tarvis abilisi, koolmeistreid, kõstreid. Esialgu on kavatsatud neid suuremate kirikute juures ametisse panna. Ja kuna talupoegade keskel kirjaoskajaid ei leidu, siis tahetakse neid sakslaste seast otsida. Seal, kus säärane ametiseseadmine on võimatu, tuleb kõster määrata talupoegade hulgast, kelle peaülesandeks on kogudusele ette laulda ja katekismust päheõppimiseks ette ütelda.

Samas suunas, nagu Liivimaal kindralkuberner Skytte, püüab Eestimaal tegev olla piiskopp J. Jhering 1638—1657, kes oma haridusliku ettevalmistuse ja eelmise kirikuteenistuse läbi oli rahvahariduse küsimustest kõige soojemalt huvitatud. Eestimaal oli juba 1627. a. visitatsioonikorrale alus pandud. Jhering, kes oli ametisse seatud rüütelkonna soove küsimata, asutas Tallinnas toomkapiitli, mille liikmeiks olid ainult vaimulikud, ja seadis jälle praostid ametisse, kes ka toomkapiitli koosolekuist osa võtsid. Toomkapiitel oli seega puhtvaimulik asutis ja jäi selleks kogu rootsi aja kestel. Edasi uuendas Jhering kirikuõpetajate sinodite pidamise, mis vaheajal hooletusse oli jäänud, ja kirikukatsumise.

1645. a. andis Jhering kirikukatsumiste kohta õige üksikasjalised eeskirjad ja määras kindlaks katehhiseerimiskorra. Kirikuõpetajaile tehti kohuseks igal pühapäeval enne jutlust kantslist rahvale katekismust ette lugeda ja järgmisel pühapäeval seda lauarahvalt küsida. Etteloetud osa kohta pidi ta seletusi andma ja

seda ka oma jutluses tarvitama, pärast jutlust aga noorsoole katekismust ja pihisõnu pähe tuupima. Kirikuõpetajale tehti ka kohuseks hoolt kanda, et köster ametisse pandaks. Köster pidi pühapäeval ette lugema ja eeskirikus küsima, kuna õpetaja oli altari ruumis pihi juures tegev. Mõisates ja külades pidi igalpool ABD-raamat tarvitusele võetama. Vististi umbes 1641. a. andis Jhering esimese aabitsa välja. Teiste õpperaamatutena tulevad noil aegadel küll arvesse Heinrich Stahl'i „Kodu- ja Käsiraamat“ (1632—1638), sisaldav katekismuse, palveid, kirikulaule, evangeeliumid ja epistlid, olgugi õige puudulikus eesti keeles, ja Liivimaal Joachim Rossihniuse tõlge evangeeliumidest ja epistlitest „kogu aasta pühapäevade jaoks“ ja Lutheruse „katekismus“ kuues peatükis.

Kõigil neil püüetel rahvaridusolusid tõsta oli palju takistusi. Talupoeg ei suutnud asja kasust aru saada, ta tundis uusi kohustusi kui orjust. Mõisnikud, mõisarentnikud ja muud ametnikud aga olid hooletud ja kitsid. Nad ei sallinud sedagi, et talupojad kauge maa tagant kirikusse läheksid, raisates seega kasutult oma ja mõisa tööaega; nad leppisid sagedasti kirikuõpetajaga kokku, et ta abikiriku juures iga kolme või nelja nädala tagant jutlust peaks. Kirikuõpetajad omakorda jutlustasid rahvale liiga kõrgetest asjadest ja nii puudulikus rahva keeles, et raske oli nende mõttest aru saada. Nad olid hooletud kodudes käima, mis koguduse suuruse ja laialipillatuse juures halbade teolude tõttu sagedasti oligi võimatu. Ka talupoegadele põlnud need kodused katsumised meele järele, ja sagedasti juhtus, et kui õpetaja külla tuli, siis kogu noorsugu metsa jooksis, kuna aga vanemad inimesed keeldusid vastamast, seletades, neil olevat vanul päevil võimatu jumalasõna õppida, kuna nad nooruses seda pole teinud.

REFORMITAOTLUSED LIIVIMAAL XVII SAJANDI KESKPAIKU. ÜLEMKIRIKUEESTSEISJA-AMETITE ASUTAMINE.

Asi ei taha ega taha paigast nihkuda. Ikka selgemaks ja kindlamaks saab arusaamine, et kirikuõpetajad üksi ei suuda küllalt korda saata, et on tarvis abilisi, köstreid, et on tarvis ka lugemiskust rahvale kättesaadavaks teha. Ikka kindlamaks kujunes valitsusvõimudel veendumus, et on tarvis kiriku juhtivaile võimudele kohtadel muretseda suuremat autoriteeti, et nad ühes konsistoriumiga suudaksid tagajärjekamalt uuenduskaavatsusi ellu viia. Selles mõttes määraski 1648. a. kuninganna Kristiina Liivi-

maa superintendendiks kõrgesti haritud usuteadlase dr. Johannes Stalenuse, Upsala ülikooli teoloogiaprofessori.

Kuid ka Stalenusel polnud kerge Liivimaal ulatuslikumaid kavatsusi ellu viia. Ta sattus varsti vastamisi kohalikkude eesõiguste kaitsjatega: Tartu linna konsistooriumiga ja ka aadliga. Eriliseks tüliõunaks olid kirikuvisitatsioonid, mida superintendent rootsi eeskujul püüdis teostada ilma ilmliku assessorita. Aadel nägi selles oma eesõiguste rikkumist ja protestis selle vastu, millele järgnes pikk asjade selgitamine, mis viimaks lõppes aadli kasuks.

Nähtavasti pooldas Stalenus ka talupoegade seisukorra parandamist, nagu seda tunnistab ülemkonsistooriumi instruksioon temale Riia maapäeva jaoks 19. apr. 1650, kus öeldakse, et kõrge ülemus ometi otsiks teid, kuidas kaotada talupoegade äärmise vaesuse põhjused, mille mõjul nad osalt meelt heitmas, osalt Venemaale ära pagevad. Kohaliku opositsiooni tõttu ei soovinud Stalenus jääda pikemaks ajaks Liivimaale. Enne lahkumist 1650. a. pani ta veel kindralkuberner Magnus Gabriel de la Gardie'le ja maapäevale ette, et kirikuskäimise kohta kindlam kord loodaks, lagunenuid kirikuid ära parandataks ja köstrid, kes talupoegade ja saksa keelt oskavad, ametisse seataks, kohustades neid olema kirikuõpetajaile laste õpetamisel abilisteks. Köstrite ülalpidamiseks soovitati anda neile kasustamiseks vanad köstrimaad või hoolitseda teisiti nende sissetulekute eest. Selle põhjal andis kindralkuberner rüütelkonnale 8. mail 1650 pikema seletuse ja resolutsiooni, kus ta kummagi maakohtu raiooni kohta (Põhja-Liivimaal oli neid kaks), määras ametisse ühe maanõuniku ülemkirikueestseisjaks, kellele kohuseks tehti kirikute hooldamine. Superintendendile ja praostitele tegi ta ülesandeks mõjustada kirikupatroone ja kirikuõpetajaid, et köstrid ametisse seataks. Selleks pidi superintendent, nagu teisteski küsimustes, astuma ühendusse ülemkirikueestseisjatega.

Ülemkirikueestseisja-ameti asutamise kiitis maapäev heaks, kuna köstrite asjus tema otsus oli niihästi kui eitav: kus köstrimaid vähegi leitakse, pidi neid restitueeritama; kus aga mitte, seal pidi jääma kõik endist viisi; rüütelkond ja maa ei võivat lasta selles asjas enesele mingit uut kohustist kaela veeretada.

Ülemkirikueestseisja ja sellega ühenduses ka kirikueestseisjate amet leidis kestva aluse 1668. a. maapäeva määrustes, mis kin-

nitati tollaegse kindralkubeneri Tott'i poolt ja 1671 kuningliku resolutsiooniga seaduseks tehti. Ülemkirikueestseisja-amet koostus ühest maanõunikust kui esimehest, ühest vaimulikust liikmest (praostist) kui esimehe abist ja ilmlikust assessorist aadli hulgast. Tema võimkonda kuulus kiriku varanduste ja temale tehtud annetiste valitsemine, kirikuõpetajate ja kirikuteenrite palkade eest hoolitsemine, kirikuehitused ja hoonete korrashoid, hoolekanne kirikuõpetajate leskede ja vaeste eest, kirikupolitsei jne. Et kool oli kiriku sisemine asi, siis kuulus ka tema hooldamine nende kohuste hulka.

Ülemkirikueestseisja-ametile allusid kohtadel kirikueestseisjad ja kirikukonvendid, mis nähtavasti 1675. a. kogu Rootsi riigis maksma pandud „preestrite privileegi“-nimelise seadusega ellu kutsuti. Kirikukonvendid koostusid kahe kirikueestseisja juhtimisel kihelkonna mõisnikest või nende asetäitjaist, koguduse õpetajast ja talurahva esindajaist, kirikuvöörmündritest. Seega olid loodud asutised, mis otseselt aadlile juurde pääsesid ja pidid kohtadel selle järele valvama, et kiriku ja kooli asjus pealepandud kohustisi täidetakse.

Ka Eestimaa sai 1651. a. kuberner Erik Oxenstiernalt kirikueestseisjate suhtes eeskirjad. Et siin rüütelkond sama vähe nagu Liivimaalgi oli valmis rahvakooli heaks midagi tegema, näitab fakt, et 1655. a. Eestimaa provintsisinodi otsus, igasse kihelkonda üks „*praeceptor*“ ametisse seada, rüütelkonna poolt tähele panemata jäeti.

KÖSTRITE AMETISSESEADMINE.

Kui visalt köstrite ametisseseadmine edenes, näitavad 1668. ja 1669. a. kirikuvisitatsioonid Liivimaal. Ainult üksikuis kohtades on köster ametisse pandud, et talupoegi õpetada palvetama. Ja kui kuberner Fersen 1673. a. teeb rüütelkonnale ettepaneku võtta kaalumisele, kuidas vaese ja osalt paganlises pimeduses viibiva alamrahva silmapaistva hingehädaohu eemaldamiseks kirikuid ehitada ja teisi abinõusid käsile võtta, siis on rüütelkond küll nõus Jumala auks oma „armsal isamaal Liivimaal“ võimalust mööda kõike tegema, tahab aga, et kõik sünniks „*ordine*“ ja „*decenter*“ ja sellepärast pidavat vaimulikud ja ilmlikud esiti kokku tulema ja ülemkirikueestseisjad järele uurima kirikute ja kabelite seisukorda ning siis ettepaneku tegema; teiste sõnadega: asi lükatagu edasi. Ega muidu 1675. a., kui kindrasuperintendent Fischer

maanõunikudega ülalnimetatud küsimuste kohta nõu pidas, aadli esindajad poleks seletanud, et köstreid ametisse seada on igapähele vabaks jäetud, mitte aga kästud, kuna aadli kirikuõpetajate ülalpidamisega nagunii küllalt tegemist olla. Ikka ja jälle rõhutab aadel, et maksvate määruste järgi ainult praostitel ja kirikuõpetajail olevat ülesandeks koduvisitatsioonide kaudu rahva õpetuse eest hoolt kanda.

Alles 1680. ja 1683. a. kirikukatsumised Tartu-Võru praostkonnas annavad parema pildi. Köstrimaid ei ole suuremas osas kihelkondades küll olemas ega ka kaduma läinud, kuid ometi on 25 kihelkonnast ainult 4 veel ilma köstrita. On muidugi iseküsimus, kes on need köstrid ja missugused nende võimed. Kolm neist ei oska lugeda. Puhja köstri kohta öeldakse, et ta küll kirikuviina ja oblaate võivat tuua, muidu aga kuhugi ei kõlbavat. Kaheksa kohta tähendatakse, et nad kirjutada oskavat, osalt natuke. Kolm olevat suured alkoholitartvitajad. Torma omast öeldakse, ta oskavat natuke lugeda, „lakkuvat“ aga hea meelega ja siis ei saavat temaga kuidagi hakkama. Palamuse köster oskavat lugeda ja kirjutada, kuid ei suutvat laulda ega olevat võimeline kooli pidama. Ülepea ollakse ainult väheste köstritega rahul. Kohati aga, kus köster võibki kooli pidada, ei korraldata seda siiski mitte. Helmes nõutakse ainult, et ta mõned lapsed niikaugele viiks, et nad võiksid mõisates teistele ette paluda, s. o. palvet ette ütelda.

Kui sinoditel koolist juttu on, siis käib see kuni 1677. aastani ikka ainult katekismuse katsumise (*exercitium catecheticum*) kohta koduvisitatsioonide kaudu, mille all mõistetakse enamasti sõnasõnalist etteütlemist, kordamist ja päheõppimist. Esimene kindlam nõudmine lugemisoskuse õpetamise järele maal esineb alles 1678. aastal, millal üks kihelkond kirikukatsumisel on nõus vabatahtlikult köstrile peale maa- ka viljapalka maksma, kui ta talulapsi lugema õpetab. Muidugi ei saa sellest järeldada, et enne seda üldse lugemist ei õpetatud, kuid see oli igatahes haruldane asi ja esines ainult seal, kus mõisnik ja kirikuõpetaja selle vastu huvi tundsid ja köster seks kõlbas. 1680. ja 1683. a. kirikukatsumistel nõutakse lugemist mitmel pool, kuid rõhutatakse, et koolis käivaid lapsi ainult „mittesaksa“ keeles õpetataks ja et neid kuidagi harilikust talupojatööst ära ei tõmmataks, vaid ka koolis seda teha lastaks.

Suurem huvi ja liikumine lugemise ja kooli kasuks tõusis alles siis, kui sellised mehed nagu kindralsuperintendent Johann Fischer (vanem) ja usuteaduse kandidaat Bengt Gottfried Forselius asuvad algatajaiks ja eestvõitlejaiks. Fischer püüdis kindralkuberneri kaudu mõju avaldada, et koolide asi tõsisemalt käsile võetaks. Ta otsis kuningalt toetust piibli tõlkimiseks rahva keelde ja toetas selliseid algatusi nagu Ernst Glück'i koolid Marienburgis ja Forseliuse koolmeistritekool Tartu lähedal.

Missugune oli Fischeri osa Forseliuse kooli asutamisel, ei ole kindel. V. Reiman püüab tõestada, et kooli algatus oli tõusnud Forseliuse enda peas, tulemusena tema sügavast vaimustusest rahvahariduse tõstmise vastu. Teda toetas selles ettevõttes tollaegne Tartu-Maarja kirikuõpetaja sakslane Chilian Rauschert, kelle kasustada oli nn. Papimõis (Piiskopimõis) ja kes seal mõisahoone, mis tühi seisis, Forseliusele tarvitada andis. Vististi andis Fischer asja edenemisele sellega tõuget, et ta oma mõjuga aitas läbi viia, et mõisad lubaksid poisse koolimineku otstarbel oma piiridest ja töölt lahkuda. On ju teada, et Palupera mõisa omanik v. Rennenkampff veel 1727. aastal nõudis tagasi pärisorja Ignati Jaaku, kellel endine härra v. Fersen oli lubanud Forseliuse kooli minna. Nähtavasti viidi valitsuse abil läbi mingi kohustis, mis sundis mõisaid vähemalt ühte poissi kooli lastma. Fischeri eestkostmisel sai ka võimalikuks, et poiste ülalpidamiseks, keda Papimõisa kooli õige rohkesti kogunes, kroonuidast vajalikku leivavilja anti.

Kogu raskus aga lasus muidugi Forseliuse õlgadel. Ta oli ise koolmeistriks, kooli väliste asjade ajajaks ja ka õpperaamatute soetajaks. Koolis õpetati vististi lugema, katekismust, laulu, Uue Testamendi lugemist (Virginiuse tõlge 1686), raamatukõitmist ja pisut ka rehkendamist. Kirjutamine jäi vististi kõrvaliseks asjaks. V. Reiman oletab, et koolis olevat natuke ka saksa keelt õpetatud, kuid põhjendus Ignati Jaagu vähesele saksa keelest arusaamisele ei ole siin ometi veel küllaldaseks tõenduseks.

Edukama õpetuse huvides andis Forselius välja uue aabitsa parandatud eesti keeles, mis tol ajal palju vaenu tekitas. Senini olid vanemad aabitsad: Jheringi oma, Väike-Maarja kirikuõpetaja Bender'i ning Keila praosti Heidrich'i oma, mis nii keelelt kui kirjaviisilt olid puudulikud.

Milles Forseliuse uus lugemaõpetamise meetod seisis, ei ole selgesti teada. Üksnes korra kaebavad Tallinnamaa mehed, et ta tähtedele andnud uued nimed: le, me, ne, re, kuna ometi iga inimene lugevat: el, em, en, er jne. Üldiselt kiidetakse õpetajate ringkonnis õige rohkesti uut meetodit, tuues näiteid, kuidas selle abil üksikud lapsed õige lühikese ajaga (mõne nädalaga) lugema õppisid, kuidas kooles lapsed nüüd ühe talvega saanud kaugemale kui varemini mitme talvega, kuidas isegi saksa lapsed (Põltsamaal) lugemise äraõppimiseks rohkem aega kulutavat kui uue meetodi järgi õppivad eesti lapsed. Küsimus, kas siin endise veerimismeetodi asemele häälendamismeetod seatud, mida mõned oletavad, jääb igatahes lahtiseks. Arvan aga, oleks uus õppeviis olnud häälendamismeetod, oleks ta kahtlemata meie koduõpetuse traditsioonide kaudu hiljemini ometi kuskil alles püsinud, mida aga pole märgata. Läks ju Forseliuse koolist 160 noormeest rahva sekka, kes said suureks lugemaõppimise edendamise teguriks.

Forseliuse seminar kestis ainult neli aastat. Stokholmist tagasi tulles, kus ta oli käinud kuninga juures oma asja esitamas, leidis Forselius külma haua Läänemere lainetes 1688. Kuid tema sõbrad jätkasid tööd. Juba tema eluajal tegid eriti Tartumaa praostid Reiner Broockmann (Forseliuse õemes) ja Tartust 1685. a. Sangastesse siirdunud ülalmainitud Chilian Rauschert omas praostkonnas ja isiklikult oma kihelkonnas hoolega asjale propagandat nii sõna kui teoga. Broockmann oli ise mitukümmend poissi lugema õpetanud. Rauschert viibis 1691. a. 118 päeva ja 1692. a. 110 päeva kihelkonnas loetlustel. Juba 1698. aastal oli aruannete järgi Tartu-Võru praostkonnas 18 kooli, Põhja-Tartumaal 11; aga ka kaugemal leidis neid, nii Pärnumaal 9, kus praost Freyer asja eesotsas seisis, ja mõnel pool Harjumaal, Järvamaal ja mujal. Kokku õppis neis koolides umbes 1000 last.

KIRIKU- JA KOOLIOLUDE ARENDAMINE KUN. KARL XI LÖPPJÄRGUL.

See silmapaistev edu maarahvakooli arengus on nähtavasti otsustavalt tingitud Rootsi valitsuse vahepealseist kategoorilistest püüetest rahva haridusolude korraldamist hoogsamalt edasi viia. See oli ühenduses kuningas Karl XI politikaga, kes meie maal püüdis teostada sama korda, mis oli maksev mujal Rootsi riigis. Veendunud absolutistina kitsendas ta aadli eesõigusi, toetudes seejuures talupoegadele.

Kuningas Karli püüete teostajaks Liivimaal oli kindralkuberner Jakob Johan Hastfer, keda balti-saksa ajaloolased on kujutanud ülekohtuse ja vägivaldse võimutsejana. Seevastu aga on rootsi ajaloolane A. Hammarskjöld teda iseloomustanud omakasupüüdmatu, energilise ja visa administraatorina, kes ühendas eneses terava mõistuse, kiire otsustamisvõime kogemusrikka organisaaatori andega. Just tema olnud mees, kes suutnud tuua korda maavalitsemisse. Kui Hastferile on ette heidetud, et ta teadust põlgas, siis näitab tema koolipoliitika, et see on põhjendamata. Oli ju tema Tartu ülikooli uuestiasutamise soe pooldaja; samuti on temale auks, et ta taotles mitte ainult kirikute välist korrashoidu, vaid kogu oma mõjuga püüdis edendada piibli tõlkimist läti ja eesti keelde ning nõudis, et koguduse õpetajad pidid suutma ka rahva keeles jutlustada. Kui Liivimaa aadel ajas isemeelsus- ja kangekaelsuspoliitikat, püüdes oma eesõiguste alusel viivitada kuninga püüete teostamist, siis on arusaadav, et Karl XI seda lubada ei võinud. Ja Hastfer oli mees oma kohal, kes kindla käega kuninga tahet suutis läbi viia.

Keskendatud riigivõimu pooldajana püüdis Karl XI meie maal maksma panna ka Rootsi 1686. a. kirikuseaduse. Kuigi see seadus esialgu rüütelkondade poolt vastuseisemist leidis, pandi ta ometi mõne vähema muudatusega maksma: Eestimaal 1692, Liivimaal 1694. See kirikuseadus on meile siin tähtis koolikorralduse mõttes.

Seades evangeeliumi-luteri usu muutmata Augsburgi usutunnistuse alusel riigiusuks, nõudis uus seadus kindlasti kogu rahva õpetamist selles usus. Ta kohustas kirikuõpetajaid kategooriliselt kui endised määrused rahvast katekismuses õpetama. Õpetajad pidid iga pühapäev kirikus katekismust ette lugema ja seletama ning rahvast rühmade kaupa selle mõistmises eksamineerima. Keegi, kelle kord oli katsumisele ilmuda, ei tohtinud puududa, — muidu tuli tal trahvi maksta. Õpetajad olid kohustatud kõigi koguduseliikmete kohta nimekirja pidama, üksikute talude ja majade järgi teadma, kui kaugel keegi usuõpetuses on. See polnud ilma lugemisoskuseta läbiviidav. Seepärast pidid õpetajad hoolega selle järele valvama, et lapsed, sulased ja tüdrukud raamatutest lugemist õpiksid ja „seda, mis Jumal oma Pühas sõnas käsib, oma silmaga näha võiksid“. Kirikukatsumistel pidid õpetajad esitama pihiraamatu, mille järgi katsujad iga koguduseliikme edusammude üle katekismuses võiksid otsustada. Katsu-

jad pidid kaplanitele ja köstritele meelde tuletama, et nad lapsi õpetaksid raamatust lugema. Ka nõuti seaduses, et õpetajad lugemise ja peatükkide katsumise otstarbel käiksid majast majja, „niikui see mõlemale poolele kõige hõlpsam“. Köstrile määras seadus õpetamisel senistest suuremad ülesanded; ta pidi ise oskama lugeda, laulda, kirjutada ja koguduse noorsugu neis asjus õpetama. Teiste sõnadega, köstriametiga ühendati kindlasti kooliõpetaja kohused. Ta pidi haridust jagama, mille tarvidus ei olnud tingitud üksnes usulistest huvidest, vaid ka tema üldisest elulisest väärtusest. Järelevalve koolide, gümnaasiumide ja alamate õppeasutiste järgi määrati piiskopi ja konsistooriumi hooleks.

Selle kirikuseadusega olid tähistatud sihid, mille suunas koolipolitika Liivi- ja Eestimaal pidi liikuma. Koolide asutamise tehti kõigepealt algust tagastatud riigimõisates. 1687. a. esitas kindralkuberner Hastfer Liivimaa maapäevale kuningliku propositiooni, kus juhitakse tähelepanu jumalatundmise puudusele talurahva keskel, kes alles viibis osalt paganlikus sõgeduses ja ebajumalateenistuses, osalt paavstiusu ebausklikus pimeduses, ja nõudis, et veel samal aastal kirikute lähedale ehitataks sündsad koolimajad, kooliõpetaja ülalpidamiseks maaga varustataks ja talupoegadelt nõutaks, et nad talvel oma lapsed kooli saadaksid. Rüütelkond oli sunnitud seekord järele andma ja otsustama (1. X 1687), et igas maakoguduses ametisse pandaks köster, kes võiks ühtlasi ka kooliõpetaja olla, ja et iga kiriku lähedale ehitataks kool. Koolmeistrile tuli anda endised köstrimaad ja korralik palk; kus köstrimaad polnud, seal pidid kirikueestseisjad „ühes kihelkonnajunkruteaga“ temale palga kindlustama. Ühtlasi paluti kirikueestseisjaile ülemuselt (kindralkubernerilt) toetust, et junkrud oma kohuseid kiriku ja kooli vastu täidaksid.

Selle otsusega sai Liivimaa köstrikooli asutamine kõigis kihelkondades sunduslikuks. Samalaadilise otsuse tegi paar aastat hiljemini ka Eestimaa rüütelkond. Tõuke selleks andis Eestimaa sinod, kes pea alaliselt Stokholmis viibivale piiskopile Gerth'ile palve esitas abinõusid leida, mil viisil Eestimaa provintsis, nagu Liivimaalgi, võiks koole soetada ja neid ülal pidada. Gerth esitas need soovid kuningale, kes 1689. a. kubernerile oma tahtmise avaldas, et igalpool kirikute juures koolid ehitataks ja talunoorus „lugemises ja ristiusus“ õpetust saaks. Järgmisel, 1690. aastal võttis maapäev sellekohase otsuse vastu. Tehti kohuslikuks kihelkondadele asutada koole ja ehitada akendega koo-

limajad. Kus köster oli ühtlasi võimeline ka kooli pidama, pidi ta paigale jäetama; kus aga mitte, pidi ta lahti lastama ja ametisse seatama tubli isik, kes suudaks täita nii köstri kui koolmeistri ülesandeid. Oma kirikuõpetajat ei pidanud ta muul viisil teenima, kui ainult seda tegema, mis amet nõuab. Maapäeva otsus tunnistas siiski lubatuks seal, kus kiriku juures köstrimaad ei ole, kooli kohaliku heaksarvamise järgi korraldada. Sellega oli antud võimalus kui mitte asja edasi lükata, siis vähemalt kõiksugu asutisi luua, mis küll kooli nime kandsid, kuid seda tööpoolest ei olnud.

1690. a. võisid Liivimaa kirikuõpetajad, kes kokku tulnud Tartu sinodile, rõõmuga konstateerida, kuidas õnnistust toov koolikorraldus otse imestustäratavalt häid tagajärgi on annud. Samal ajal märgiti teiselt poolt, et viletsus neis paigus, kus koole veel ei ole, paistab seda suuremana ja haledamana. Vaimulik seisus kohustus seepärast kõige kindlamini „agarale ja südamlilike“ tegevusele ja otsustas mitte enne rahule jääda, kui igas paigas hariduse valgust andev kõrge jumalatöö on korda saadatud, ja kõigist taludest, kus aga lapsi olemas, mõned õpetusele tuuakse. Ühtlasi peeti tarvilikuks teostada agaralt inspektsiooni kooliõpetuse üle. Vähemalt kaks korda nädalas pidi kirikuõpetaja koolmeistri tööd üle vaatama, et temale õpetamisel toeks ja abiks olla.

Vaimuliku seisuse keskel nüüd silmapaistvalt avalduv innukus kooliasjade edasiarendamisel ei leidnud aga aadli hulgas kaugetki vajalikku vastukaja. Seepärast peab kindralkuberner Hastfer samal aastal Liivimaa maapäevale, mis Tartus koos oli, esinema uute nõudmistega. Ta jultib tähelepanu sellele, kuidas mõningais aadli- ja kirikumõisates koolid ikka veel halval järjel olevat, nõnda et mõnel pool midagi, teisel aga õige vähe olevat tehtud. See takistavat aga tunduvalt jumalatundmise arenemist, iseäranis vaese talumehe juures, keda aga kauemini vaimupimedusse ei tohitavat jätta. Kindralkuberner soovitab seepärast maapäeval kokku leppida, et kooliasja arendamine suuremasse hoogu viidaks.

Samalaadiline on ka kuninglik propositatsioon 1692. a. maapäevale. Siin tänatakse küll Jumalat, et tema valgus nii täies hiilguses välja tungib, et otse imestuse ja rõõmuga kuulda võidakse, kuidas paljudes kohtades ka noorte talupojalaste varemini köidetud keeled on endisist teadmatuse paelust päästetud ja nad

nüüd suure Jumala tegusid ja au võivad levitada. Kuid siiski leitakse tarvilik olevat, et aadlike kude kirikute juurde säärased kasulikud ja väga vajalised koolid vaestele talulastele asutataks, millest veel paljudes kohtades puudus olevat, ja et nad tarviliku sisseseaduga varustataks.

Millises ulatuses see kuninglik käsk täitmist leidis, ei ole teada. Kuid vististi ei pääsetud tast enam mööda. Nimelt võeti 1688. a. ette uus maahinne, kusjuures kroonu päralt olevail kohadel ja kuninga patronaadi alla kuuluvais kihelkondades (ja neid oli palju), pidi hoolt kantama, et koolimaja üles ehitataks ja koolmeistrile ülalpidamiseks tükk maad antaks, ometi nõnda, et riigile mõisast saadavad tulud ja rent ei väheneks. Talupoegade vakuraamatuis määrati kindlaks kõik nende kohustised koolmeistri ja köstri vastu. Kindralkuberner ja majandusasehaldur pidid selle eest hoolt kandma, et kirikuõpetajad ja koolmeistrid avalikes koolides usinasti õpetust annaksid. Talupoegi, nii noori kui vanu, kohustatakse ristiusu õpetuses end harjutama. Neis kohtades jäi kindralkuberner kätte ka koolmeistri ametisse määramine, mida ta pidi teostama ühes superintendendi, praosti ja kohaliku kirikuõpetajaga. Tema pidi ühtlasi hoolt kandma, et kirikud ja koolid oleksid korras ja et iga mõisa täidaks oma kohuseid nende ülalpidamiseks.

1693. a. kuulutas kuningas kõik kirikud ja pastoraadid Liivimaal regaaleks, millega hoolekanne koolide eest ja nende korraldamine läks riigivõimu kätte. 1694 kaotati Liivimaal maaomavalitsus senisel kujul. Sellega ühenduses kadus ka ülemkirikueestseisja-amet. Kuningas korraldas edasi, et igale koolmeistrile $\frac{1}{4}$ adramaad maad antaks, kusjuures kindralkubernerile tehti kohuseks silmas pidada, et maatükid oleksid kõlvulised, kirikust mitte kaugel ja koolmeistri ülalpidamiseks küllaldased.

Saaremaal määras kuninglik käskkiri 1695 igale koolmeistrile $\frac{1}{2}$ Saare adramaad, ehk umbes 10 Liivi taalrimaad palgaks. Koolmeistrid pidi ka siin igalpool ametisse seatama. Eestimaal, kus reduktsiooni ulatus oli väiksem, jäi kooliasjade arendamine puudulikumaks.

Liivimaa kooliolude ühe aktiivse tegurina tuleks veel mainida superintendent Johann Fischeri tegevust (1674—1699). Temalt on teada rida mitmesuguseid ettepanekuid maarahvakooli asjus kuningale. Nii püüdis ta kindlustada koolmeistreid maa suhtes, soovitas laste koolisaatmist teha sunduslikuks, mõjustada selleks

mõisarentnikke ja laste vanemaid, selgitades ühtlasi neile hari-
duse positiivseid külgi jne.

Sajandi viimasel kümnendil antaksegi Liivimaal, samuti ka
Eestimaal valitsusvõimude poolt rida määrusi, mis taotlevad maa-
rahvakooliolude korraldamist ja edasiviimist. Rootsi aja lõpul
võime igatahes konstateerida vähemalt katekismusekooli sundust,
kuigi veel mitte üldist rahvakoolisundust. Abinõud selle teosta-
miseks olid õige mitmekesised ja energilised. Peamiseks kooli-
tüübiks jäi köstrikskool, mis pidi asutatama igas kihelkonnas. Kooli-
võrk jäi seega ametlikugi kava järgi küllalt hõredaks. Kuid tege-
likult ei suudetud sedagi teostada. Igatahes aga olid loodud kunin-
gas Karl XI valitsuse lõppjärgul eesti rahvakooli arengule õige
tõhusad alused. Ja kui neil ei saanud tõusta ehitus kavatsatud
ulatuses, siis oli see põhjustatud maad ja rahvast tabanud saatus-
likest õnnetusist: kõigepealt 1695.—1697. a. kohutavast näljahädast
ja sellele varsti järgnenud Põhjasõjast, mis ühtlasi viis kogu maa
1710. a. Vene võimu alla.

Üldkäsitlusi ja allikaid: F. Westling, Beiträge zur
Kirchengeschichte Livlands von 1656—1710, — Verhandlungen der Ge-
lehrten Estnischen Gesellschaft XXI, 1, lk. 5—67. F. Westling, Est-
lands kyrka 1571—1644, — Kyrkohistorisk Årsskrift 1921. E. H. J. Lund-
ström, Bidrag till Livlands kyrkohistoria under den svenska tidens
första skede från Rigas intagande 1621 till freden i Oliva 1660; Stockholm
(1914). M. Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu I; Jurjevis (Tartus)
1895; II, 1; Jurjevis 1898. J. Köpp, Usupuhastus ja kirikuvalitsuse kor-
raldus, — Usupuhastus eestlaste maal 1524—1924, lk. 137—160. [K. G.]
Sonntag, Uebersicht von der Geschichte der Livländischen Landschulen,
— Neues Museum der teutschen Provinzen Russlands I, 2, lk. 11—27.
C. C. Ulmann, zur Geschichte der Volksbildung und der Landschulen
in Livland, — Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Geist-
lichkeit Russlands VII, 2, lk. 103—164. A. Hammar skjöld, Beiträge
zur Geschichte Livlands während der Regierung Karl XI., — Baltische
Monatsschrift XXXVIII (1891), lk. 647—668, 735—757. C. Rein, Ueber
den Volksunterricht im Gouvernement Esthland, — Provinzialblatt für
Kur-, Liv- und Esthland 1837, lk. 125 jj. G. F. Pöschmann, Einige
historische Bemerkungen in Beziehung auf das Schulwesen in den Ost-
see-Provinzen; Dorpat 1804—6. T. Christiani, Bischof Dr. Jo-
hannes Rudbeckius und die erste estländische Provinzialsynode, — Bal-
tische Monatsschrift XXXIV (1888), lk. 549—587, 637—668. C. A. Berk-
holz, Mag. Hermann Samson; Riga 1856. V. R[eiman], Bengt Gott-
fried Forselius, — Eesti Üliõpilaste Seltsi Album III, lk. 7—52. A. Sa-
ariste, Eestikeelsete kirjaliste mälestiste uudisleidudest, — Eesti Keel
1929, lk. 57—69. F. K. Gadebusch, Livländische Jahrbücher I—IV;
Riga 1770—83. A. v. Richter, Geschichte der dem russischen Kai-

serthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen II; Riga 1858. A. T o b i e n, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19 Jahrhundert I; Berlin 1899. A. v. G e r n e t, Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland; Reval 1901. Kyrkio-Lag, och Ordning, som then Storm. Konung. . . Carl then XI år 1686 hafner låtit författa, och år 1687 af Trycket utgå och publicera; Stockholm 1712. Saksak. tölge G. M. Nöller i väljaandes, Riga. C. S c h i r r e n, Die Recesses der livländischen Landtage aus den Jahren 1681 bis 1711; Dorpat 1865. G. J. v. B u d d e n b r o c k, Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten I; Mitau 1802, II, Riga 1821.

Kooliolud eri linnades: O. B. G. R o s e n b e r g e r, Nachricht über den gegenwärtigen Zustand der Schulen des Dorpatischen Directorates; Dorpat, 1823. Einladungs-Schriften zur Feier des fünfundzwanzig-jährigen Jubelfestes und der Einweihung des neuerbauten Lehrgebäudes des Gouvernements-Gymnasiums zu Dorpat; Dorpat 1830. P. T r e i b e r g, Tartu linn Rootsi ajal (aa. 1625—1704), — Tartu; Tartu 1927, lk. 59—97. E. P a b s t, Beiträge zur Sittengeschichte Reval's, — Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands I, lk. 197—241. W. G r e i f f e n h a g e n, Heimische Conflictes mit Gustav Adolph, — Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands III, lk. 1—31. A. J. B e r t i n g, Lehrer-Album des Reval'schen Gymnasiums 1631—1862; Reval 1862. Einladungsschrift zum feierlichen Redeact im Gouvernements-Gymnasium zu Reval am 20. December 1869, — Zwei Urkunden des Reval'schen Gymnasiums aus dem siebzehnten Jahrhundert; Reval 1869. G. v. H a n s e n, Geschichtsblätter des reval'schen Gouvernements-Gymnasiums; Reval 1881. Г. Θ. Б а у э р ь, Старѣйшая Гимназія въ Россіи; Ревель 1910. J. J e n s e n, Tallinna Linna Poeglaste Humanitaargümnaasium 1631—1931; Tallinn 1931. J. E. v. S i e b e r t, Zur Geschichte der ehemaligen Trivial-Schule in Reval, — Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands VI, lk. 113—126, 320—334. C. E. B e s b a r d i s, Materialien zur Geschichte der Stadt Fellin, — Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands I, lk. 123—169. G. K o c h, Die Schulverhältnisse Pernaus seit der Reformation, — Sitzungsberichte der altertumforschenden Gesellschaft zu Perna VII, lk. 138—152. Beitrag zur Geschichte der Arensburg'schen Schule; Arensburg 1872.

Tartu ülikool: [F. M e n i u s], Relatio von Inauguration der Universität zu Dörpat, geschehen den 15. Octobris, Im Jahre 1632, — Archiv für die Geschichte Liv-, Ehst- und Curlands VII, lk. 242—271. C. S c h i r r e n, Zur Geschichte der schwedischen Universität in Livland, — Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's VII, lk. 1—68. T. B e i s e, Beitrag zur Geschichte der zweiten schwedisch-livländischen Universität, — Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands XII, lk. 309—332. J. K ö p p, Kodumaa ülikool, — Eesti Üliõpilaste Seltsi Album VII, lk. 1—66. J. B e r g m a n n, Universitetet i Dorpat under Svenska tiden; Uppsala och Stockholm (1932). J. V a s a r, Tartu ülikooli ajaloo allikad I; Tartu 1932. J. V a s a r, Üliõpilaskond Tartu-Pärnu rootsiaegses ülikoolis, — Tartu üliõpilaskonna ajalugu; Tartu 1932, lk. 1—14. F. P u k s o v, Tartu ja Tartu-Pärnu Rootsiaegse ülikooli trükikoda; Tartu 1932.

KOOLIOLUD XVIII SAJANDIL.

KIRIKU- JA KOOLIOLUD MAAL VENE VÕIMU ESIMESTEL KÜMNENDITEL.

Vene võimu alla saamine tõi meie kodumaa ellu põhjaliku pöörde. Endine maaomavalitsus uuendati, riigistatud mõisad anti aadlile tagasi. Mõisnikud tingisid välja endile rea eesõigusi. Talupoeg aga suruti seisukorda, mis oli märksa raskem kui varemini.

Vene võimule kapituleerudes olid rüütelkonnad mõtelnud ka koolidele. Nii pani näiteks Liivimaa rüütelkond oma alistumispunktides Vene võimudele ette, et koolid jälle sel kujul, nagu nad olnud endisel rahuajal, uuendataks; eriti et linnades triviaalkoolid kolme kroonu poolt palka saava kooliõpetajaga varustataks ja et ülikool, mil küllaldaselt sissetulekuallikaid, alles jääks. Viimase nõudmisega oli tsaar Peeter I nõus. Kuid tegelikult ei tulnud sellest midagi välja. Nii keskvalitsuses kui koha peal tunti asja vastu vähe huvi.

Mis puutub rahvakoolisse, siis ei tahtnud rüütelkonnad ja aadel sellega üldse vaeva näha. Sest peamureks oli, kuidas oma sõjas hävitatud majapidamisi vähegi jalule seada. Ka koolimaad kiskus aadel seal, kus nad olemas olidki, enda kätte. Küll anti juba 1711. a. käsk, et talulapsed jälle kooli peavad minema ja et koolmeistreid tuleb ametisse seada. Küll olid maksvad ühes rootsiaegse kirikuseaduse edasikestmisega selle nõuded rahvakooli kohta. Uuendati ka ülemkirikueestseisja-amet, mis 1694 oli kaotatud. Kuid sel kõigel polnud maarahvakooli arengule otsesemaid tagajärgi.

Kiriku- ja kooliolude juhtivaks korraldajaks pidi olema (ülem-)konsistoorium, kuid võrreldes rootsi aja lõpuga muudeti konsistooriumide koosseisu tunduvalt. 1686. a. kirikuseaduse alusel koosnes konsistoorium ainult vaimulikest. Nüüd aga sai ta suurel määral sõltuvaks rüütelkonnast, kelle hulgast oli ka konsistooriumi esimees. Liivimaal jäi kindralsuperintendendi amet alles ja sellele kohale sai mees — Heinrich Bruiningk —, kes ka kooli vastu avaldas silmapaistvat huvi. Eestimaal aga jäi rootsi ajal sisseseatud piiskopikoht vabaks ja kaotati ametlikult 1743 lõplikult ära.

Kuigi konsistooriumid ja vaimulikud olid mõisnikest pea täiesti sõltuvad, ei saa siiski väita, et nendel huvi kooliasja vastu

oleks puudunud. Näib koguni, et rootsi aja traditsioonid ühes endise kirikuseadusega nende keskel teataval määral edasi kestavad. Konsistooriumid korraldavad kirikukatsumisi ja püüavad maapäevade kaudu mõjustada aadlit hoolitsema rahva haridusolude eest.

Üldiselt on kirikuvisitatsioonidest selgub pilt haridusoludest kurb ja küsimuse käsitus järgneval ajal näitab, kui raske on üles ehitada rootsi aja lõpu hariduslikke algeid, mis nüüd sõjas purustatud ja katku läbi hävitatud. 1713. a. kirikukatsumisel Liivimaal selgub, et kahekümne kihelkonna kohta on olemas ainult üks kool, seegi kõigest kolme lapsega. Kirikuõpetajaid on 1715. a. viie-kuue kihelkonna kohta ainult üks. Eestimaa kirikuvisitatsioonid 1715—1718 annavad umbes samalaadilise pildi. Kui aga 1724. a. Eestimaa konsistoorium pöördus maapäeva poole ettepanekuga, et kooliolusid parandataks, siis oli rüütelkond sellega nõus ainult tingimusel, et kooli ja selle aia jaoks (köstrile) vajalik maa antaks kirikuõpetaja maadest. Liivimaa maapäeval 1727. a. teeb kindral-superintendent Bruiningk ettepaneku, et kindralkuberner annaks ülemkirikueestseisjaile õiguse neid, kes ei taha oma kohuseid kiriku ja kooli vastu täita, tõsisemate abinõudega selleks sundida. See ettepanek jääb aga kahjuks rüütelkonna kantseleisse kalevi alla. Nii ei avalda rüütelkonnad ei Eesti- ega Liivimaal kooliasja vastu soojemat huvi.

1729 tehakse Eestimaal kirikuseaduses ettenähtud kodused katsumised jälle sunduslikuks. Kirikuõpetaja peab kogudusi külade kaupa eksamineerimas käima katekismuses ja kirikulaulus. Vaimulikud saavad seega endile kohustuse, mis palju vaeva nõuab. Kui aga järgmisel aastal tehakse ettepanek, et köstritele ka abid ametisse seatakse, kes muid köstrikohuseid täidaksid, kuna köster ise eksitamatult lapsi võiks õpetada, siis jääb see varaliste abinõude puudusel teostamata. Liivimaal otsustatakse 1730. a. maapäeval samme astuda tarvilikkude koolimajade ehitamiseks ja koolmeistritele seatud palga maksmiseks. Samal ajal tuletab kindralkuberner meelde, et kirikueestseisjad otsiksid abinõusid lagunenud kirikuhoonete ülesehitamiseks. Maapäeva otsusega pannakse kirikueestseisjate peale ühtlasi ka koolipolitsei ülesannete täitmine.

Nende korraldustega saadakse Liivimaal siiski niikaugemale, et endised köstrikoolid jälle suuremalt osalt ellu tõusevad. Mõisaja vallakoolidest, mille asutamisega juba rootsi ajal algus tehtud, ei kuuldu palju. Eestimaal seevastu on lugu köstrikoolidega hoo-

pis halb: neid leidub ainult üksikuis kohtades. Kirikuõpetajate aruannetest konsistooriumile 1740./41. a. selgub, et paljudes kihelkondades kool sootu puudub, kuna teisal koolimajad seisavad tühjad. Üldse ei näi kihelkonnakool oma kauge maa pärast talupoegadele meeldivat. Sellises olukorras langeb õpetuse pearõhk koduõpetusele. 1730. a. ümber tehakse konsistooriumi poolt maksva kirikuseaduse põhjal korraldus, et noortest inimestest, kes lugeda ei oska, kedagi armulauale ei võetaks. 1735. a. korratakse seda käsku. Ka keelati laulatamast pruutpaare, kes loetamisel ei osanud lugeda ega viit peatükki. Samuti sunniti neid, kes lugeda ei osanud, mitu korda leeriõpetusele tulema. Leeriõpetus täidabki siin köstrikskooli aset. See Eestimaa eeskuju avaldab mõju ka Liivimaal, kus esialgu üksikud kirikuõpetajad sama viisi hakkavad toimetama, kuna hiljemini see tee saab igalpool tarvitatavaks.

Kuidas üldiselt Liivimaal lugemisoskusega ja koolidega lugu oli, selgub 1735./36. a. koolivisitatsioonide protokollidest. Lugeda oskavad sel ajal Maarja-Magdalenas 165, Pilstveres 150, Toris 60, Tahkurannas 39, Audrus 25, Väändras 150, Suure-Jaanis 128, Viljandis 190, Tarvastus 150, Helmes 250, Hallistes 61 vana ja 400 noort, Karksis 9 vana ja 179 noort, Saardes 50, Häädemeestel 15, Tõstamaal 86. Seega oli kirjaoskajate arv õige väike. Kirikulaulude laulmisega on lugu samuti halb. Mõisa-, kodu- ja küla-kooles leidub Rõngu kihelkonnas 2, Antslas, kus mõisnik lastele ka raamatuid annab, 3, Arulas (Otepää kihelkonnas) 1, kus õpib 24 last; Karula kihelkonnas, jällegi Antsla mõisa omaniku Löwenstern'i hoolekandel, üks 30-ne lapsega; Mõnistes (Hargla kihelkonnas) üks 30 lapsega, Kastres kaks, Rõuges 8, Põlvas 1, mida õpetaja ülal peab. Krüüdneris ja Pranglis (Kambja kihelkonnas) kummaski üks, kokku 60 lapsega. Põltsamaa kihelkonnas on igas külas eraõpetaja, kuid halb. Pilstveres on eraõpetajaid, kes „ainult Jumalalt tasu saavad“; Tännassilmas (Viljandi kihelkonnas) on teiste õpetajaks 12-aastane poisike. Köstrikskoolis esinevad koolmeister ja köster harilikult ühes ja samas isikus. Koolimaad leidub ainult Saardes. Kooliruumid on tavaliselt kitsad; klassiruum, mis ühtlasi elutoaks, on harva üle kolme ruutsülla, kuhu vaevalt mahub rohkem kui kuus õpilast. Palk köster-kooliõpetajail on vilets; nad peavad ise põldu harima, metsast puid vedama jne. Teadmisi kooliõpetajailt ei nõuta palju. Oma elukommetelt jätvavad nad rohkesti soovida. Üldiselt märgitakse, et eesti köst-rid on usinamad ja korralikumad mitte-eesti soost ametivendadest.

Nähtavasti nende aruannete mõjul esitabki kindralsuperintendent Jakob Benjamin Fischer maapäevale (3. III 1737) talupoja-koolide parandamise eelnõu. Eredamais värvides, kui ülalmainitud aruanded seda näitavad, kujutab ta kooliõpetajate õppetegevuse ja koolimajade viletsat seisukorda. Ta arvab õpetusest vähe kasu olevat õpilastel, keda üles ütlema sunnitakse ilma õige arusaamiseta pähetuubitud sõnu ja mõtteid, mis neid arvatava teadmise üle ainult uhkeks, kergemeelseks ja kurjaks tegevat. Fischer nõuab tublisid kooliõpetajaid ja nende paremat ainelist kindlustust. Ühtlasi soovitab ta, mõisahärrad püüdku talupoegi võimalikult heaga niikaugele viia, et kõik nende lapsed lugema õpiksid ja et koolihooned paremale järjele seataks. Kooliõpetajaid loodab Fischer sel teel saada, kui Riia Jakobi kiriku juures asuva kroonuvaestekooli õpilased selleks ette valmistatakse või paar tublit ja vaga teoloogiaüliõpilast ametisse seatakse (nähtavasti H. Francke eeskujul), kes nn. väikesakste lapsi kooliõpetajaiks ette valmistaksid. Kõik Fischeri ettepanekud suunduvad sinneroole, et mõisnikud kooli heaks rohkem kulu kannaksid. — Selle ettepaneku puhul leidis maapäeval juba aruandjagi, et rahvakooliõpetajad peaksid pärinema rahva enda keskel, kuna nad ainult sel eeldusel noorte ja vanade juures suuremat usaldust võidaksid. Samal ajal juhtis ta tähelepanu õpetustöös ka kiriklikkudele abinõudele, nagu kirjaoskamatu eemalejätmine armulauast ja keeldumine neid laulatamast. Ühtlasi rõhutas ta, et ainult säärased soovid, mis maksva korra juures on võimalikud teostada, võiksid tähelepanu leida. Seepärast maapäev ei teinudki küsimuse kohta mingit kindlamat otsust. Nähtavasti selle tagajärjel määratakse 1739. a. katsumiskorras, et taludes õppivad lapsed 14 päeva enne lihavõtteid tuleb tuua kohaliku kirikuõpetaja juurde, kes nad läbi katsub. Kui nad küllalt õpetatud ei ole, määratakse nad köstrikooli. See määrus jäi ellu viimata. Kuid samas katsumiskorras nõuti, et kõik leeriealised poisid ja tüdrukud enne armulauale pääsemist peavad tingimata mõne aja köstrikoolis käinud olema. Nimelt ei võtnud kirikuõpetaja neid seni leerida, kui neil puudusid tarvilikud eelteadmised. Sel kombel said köstrikoolid Liivimaal enam leerida ja trahvikoolideks, kus õppisid 16—18-aastased noored, kuna nooremaid lapsi sinna harva toodi.

Aga seegi kord meeldis vähe aadlist võimumeestele. 1749 kae-

bavad mõisaomanikud kirikuõpetajate peale, et nad vanemate inimestega, kes uuesti abiellu astuvad, liiga nõudlikult ümber käivad, keeldudes laulatamast neid, kes lugeda ei oska. Kindralkuberner määras selle peale, et tulevikus ei võida ainult neid laulatada, kes alla 20 aasta vanuselt lugeda ei oska. Vanemate inimeste kohta aga kohustati teateid nõutama, kas nad katekismust õppinud, ja kui nad selle unustanud, neid uuesti leeri võtta. Nii piirati selle korraldusega 1739. a. määruse mõju, mis rüütelkonna arvates pidi näitama peavahendeid rahva õpetamiseks.

1747 esineb kindralsuperintendent Jakob Andreas Zimmermann sama asjaga nagu Fischergi. Aga ka tema ei löö läbi. Ta ettepanek lükatakse tagasi ettekäändega, see sisaldavat enam süüdistusi kui kavatsusi. Pealegi olevat tarvis enne visitatsioonide kaudu kindlamaid andmeid ja kirikueestseisjailt ning koguduseliikmetelt asjakohaseid ettepanekuid. Kindralsuperintendent aga ei lase end sellest heidutada. Ta pöördub 1750. a. maapäeva poole uue sooviga: kooliõpetajatele antagu äravõetud maad tagasi ja nende ettevalmistamiseks korraldatagu paar seminari rüütelkonna kulul osava ja jumalakartliku kandidaadi juhatusel. Kuigi kindralsuperintendentile seekord avaldatakse kooliasjade eest hoolitsemise puhul tänu ja lubatakse mitte midagi tegemata jätta, mis vaja, jääb ometi kõik maarahvakoolide arendamise alal vaikseks.

Alles üheksa aasta pärast võetakse asja kohta järjekordselt sõna. Nagu Tobien teatab, teinud 1759. a. maapäev kooliasjad endale obligatoorseks arutusaineks. Ta määranud, et rüütelkonna esindus enne maapäeva konsistooriumi presidendiga kooliasjade üle nõutleks, selgitaks puudusi koolielus ja püüaks märkida abinõusid nende parandamiseks, nii et maapäeval oleks küllaldast materjali käes. Ent Ullmann teab sama maapäeva kohta retseside põhjal, et siin kooliküsimus, mis senini olnud maapäeva propositsioonide hulgas esimesel kohal, asetatud kümnendale ja küsimuse arutamise puhul ainult selle üle kaevatud, et kindralsuperintendent, kel ometi aega küllalt, midagi oma desideeriais ei olevat esitanud.

MAAKOOLIOLUD EESTI- JA SAAREMAAL.

Nii ei jõudnud Liivimaal rüütelkond 50 aasta jooksul, millal maa Venele allus, kaugemale kui 1759. a. maapäeva sisutu otsuseni. Ka Eestimaal polnud lugu parem. 1751. a. päritakse sinodil, kas küla- ja kihelkonnakoolid veel edasi kestavad, ja vastatakse, et

külakoolid selles mõttes olemas olevat, et üks laps teiselt õpib ja kirikuõpetaja mõnda lugema õpetab, kes teisi omas külas edasi õpetab. Kuid kihelkonnakoolide kohta olevat lugu igalpool paha. Vaene talupoeg ei suutvat oma lapsele kooliskäimiseks leiba muretseda, paljudes kohtades puuduvat koolimaja, palk kooliõpetajale jne.

Ainult Saaremaal näib rüütelkond kooliasja suhtes vastutulelikum olevat. Siin lubas 1730. a. maapäev superintendent Metzold'ile, kes palus abi rahvakoolide asutamiseks, selle eest hoolt kanda, et kõik talurahvas kirikusse katsumisele läheks ja et kõik lapsed 10. aastast alates, „kes veel mõisas päevi ei tee“, kooli saadetak. Koolist kõrvalehoidjale määratakse rahatrahv või pannakse süüdlane kirikupakku. Selle tagajärjel kuuldu Mustjalast, et rahvas agarasti lugema õpib. 1731 kirjutatakse Kaarmast, et seal leiduvat ainult üksikuid talusid, kus keegi lugeda ei oska. Anseküla kirikuõpetaja konstateerib koguni, et tema kihelkonnas leiduvat ainult üks talu, kus lapsed puhtasti ei loe. Leerilaste kohta kuuldu Ansekülast 1730.—1744. a. kohta, et seal kõik oskavat raamatut lugeda; 15 aasta jooksul olnud ainult kuus leerilast, kes pole osanud lugeda. Väga võimalik, et siin, nagu Julius Eckardt arvab, on tegemist vennastekoguduse mõjuga. Igatahes on teada, et herrnhuutlased Jämaja kihelkonnas asutasid talurahvakooli ja mujalgi püüdsid kasvatusasutist käima panna.

Kuidas herrnhuutlaste tegevusele muidu ka vaadata, seda peab ometi tunnustama, et seal, kus nad kogudustesse tulid, vaimuelu rahva keskel ärkvele löi. Vennastekoguduse juht krahv Zinzendorff oli see, kelle nõuandel kindraliproua von Hallart Volmari mõisas kooliõpetajateseminari käima pani pärast seda, kui ta oli asutanud terve rea harilikke külakoole. Vennastekoguduse abil ja mõjul ilmus ka eestikeelne piibel trükist. Kirikuõpetajate hulgas leidub siin ja seal vennastekoguduse aktiivseid pooldajaid, kes ühtlasi rahva hariduselu soojalt arendada püüavad.

Nähtavasti on herrnhuuti mõjul siin ja seal mõisates kool asutatud. See küsimus aga vajaks üksikasjalisemat selgitamist. On igatahes tähelepandav, et tol ajal mõisnikud kohati kas omal algatusel või kohaliku kirikuõpetaja mõjul katsuvad toetada küla-des väikeste lugemiskoolide asutamist. Talvel 1739/40 töötab Harju-Jaani kihelkonnas mitte vähem kui kaheksa külakooli. Nähtavasti on selliseid koole ka mujal olemas.

Üldiselt aga jäid maakooliolud, nagu nähtub eelmisestki, viletsasse seisukorda. Mõisnikud olid asja vastu hoolimatud, riigivõim ükskõikne, enamik kirikuõpetajaid hoidus külmalt eemale. Talupoeg omapoolt oli liiga tuim ja välja kurnatud. Kooliõpetaja aga, kes oleks võinud rahvast sügavamalt mõjustada, puudus. Nende ettevalmistuse eest ei kantud vähimatki hoolt. Nendeks pandi enamasti inimesed, kes mujale ei kõlvanud — vigased ja vaesed. Tervega võis juhtuda seda, mille osaliseks sai Ignati Jaak, Forseliuse seminari õpilane, kes 1702-sest aastast peale Kambjas kõstriks oli. Aastal 1727 nõudis Palupera mõisa omanik v. Rennenkampff teda ja tema perekonda kui oma pärisorje tagasi. Rea aastaid kestis protsess, kus Ignati Jaagu eest mõjuvõimsaid kaitsjaid välja astus. Kuigi Jaak viimati vabaks jäi, sai mees ometi küll ja küll vintsutada ning tunda, kui kaugele mõisniku hoolimatu orjapidaja-vaim noil aegadel ulatus.

MAAKOOLIOLUD KEISRIINNA KATARIINA II VALITSUSE AJAL.

Viimati tundus seisukord meie maal ka Vene riigivalitsusele väljakannatamatuna. A. 1764 käis keisrinna Katarina II Baltimail ja nägi siin oma silmaga talupoegade viletsust. Ta tegi kindralkuberner krahv George Browne'ile ülesandeks maapäevale ette panna talurahva seisukorda parandada ja ka tema koolide järge tõsta. Kuna rüütelkond ja maapäev talupoegade seisukorra parandamise küsimuses täiesti tagasitõrjuvale seisukohale asusid ja siin järeleandmisi tegid ainult kindralkubeneri tugeval survele, oli ta aga valitsuse soovidele koolide suhtes valmis vastu tulema, seda enam et ülemkonsistorium, mille abiesimeheks oli ülalnimetatud kindralsuperintendent Zimmermann, kindla koolikorralduse kava oli välja töötanud, kus esinesid mitte ainult kihelkonna-, vaid ka mõisakoolid. Selle põhjal võttis maapäev vastu üksikasjalisema otsuse maarahvakoolide asjus.

Selle otsuse järgi on talupojad, kes suudavad oma lapsi lugemises ja väikeses katekismuses õpetada ning selle kohta kirikuõpetajalt vastava tunnistuse saavad, õigustatud oma lapsi nimetatud algetes õpetama. Kus aga on lapsi, kelle vanemad ülalõudnud õpetust ei suuda anda, seal peab iga mõisa, mis üle viie adrama suur, 1—2 lugeda oskavat ja ristiuskutundvat inimest paljama talulaste õpetamiseks. Need „kodukoolid“ peavad mõisas, kui aga seal selleks ruumi ei ole, siis mõnes talus aset leidma.

Õpetus peab kestma umbes mardipäevast lihavõtteni. Mõisatele, mis alla viie adramaa, jääb vabaks lapsi kihelkonnakooli saata, kus samuti võib, kui kirikuõpetaja ja mõisaomanikud seda tarvilikuks peavad, edasi õpetada ka neid lapsi, kes talupojakoolis lugemise ja katekismuse selgeks õppinud.

Kontroll kooliskäimise üle jäeti eeskätt kirikuõpetajate hoolde. Nad pidid nimekirju pidama nende laste kohta, kes olid kohustatud talupojakoolis käima, ja nende nimekirjade põhjal oli mõisahärra kohus hoolitseda selle eest, et need lapsed ka tõepoolest koolis käiksid. Selle lähem järelevalve tehti kohuseks talupoegadest kirikuvöörmündritele, kes iga nädal pidid kooli katsumas käima ja laste puudumisest mõisahärrale teatama. Kirikuõpetaja kohuseks oli ka kodus õpetatud lapsi lihavõtte paiku revideerida, kuna kihelkonnakool kuulus tema ja kirikueestseisja ühise ülevaatuse alla. Mõisahärra ja kirikuõpetaja pidid mõlemad teineteisest lahus kirikueestseisjale resp. ülemkirikueestseisj ametile koolide kohta aruandeid saatma. Selgus nende läbivaatamisel koolivalves hooletus, oli ülemkirikueestseisja kohustatud selle kõrvaldamiseks samme astuma. Need maapäeva otsused leidsid kindralkuberner Browne'i poolt pea sõna-sõnalise kinnituse ja avaldati patendis 18. IV 1765. — Nii loodi uus koolitüüp — mõisa-, küla- ehk talupojakoolid. Ka teatav õpetusesundus pandi maksma. Kooliõpetajale palgaks jäeti osa tema mõisaorjusest ja maksudest vähemaks.

Liivimaa eeskuju ja kindralkuberner'i mõju andsid tagajärgi ka Eestimaal. 1766. a. pöördus siin konsistorium rüütelkonna poole kirjaga, kus külakoolide asutamist soovitati. Samuti nõudis ka kindralkuberner, et rüütelkond koolide korraldamise käsile võtaks. Kuid maapäev leidis 1768. a., et „talupoegade koolid juba mitmel pool on õnnistatud alguse võtnud, ja olevat loota, et nad pea üldiseks saavad, mille kohta keegi vastumeelsust ei avalda“. Seega jäi lugu esialgu nii, nagu ta oli — hea tahtmise ja soovi asjaks, mida aga aadlil palju ei olnud.

M. Lipp eksib, arvates, et Eestimaal 1784. a. talvel igal mõisal vallakool pidi olema. Ta räägib asjast siin Petri järgi (*Ehstland und die Ehsten*, 1802), kes konstateerib, et 1784. aastast peale kooliasi paranema hakkas, ja siis edasi ütleb: „Nüüd peab igal mõisal oma vallakool olema, kus lapsi talvel õpetab üks talupoeg, kel endal on ristiusus hea tundmine.“ See ei tähenda aga mitte 1784. a., vaid seda aega, millal Petri kirjutas, s. o. 1802. a. Et

XVIII sajandi 80-ndail aastail lugu teisiti oli, näitab seegi, et kui kindralkuberner Liivimaal patendiga 20. VII 1787 koolide asutamist uuesti nõudis, ta tarvilikuks pidas seda vajadust meelde tuletada ka Eestimaa rüütelkonnale.

Liivimaal näib koolide asi pärast 1765. aastat edasi arenevat. Soodustavalt mõjustab seda ka hiljemini (1774) kindralkubeneri poolt antud instruksioon ülemkirikueestseisjaile kooli asjus. Nimelt kohustatakse kirikuõpetajat vähemalt kolm korda aastas kihelkonna- ja külakoolisid vaatamas käima. Mõisaid, kes koolimajasid ei ehita, ähvardatakse 50-rublalise trahviga kiriku vaeste heaks. Kooliõpetajal ei lubata lastelt palka võtta, vaid ta peab leppima sellega, mis temale määratud, ühe naela küünaldega ja ühe koorma puudega.

1774.—1777. aastani toimetatakse Liivimaal kirikukatsumisi, mis näitavad, et maapäeva otsuse järgi on kümne aasta jooksul uusi koole juurde tulnud. Tehakse juba ka keeleliselt vahet koolilapse ja leerilapse vahel. Põltsamaal oskas 1774. a. lugeda terves koguduses 74%, Nõos 1775. a. 50%, Tõstamaal on 1777. a. köster ja kooliõpetaja ametis, köstri juures õpib 30—40 last. Kuid Viljandi kihelkonnas ei ole 1775. a. veel ühtki külakooli; lugeda oskajaid on kogudusel 8 800 hingest 3 790.

Samasuguseid katsumisi korraldatakse ka 1785.—1787. a. Siin selgub, et mitmed koolid on hooletusse jäetud, kohati koguni ära kadunud, koolmeistrid ameti jaoks kõlbmatud jne. Tartumaal peetakse 1787 kooli enamasti mõisarehtedes, kus õpetus sagedasti võib alata alles pärast uus-aastat, kui viljapeksmine lõpetatud; ka talusaunades, sõjaväe korterimajades, kus need vabad olid, jne. Akende, ahju ja korstnaga koolimajad on harulduseks.

Nähtavasti visitatsioonidel saadud andmete alusel nõuab kindralkuberner (nüüd asehaldur) Browne patendis 20. VII 1787, et seal, kus koole veel ei ole, need ellu kutsutaks, et mõisad ja talupojad koolidele küllaldast kütet muretseksid, et kooliõpetajateks korralikud ja tublid mehed võetaks ja need „niipalju kui võimalik“ ainult koolitööle pühenduksid. Kirikuõpetajad peavad mõisahärradele kõik koolikohuslikud lapsed teatavaks tegema ja selle järele valvama, et nad korralikult koolis käiksid. Mõisnikelt oodatakse ühtlasi, et nad kõigi vaeste laste hädalikumaks ülalpidamiseks omapoolt vabatahtlikult kaasa aitaksid. Kes neid määrusi tähele ei pane, peab maksma 10 rubla trahvi, jätkuva sõnakuulma-

tuse korral kahekordse summa. Ühtlasi tehti kohuseks, et kõik täiskasvanud hiljemalt 17 aasta vanuselt armulauale ettevalmistuseks leeri peab lastama, — vastasel korral tuleb mõisnikul jällegi 10 rubla trahvi maksta. Kirikuõpetajad, kes mõisnikele nende kohuseid meelde ei tuleta ja nende eksimusi sel alal üles ei anna, langevad ise sama suure trahvi alla.

Kui küsida, milline oli Browne'i 1787. a. käskkirja mõju, siis näitavad hilisemad visitatsioonid, et koolide arv üldiselt kahanes; tähendab — käskkiri ei andnud soovitud tagajärgi.

Samal ajal (1787) tuletas krahv Browne kooliasja edendamise vajadust ka Eestimaa rüütelkonnale meelde. Rüütelkond oma vastuses aga juhtis tähelepanu asjaolule, et külakoolid olevat suuremalt osalt juba asutatud, ja lubas seejuures hoolt kanda, et need asutised võimalikult heasse seisukorda seataks. Ta palus siiski lubada külakoolide asutamine jätta üksikute mõisaomanikkude heaksarvamise asjaks ja mitte kedagi kohustada erilisi koolimaju ehitama. Omalt poolt teatab Eestimaa kuberner novembris 1788 krahv Browne'ile, et „talurahvakoolid mõisates kui ka köstrikkoolid kirikute juures, mis konsistoriumi järelevalve all seisavad, on nüüd heas, tarvidustele vastavas seisukorras“. Keskmiselt olevat maal sama palju talupojakoole kui mõisaid, mõnes suuremas mõisas enam kui üks, peale selle iga kiriku juures köstrikkool, kus noorsugu eksamineeritakse ja kirikuõpetaja poolt sellele järgnevas leeris püha õhtusööma-aja vastu ette valmistatakse. Kas seisukord tõesti nii hea oli, selle juures tuleb väga kahelda, sest 1794.—1798. a. visitatsioonidest, mis käivad 47-e kihelkonna kohta, selgub, et talupojakoolide arv oli veel hoopis väike: mitte vähem kui 18 kihelkonnas ei olnud üldse ühtki külakooli, teistes olid ainult üksikud. Üksnes Ridala, Nissi, Kadrina ja Jõhvi kihelkonnas oli igas mõisas oma kool, Hageris 1787 ja Kullamaal 1790 koguni igal külal. 1803. a. maapäeval tehti viimaks otsuseks, et igas mõisas, kus veel ei ole talupojakooli, see aasta jooksul tuleb asutada.

Mis puutub Saaremaasse, siis võeti ka siin Browne'i pealekäimisel kooliasi käsile. 1783. a. otsustab maapäev: „kogu maal tuleb külakoole asutada ja lapsi õpetada, seni kui nad selgesti loevad ja katekismust oskavad.“ Talupoeg, keda kirikueestseisja ja õpetaja koolmeistri-ametisse määravad, ei tohi sellele vastu panna. Tasuks ametipidamise eest jäetakse talle kaks hobusepäeva

mõisa orjusest maha. Neid päevi peavad mõisale tegema need talupojad, kelle lapsi koolmeister õpetab. Samal maapäeval nõuti ka kihelkonnakoolide asutamist. Kirikuõpetajaid kohustati vähemalt kord kuus koolisid katsuma. Kuid nähtavasti polnud neil otsustel suuremaid tagajärgi.

Raskeimaks takistuseks kooliolude edule nii Saaremaal kui ka kodumaa mandriosas oli orjapõlve edasikestmise, sellega ühenduses mõisnikkude hoolimatus, talupoegade vaesus, raamatute puudus, kooliõpetajate madal hariduse tase jne. Arusaadav, et neil eeldusel õpetus täieneda ei võinud. Kirjutuse ja rehkenduse õpetamine puudus koolides täiesti. Üksikud talupojad, kes seda mõisateenistuses sealseilt koduõpetajailt olid õppinud, unustasid selle aga pea. Härrad pidasid kirjutamisoskust oma eesõiguseks, kartes, et kirjaoskav talupoeg võivat kergesti enesele vabastuskirja teha ja seega pärisorjusest pääseda. Ometigi ei saa tõendada, et 1787. a-st peale kooliasjus mingi seisak oleks tulnud, nagu Ruut seda väidab. See ei ole kõige selle järgi, mis öeldud, kuidagi põhjendatud. On aga selge, et seda, mis seaduse ja käskude kaudu paberil nõuti, väga visalt teostati või sellest hoopis kõrvale puigeldi. Suuremat tõusu tõi siin alles talurahva pärisorjusest vabastamise ajajärk.

LINNAKOOLID.

Enne aga, kui võtta käsitlesele uus tõusuaeg maarahvakooli arengus, peatume veel linnakoolide juures meie maal XVIII sajandil. Mis puutub kõigepealt ülikoolisse, siis oli ta, nagu kuulsime, Liivimaa rüütelkonna kapitulatsioonitingimustes 1710 lubatud, kuid teoks ei saanud see kogu sajandi kestes ometi mitte. Seepärast tuli leppida ainult gümnaasiumidega ja mõne muu õppeasutisega, mis püüdsid ainult osalt rahuldada tarvidust kõrgema hariduse järele. Sääraste asutiste hulka kuulub 1718.—1720. a. Peeter I nõusolekul parun Magnus Wilhelm Nierod'i asutatud vaeslastekool aadli ja mitteaadlist õpilastele Albu mõisas Järva- maal. See kool oli nähtavasti H. Franke' vaestekoolide eeskujul loodud. Selles õpetati saksa, ladina ja prantsuse keelt, geograafiat, ajalugu, filosoofiat, rehkendust, geomeetriat, fortifikatsiooni, arhitektuuri, maalimist, politikat ja moraali. Oli kavatsatud õpetust anda ka tantsus, vehklemises ja ratsutamises. Siin oli 1720. a. umbes 100 õpilast. Siin olevat ka mõned eesti lapsed, vähemalt

1735. a., õppinud. 1740. aastal aga näib see kool kinni jäänud olevat.

Albu vaeslastekooli näol on meil tegemist õppeasutisega, mida toetasid nii riigivalitsus kui aadel. Ometi oli ta sunnitud seisma jääma. Ei olnud kerge linnadeski, kus asja vastu elavamad huvi tunti, koole kohe endisele järjele viia. Kõige parem oli lugu selle poolest veel Tallinnas, mis otsesest sõjariüüstest puutumata jäi. Pärast 1710. a. katku oli siinses gümnaasiumis küll ainult üks kooliõpetaja ja kolm õpilast järele jäänud, teised olid põgenenud või katku kätte surnud. Kuid juba paari aasta pärast määratakse kooli ka teine õpetaja, siis järkjärgult veel neli õpetajat, nii et kool 1727. a. täie õppepersonaaliga töötada võis. Et kroonu koolile väga väikest abi andis ja selle kulusid eeskätt linn kandis, siis omandas ta 1725. a. linnagümnaasiumi nime, alludes otseselt linnakoolikolleegiumile. Mõned aastakümned hiljemini hakatakse seda kooli hüüdma „keiserlikuks akadeemiliseks gümnaasiumiks“, kuid see ei muutnud tema valitsemiskorda. Tallinnas saab ka toomkool varsti jalule (1725). Samuti jätkas triviaalkool oma tegevust.

Hoopis raskem oli lugu koolidega Tartus, mis Põhjasõja ajal põhjalikult rüüstati. Alles pärast Uusikaupunki rahu (1721) hakatakse siin mõtlema, kuidas endine kroonu- ja linnakool jälle käima panna. See teostub alles 1731, millal kool nelja klassi ja nelja kooliõpetajaga tegevust algab. Rektori ja konrektori kutsub ametisse ülemkonsistoriumi ettepanekul kuberner, subrektori ja rehkendusmeistri seab ametisse linnamagistraat. Järelevalvet kooliõpetajate ja õpilaste järgi teostas skolarhina igakordne superintendent, inspektorina lähem maapraostitest, linna poolt aga skolarhina justiitsbürgermeister, inspektorina saksa koguduse õpetaja. 1734. a. sai kroonu- ja linnakool uue koolimaja. Peale selle ametliku kooli oli Tartus rida „nurgakoole“, mille vastu raad oli võimetu võitlema. 50-ndail aastail korjas pastor Plaschning tütarlastekooli asutamiseks suurema summa, millega koolile alus pandi. Ka eestlaste hariduse eest kanti teataval määral hoolt. 1754. a. käskis raad kõiki eesti vanemaid oma lapsi kooli saata. Koolimaks oli 50 kopikat, kaks koormat puid ja nael küünlaid. Selles koolis, milles õpetati usuõpetust, lugemist ja laulmist, oli sajandi lõpu-poolel 20—30 õpilast. Pärnus kestis linnakool Põhjasõja ajal nähtavasti edasi, kuid alles 1740. aastal pandi siin rektori kõrvale ka konrektor ametisse. Samuti töötas Kuressaares linnakool ühe

kooliõpetajaga kauemat aega. Viljandi kooli kohta ei ole teada, millal ta pärast Põhjasõda jälle käima sai, samuti ka Narva ja Haapsalu koolide kohta.

Uut elu näib linnakoolidesse tulnud olevat alles 80-ndail aastail. Siis seati asehalduskonna maksmapanekuga kõik koolid 1784 üldise hoolekande kolleegiumi alla, korraldati nad uutel alustel ümber, anti neile uued nimed (pea- ja alamrahvakoolid ning gümnaasiumid) ja seati igalpool peale eriliselt privileegitud koolide, nagu Tallinna gümnaasium ja toomkool, nn. normaalmeetod sisse. Kõrgem järelevalve koolitöö üle kuulus asehaldurile, kellele alluvana toimis kuberner kõigi rahvakoolide kuraatorina ja üldise hoolekande kolleegiumi esimehena. Oma revisjonsõitudel pidi kuberner ka koole katsuma. Temale allus asehalduri poolt nimetatud kubermangukoolidirektor, kes omakorda käsutas kubeneri nimetatud kreiskooli-inspektoreid.

Et Liivi- ja Eestimaal asehalduskonna maksmapanekuga 1783 ka mitmed uued kreisilinnad asutati, siis said needki endile kindlakujulised koolid, näit. Võru. Et gümnaasiumid võisid olla üksnes kubermangulinnades, siis jäi selline kool ainult Tallinna, kus samal ajal kõrgema õppeasutisena teotses ka toomkool. Tartu linnakool aga muudeti 4-klassiliseks pearahvakooliks. Sama sündis ka Pärnu ja Kuressaare linnakooliga. Ka Viljandi sai endale pearahva- ehk normaalkooli kahe klassiga, kuna väike linnakool ära kadus. Nendes koolides hakati 1785. aastast peale sunduslikult ka vene keelt õpetama, mida senini ainult Tallinna gümnaasiumi kahes ülemas klassis 1725. aastast saadik oli tehtud.

Varsti pääses koolikorralduses maksvusele püüd õpilastele kuidagi teed tasandada ka kõrgemaise koolidesse. Seepärast tõseti Tartu pearahvakooli I klass gümnaasiumiklassiks, Pärnus ja Kuressaares loodi uus klass juurde. Nii võisid õpilased neist koolidest isegi ülikooli pääseda. Õppeained nendes koolides olid järgmised, nagu seda Pärnu kooli õppekava näitab: I klassis (vanemas) — teoloogia, üldajalugu, geograafia, riigiteadus, kreeka keel, eraviisil heebrea keel, saksa stilistika ja prantsuse keel; II klassis — religioon, geograafia, looduslugu, üldajalugu, ladina ja saksa keel; III klassis — religioon, ladina grammatika, geograafia, laulmine; IV klassis — religioon, veerimine ja lugemine, kirjutuskunst, aritmeetika ja ortograafia. Vene keelt õpetati eriliselt. Normaalmeetod, mis tehti õpetamisel sunduslikuks, oli lae-

natud Austriast, kus Johann Ignaz Felbiger ta oli ellu kutsunud. See kirjutas ette igalpool teatavad õpperaamatud, kindlad ainekäsitusviisid, distsipliini jne.

Ühes muu koolireformiga hakati ka tütarlaste haridusele suuremat rõhku panema. Tartus sajandi keskpaiku käima pandud tütarlastekool teotseb ka hiljemini edasi. Pärnus on sajandi lõpul ühe klassi ja ühe kooliõpetajaga „*Jungfernschule*“, kus õpetatakse usku, veerimist, lugemist, kirjutamist, rehkendust ja geograafiat. 1789. a. asutatakse siin ühiskool poistele ja tütarlastele. Mõisnikud asutavad oma tütardele erikoolid (*Stift'id*) Tartus ja Vinni mõisas, millest esimene mõne aja pärast Viljandi üle viiakse. Kõik need koolid, mille kõrvale maalinnades ja alevites aja jooksul tekib väikesi erakoole, jätavad paljugi soovida. Kaasaegsed kurdavad, et kooliõpetajad olevat hooletud ja hoolimatud, kooliruumid halvavad ja mustunud. „Nurgakoolides“ (erakoolides) on õpetajad enamasti läbikukkunud käsitöölised ja ametnikud, hulgused ja joodikud. Aadel, kirikuõpetajad ja jõukamad kodanikud kasutavad suuremal määral koduõpetajaid („*Hofmeister*“), kelle olukorra kirjeldusele Petri rohkesti lehekülgi pühendab.

Katarina II aegne koolikorraldus, mis osale õppeasutistele siiski tervendavalt mõjus, lõpetati Paul I poolt, mille järel koolide asi mõnevõrra langema hakkas. Ometi sai Paul I ajal liikuma ülikooli asutamise küsimus, mis kaua aega seisnud ja millest XVIII saj. teisel poolel mitmel korral juttu oli, kuid ilma suuremate tagajärgedeta. Erilise tõuke küsimusele andis nüüd keiser Pauli käskkiri 9. apr. 1798, mis keelas Vene riigi noorsoole õppimise välismaa ülikooles, et hoida noori kahjulikuks tunnustatud vabameelseist mõjustustest. Sellega ühtlasi andis keiser Balti rüütelkondadele loa valida asutatava ülikooli jaoks sünnis koht. Selle põhjal loodi rüütelkondadevaheline komisjon, kes ülikooli koha küsimuse kaalumisele võttis. Kõne alla tuli mitu linna: Liivimaa rüütelkond soovitas Tartut, Eestimaa oma Pärnut ja Paidet, leppis aga hiljemini Tartuga; Kuramaa rüütelkond aga nõudis ülikooli kohaks Miitavit. Keiser otsustas senati ettepanekul küsimuse esialgu küll Tartu kasuks, käskides ühtlasi 4. V 1799 ülikoolile anda Toomimäe, Maarja kiriku platsi ja tarviliku arvu adramaid. Ülikooli asutamiseks tehti vajalikke eeltöid, ka korjati rüütelkondade poolt revisjonihingede pealt võetava maksu kaudu mõnekümnetuhanderublalised summad kokku. Kuid siis otsustas keiser 25. detsembril 1800 ootamatult asja Miitavi kasuks.

Ülikooli asutamise Miitavi katkestas keisri surm. Tema järglane keiser Aleksander I andis juba 12. IV 1801 käsu ülikool Tartu asutada. 21. ja 22. IV 1802 avati ülikool pidulikult — esialgu rüütelkondadest ja nende valitud kuratooriumist sõltuva asutisena. Seega sai maa 92-aastase vaheaja järel jälle ülikooli. Aleksander I andis varsti Tartu kõrgemale õppeasutisele uued, selle senist sise- ja valitsemiskorda muutvad põhimäärused, millised olid kokkukõlas riigivõimu uue koolipolitikaga, mis taotles nii linna- kui maarahvakoolide suhtes maksma panna ühise korralduse.

Kirjandus ja allikad: [K. G.] Sonntag, Uebersicht von der Geschichte der Livländischen Landschulen, — Neues Museum der deutschen Provinzen Russlands I, 2, lk. 11—27. P. Baerent, Die kirchlichen Zustände Livlands in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts, — Baltische Monatsschrift LVI (1903), lk. 217—360. G. F. Pöschmann, Einige historische Bemerkungen in Beziehung auf das Schulwesen in den Ostseeprovinzen; [Dorpat 1804]. C. C. Ulmann, Zur Geschichte der Volksbildung und der Landschulen in Livland, — Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Geistlichkeit Russlands VII, 2, lk. 103—164. Zwei Actenstücke zur Geschichte des Bauerschulwesens und der Leibeigenschaft in Livland zu Anfang des 18. Jahrhunderts, — Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands IV, lk. 105—110. Das Volksschulwesen in Liv-, Est- und Kurland, — Baltische Monatsschrift XXI (1872), lk. 529—557. R. Paucker, Ehtlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihenfolge zusammengestellt; Reval 1894. V. Kupffer, Das unbewegliche Vermögen der evangelisch-lutherischen Landkirchen Livlands, — Baltische Monatsschrift XXXVIII (1891), lk. 452—471, 513—560. M. Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu II, 1; Jurjevis 1898. K. Ruut, Eesti rahvakooli ajalugu; Viljandis 1921. V. Reiman, Ignati Jaak, — Sirvilauad 1899, lk. 35—48. [H. J. v. Jannaу], Geschichte der Sklaverey und Charakter der Bauern in Lief- und Ehtland; 1786. J. C. Petri, Ehtland und die Ehsten, oder hirstorisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehtland; Gotha 1802. R. J. L. Samson v. Himmelstjern, Historischer Versuch über die Aufhebung der Leibeigenschaft in den Ostseeprovinzen, mit besonderer Beziehung auf das Herzogthum Livland, — Beilage zum Inland 1838. J. Eckardt, Livland im 18. Jahrhundert. Umrisse zu einer livländischen Geschichte I; Leipzig 1876. M. K[örber], Oesel einst und jetzt I—III; Arensburg 1887, 1899, 1915. A. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert I; Berlin 1899. A. v. Gernet, Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland; Reval 1901. V. Reiman, Eesti ajalugu; Tallinnas 1920. C. H. Nielsen, Handbuch zur Kenntniss der Polizeygesetze und anderer Verordnungen für Güterbesitzer und Einwohner auf dem Lande in Lief- und Estland; Dorpat 1794—95. G. J. v. Buddenbrock, Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten II; Riga 1821. F. G. v. Bunge, Chronologisches

Repertorium der russischen Gesetze für Liv-, Esth- und Kurland I; Dorpat 1823. Г. О. Бауэръ, Старѣйшая Гимназія въ Россіи, Ревель 1910. Е. В. Пѣтуховъ, Императорскій Юрьевскій, бывшій Дерптскій Университетъ I; Юрьевъ 1902. P. Treiberg, Tartu linn XVIII sajandil (aastail 1704—1800), — Tartu; Tartus 1927; lk. 98—119. F. Waldmann, Schulgeschichte Fellins, — Jahresbericht der Felliner litterarischen Gesellschaft für das Jahr 1888, lk. 12—58.

KOOL XIX SAJANDI ALUL KUNI TALURAHVA VABASTAMISENI.

ÜLDINE KOOLIKORRALDUS JA LINNAKOOLID.

Juba XVIII sajandi teisel poolel algavad meie maal püüded, mis taotlevad talurahva olukorra parandamist, tema õiguste kindlustamist mõisniku vastu ja koguni tema vabastamist pärisorjusest. On märgata, et valgustus-aja aated ja Prantsuse revolutsiooni tekitatud vabadusvaimustus on ulatunud ka Läänemere-maade feodaalsesse õhkkonda ja siin oma mõju avaldanud. XIX sajandi alul kasvab nende püüete agressiivsus, seda enam et noor keiser Aleksander I riigielus püüab teostada oma vabameelseid ideid ja unistusi. Uue sajandi esimesel kümnel pannakse Liivi- ja Eestimaal maksma uued talurahvaseadused, milline seik toob rahva olukorda olulisi muutusi.

Samal ajal kerkib päevakorraale ka koolireform üleriiklikus ulatuses, mida keiser esialgu arutas nn. mitteametlikus komitees koos oma sõprade N. N. Novosiltsev'i, vürst A. Czartoryski ja P. A. Stroganov'iga, kusjuures arvesse võeti ka keisri endise kasvataja helveetslase Laharpe'i vabameelseid ettepanekuid. Üle kogu riigi pidi loodama kõigi seisuste jaoks ühtlane koolisüsteem. Kõik koolid pidid alluma ühisele riiklikule keskasutisele, mis omakorda pidi sõltuma ainult keisrist. Seega tungis siin tugevasti läbi mõte, et kool on riigi, mitte kiriku asi, millist ideed olid eriti mõjukalt arendanud prantslased La Chalotais ja Turgot, mida siis Prantsuse revolutsioon oli püüdnud teostada ja mis ka Saksa riikides silmapaistvat poolehoidu oli leidnud. 8. IX 1802 ilmus ministriumide asutamisaakt, kus teiste hulgas oli ette nähtud ka iseseisev haridusministeerium. Selle võimkonda kuulusid kõik koolid, peale keisrinna Maria Feodorovna asutiste ja nende, mis keisri erilisel korraldusel olid antud eriasutiste või isikute valitseda.

Haridusministeeriumi alla seati ka meie maa koolid. Nende korraldus pidi järgima 24. I 1803 antud „esialgseile rahvahariduse määrustele“, mis tähistasid kogu hariduskorralduse põhijooni algastmest kuni ülikoolini. Neis määrati hariduse sihiks kodanikkude kõlblas kasvatus vastavalt iga seisuse eriilmele. Koolid olid nelja liiki: 1) kihelkonna-, 2) kreis-, 3) kubermangukoolid ehk gümnaasiumid ja 4) ülikool.

Iga kirikukogodus või kaks kokku pidid vähemalt ühe kooli saama, kreisilinnad vähemalt ühe kreiskooli, kubermangulinnad peale alamate koolide ka gümnaasiumi ja iga õppekond ülikooli. Koolivalitsus kujunes vastavaist astmetest järgmiselt. Kihelkonnakoolide üle oli kreiskoolideinspektor, kelle valis ülikool otse või kubermangu koolidirektori ettepanekul. Need inspektorid allusid kubermangukoolidirektorile, kes määrati ülikooli ettepanekul koolide peavalitsuse poolt ja kellele allusid ka erakoolid. Järgmine aste oli õppekond, mille eesotsas seisis kuraator, kes oli ühtlasi haridusministeeriumi juures asuv koolide peavalitsuse („glavnoje utšilištšnoje upravlenije“) liige. Õppekonnas teostas kuraator oma võimu ülikooli kaudu.

Tartu ülikooli ja õppekonna kuraatoriks määras keiser saksa „tormi ja tungi“ aja luuletajana tuttavaks saanud kindralmajori Maximilian Klinger'i. Õppekonda kuulus peale kolme Balti kubermangu ka Soome, mis aga 1812. aastal Porvoo toomkapiitlile allutati.

Asutamisaktiga 12. XII 1802 tehti Tartu ülikool rüütelkondadest sõltumatuks asutiseks ja seati tema ülesandeks levitada inimlikke teadmusi ning ette valmistada noorsugu isamaateenistusele kogu Vene riigi, eriti aga Liivi-, Eesti- ja Kuramaa huvides. 12. IX 1803 sai ülikool põhikirja, mis muuseas ette nägi ka pedagoogilise instituudi asutamise tema juures. Selle ülesandeks pidi olema ette valmistada kooliõpetajaid kubermangudele (ei ole öeldud, et gümnaasiumidele).

Kuidas ülikool peab koolide suhtes järelevalvet teostama, seda fikseerisid lähemalt määrused Tartu keiserlikule ülikoolile tema ringkonna koolide järelevalve kohta 21. III 1804. Neis tehti ülikoolile ülesandeks koostada ja esitada kinnitamiseks määrused iga kooliliigi kohta omas ringkonnas. Ülikoolil oli õigus kohalikke olusid silmas pidades anda koolidele ka erijuhiseid, mis ei tarvitsenud olla vastavad üldreeglitele. See määrus võimaldas Balti koolidele mitmeski suhtes areneda oma eri rada, lahkumi-

nevalt üldvene korraldusest. Ülikooli ülesandeks oli ka õpperaamatuid määrata, hoolt kanda nende hõlpsa kättesaamise eest kohaste hindadega ja tarbekorral hoolitseda nende väljaandmisegi eest. Edasi nimetab ülikool õpetajad gümnaasiumile ja kreiskoolidele. Kreiskoolideinspektor koos vastava kihelkonna kirikuõpetajaga eksamineerib ja valib kihelkonnakooliõpetaja ning esitab tema ülikoolile kinnitamiseks. Kooliasjade valitsemiseks on ülikooli juures alaline koolikomisjon, mille liikmeteks on 7 korralist professorit, nende hulgas esinikuna rektor. Liikmed jaotavad asjad omavahel nõnda, et ühele alluvad gümnaasiumide ja kreiskoolide, teisele kihelkonnakoolide küsimused, kuna ülejäänud liikmed võtavad endi hoolde koolid kubermangude järgi. Koole peab kaks korda aastas ülikooli vaheaegadel revideerima.

5. XI 1804 kinnitas keiser ülikoolidele alluvate õppeasutiste põhikirja, mis sai maksvaks ka Tartu õppekonna kohta. Siin määrati gümnaasiumi ülesandeks ülikoolile ettevalmistamine ja teaduste õpetamine neile, kes oma haridust kõrgemas õppeasutises jätkata ei taha, küll aga soovivad omandada teadmisi, mis on tarvilikud „hästikasvatatud“ inimesele. Õppeaineteks on ladina, saksa ja prantsuse keele täieline kursus, peale selle geograafia, ajalugu ühes vana mütoloogiaga, üldine ja Vene riigi statistika, algfilosoofia ja kaunid kunstid, poliitilise ökonomia alused, puhta ja rakendusmatemaatika kursus, eksperimentaalse füüsika ja loodusteaduslik kursus, lõpuks kaubanduse ja tehnoloogia ning joonistuse alged. Gümnaasium peab olema neljaklassiline, aastase kursusega igas klassis; tundide arv nädalas on 30.

Kreiskoolide sihiks oli ette valmistada noorsugu gümnaasiumile ja anda mitmesuguste seisuste lastele tarvilikke teadmisi vastavalt nende seisusele ja kutsele. Õppeaineteks olid: usuõpetus ja piiblilood, inimese ja kodaniku kohus, vene keele grammatika, peale selle kubermangudes, kus teisigi keeli tarvitatakse, ka kohaliku keele grammatika, ilukirjutus, õigekirjutus, stiiliseadused, üldine ja Vene riigi geograafia, üld- ja Vene ajalugu, rehkendus, geomeetria põhiseadused, füüsika ja loodusloo alged, tehnoloogia alged, ühenduses „kohaliku tööstusega“ ja lõpuks joonistus. Kihelkonnakoolidel, mis olid üldiselt ette nähtud kaheaastase kursusega, oli samuti kahesugune siht: ühelt poolt noorsugu ette valmistada kreiskoolile, teiselt poolt anda õpilastele „põlluharijate ja teiste seisuste töödele kohaseid teadmisi, teha neid kehalises ja kõlblas suhtes paremaks, anda neile täpsad mõis-

ted loodusnähtustest ja hävitada neis ebausku ja eelarvamusi, mille mõju nii kahjulik nende heakäekäigule, tervisele ja seisusele“. Neis koolides tuleb õpetada lugemist, kirjutamist, rehken-duse algtehteid, jumalaseaduse ja kõlblusõpetuse algeid. Õppe-ainete arvu võib vastavalt kooli tuludele ka suurendada.

Nende põhjanevate seadusmääruste järgi, mis nägid ette ühise koolivalitsuse kõigile õppeasutistele ja seega avaldasid tea-tavat tsentralistlikku tendentsi ja oma peapõhimõttena tunnus-tasid ühtluskooli, kus seisuste vahed ei etenda osa, algas nüüd elav ümberkorraldamine ja uue loomine. Tartu sai nüüd jälle gümnaasiumi; Tallinnas oli see juba varemini; nende kõrvale astus toomkool kolmandaks. Need gümnaasiumid olid kolmeklas-silised. Iga kreisilinn sai 2- või 3-klassilise kreiskooli, Tallinna kaks — ühe saksa ja teise vene õppekeelega; kokku oli Eesti alal 11 kreiskooli. Tallinnas ja Pärnus loodi kreiskoolide juurde veel erilised kaubandusklassid (mis püsisid 1840. aastani). Elemen-taarkoole, mis vastasid koolistatuudis ettenähtud kihelkonnakoo-lidele, pandi linnades käima kokku 13 (Tallinnas — 3, Tartus — 2, peale kreisilinnade oli neid veel Lihulas ja Põltsamaal). Kooli-komisjoni algatusel hakati ka tütarlaste haridusele suuremat rõhku panema. Nii pandi käima Tallinnas, Tartus ja Pärnus kaheklassi-lised tütarlastekoolid, üheklassilised Viljandis ja Kuressaares.

Varsti aga selgus, et üldises koolistatuudis on tarvis meie maa kohta erimuudatusi ette võtta. Need muudatused kinnitati 16. VIII 1806, mis Tartu ülikoolile alluvate koolide kohta järg-misel aastal maksma pandi. Nad annavad tolleaegse koolielu kohta huvitava pildi. Igas gümnaasiumis on viis vanemat õpe-tajat, kellest üks annab usuõpetust ja filosoofiat, teine kreeka ja ladina keelt, kolmas ajalugu, geograafiat ja statistikat, neljas matemaatikat ja loodusteadusi, viies üldist ja saksa filoloogiat. Peale nende on veel vene ja prantsuse keele õpetajad ja joonis-tuseõpetaja. Kreiskoolides oli neli õpetajat kolme klassi kohta. Tundide arv nädalas oli gümnaasiumides kõigis klassides 28, peale selle õpetati vabatahtlikult teises klassis kaks tundi heebrea keelt, I klassis kaks tundi heebrea keelt ja kaks tundi Uue Testamendi tundmist. Kreiskoolides oli tundidearv 32. Õppepäev oli nii gümnaasiumides kui kreiskoolides poolitatud enne- ja pärast-lõunaseks osaks. Kreiskoolides õpetati peale harilikkude õppe-ainete veel antropoloogiat, dieteetikat ja isamaa korralduste tund-maõppimist. Koolide juures olid ette nähtud ka õppevahendite

kogud ja raamatukogud. Üleminek alama astme koolist kõrgemasse toimus ilma eksamita.

Koolikasvandikkude eest hoolitsemiseks oli maksma pandud eriline hooldajate (*tutor'ite*) süsteem. Nimelt andis iga õpilase vanem oma lapse kellegi õpetaja (hooldaja) hoolde, kes pidi valvama hoolealuste töö ja õppimise järele, neile õppimise ja ülespidamise suhtes nõu andma, nende andeid tähele panema ja õpetust nõnda korraldama, et üksiku kasvandiku anded äratust ja arendust leiaksid. Et õpilaskond koolides oli alul väikesearvuline, siis võis see süsteem väga viljakaid ja häid tagajärgi anda. 1805. a. teatabki kõrgestiharitud õppekonna kuraator Klinger koolide peavalitsusele Tartu gümnaasiumi kohta, et seal õppetöö tagajärjed olevat otse imestustäratavalt head. Eriti kiidab ta õpilaste kreeka ja ladina keele oskust. Samuti kiitev on kuraatori otsus ka Tartu teiste koolide kohta. Rööbiti üldise koolireformiga püüti innukalt hoolitseda ka koolide majandusliku külje eest. Kroonukoolid said kindla kuluarve järgi riigilt ülalpidamise ja kooliõpetajate palgad. Rahva- ja tütarlastekoolide eest hoolitseti linnad ise, milleks neile üldise hoolekande kolleegiumi poolt toetust anti. Koolidele ehitati uued majad või osteti hooned, mis kooli otstarveteks korda seati.

Kooliõpetajate ettevalmistamiseks kesk- ja algkoolidele loodi 1803. aasta põhikirjaga ülikooli juurde üldine kooliõpetajate ehk pedagoogiline instituut, kus õpetus kaks aastat kestis. Esimesel õppeaastal tegeldi teoreetiliselt koolis õpetatavate ainetega, teisel õppeaastal oli enam praktiline iseloom: koostati kirjatöid ja peeti harjutusi Tartu linna koolides professorite kontrolli all. Õpilaste ülalpidamiseks instituudis anti riigi poolt toetust stipendiumide näol. Pedagoogiline instituut töötas selle nime all kuni 1820. aastani, siis muudeti ta pedagoogilis-filoloogiliseks seminariks. Selle õppeasutise kaudu saadi välismaalaste asemele kooliõpetajaiks ka oma maa mehi. Kui hea ettevalmistus kooliõpetajail oli, näitab muuseas asjaolu, et niisuguse kõrvalise linnakese nagu Haapsalu kreiskooli üheksa kooliõpetajat aastast 1805—1837 kõik olid kõrgema haridusega. Samalaadiline oli olukord ka Paides, kus kreiskoolis 1806—1858. a. 16-nest teadusteõpetajast ainult kaks-kolm ei omanud kõrgemat haridust. Kahtlemata tuleb seda koolide pedagoogilise taseme tõusu suurel määral kirjutada Tartu ülikooli arvele, kus silmapaistvate pedagoogidena olid tegevad niisugused mehed nagu Pöschmann, Jäsche — koolikomisjonis,

Morgenstern — pedagoogilise instituudi juhatajana. Elati pedagoogilise mõtte tõusu ajastul, millele Rousseau ja Pestalozzi olid aluse pannud. Seisti uue elu värskete muljete all, mille uushumanism ja kirjanduslik klassitsism Saksamaal esile kutsusid. Oleks tänulik ülesanne tungida uurimuslikult sellesse vaimuilma, mis tol ajal linna koolidesse uue elu tõi.

MAARAHVAKOOLID.

Tartu ülikooli juures asuval koolikomisjonil oli suuri kavatsusi ka maakoolide suhtes. 1804. a. koolistatuudi alustel, mille järgi iga koguduse või kahe kohta kokku, nii linnades kui maal, pidi asutatama vähemalt üks kihelkonnakool, valmistas koolikomisjon põhjaliku plaani Tartu õppekonnas kihelkonnakoolide asutamise kohta. See plaan esitati 1805. a. kubermanguvalitsuse kaudu maanõunikukollegiumile. Selle järgi pidi Liivimaal asutatama 122 kihelkonna- (*Parochial*-) kooli. Õppeainete hulgas olid ette nähtud „religioon ja moraal“, kirjutus, rehendus, looduslugu ja kodumaa tundmaõppimine. Religiooni ja moraali pidi õpetama kirikuõpetaja tasuta, kuna muude ainete õpetamine oli ette nähtud köstri ülesandena, kes kooliõpetajana pidi ka eritasu saama. Kus kooliõpetaja senised sissetulekud polnud küllaldased, seal pidid mõisnikud koolile teatava summa määrama ja ühtlasi koos kirikuõpetaja ja talupoegade ka kõik muud kooli majanduslikud asjad korraldama. Ülikooli koolikomisjoni ülesandeks oli kinnitada koolimajade plaanid, hoolitseda kooli majandusliku kindlustamise eest, teostada õpperaamatute valik ja kinnitada ametisse kooliõpetajaid. Kooliõpetajate ettevalmistamiseks oli plaanis ette nähtud kaks seminari, mida riigi kulul pidi ülal peetama. Ülikooli koolikomisjon tegi algust ka õpperaamatute soetamisega.

Koolikomisjoni plaan kihelkonnakoolide asutamise kohta oli üldiselt õige edumeelne ja vastas täiesti uutele rahvahariduse tõstmiseks antud määrustele. Kuid siin polnud arvestatud meie maal maksvat korda, mille kaitseks nii konsistorium kui rüütelkond välja astus. Asja kohta esines kõigepealt oma märgukirjaga 11. X 1805 Liivimaa ülemkonsistorium, kuhu kuulusid ka niisugused haridusesõbralised mehed nagu kindralsuperintendent K. G. Sonntag ja praost Joh. Phil. v. Roth. Ülemkonsistorium leidis kihelkonnakoolide asutamise küll täiesti soovitava olevat,

kuid arvas, et oleks siiski ekslik uus korraldus kogu kubermangus kohe korraga maksma panna. Ta soovitas selle teostamisega seal algust teha, kus kirikuõpetaja, mõisnik ja koolmeister asjale edu kindlustavad, kusjuures esialgu tuleks leppida 10—20 kihelkonnakooli asutamiseга. Märgukirjas arvati, et koolide asutamisele eriti Läti alal, kus talupojad elavad üksiktaludes ja lastel tee kooli väga pikk, võiks tekkida suuremaid raskusi. Koolis elamine ei oleks aga hõlpus, sest vanemad ei tahtvat lapsi seal heameelega ülal pidada. Konsistorium nõudis täie õigusega, et kooliõpetaja edaspidi ei peaks enam täitma köstri, eestlaulja või kellamehe kohuseid ja et need talitlused tuleks täiesti lahutada. Samuti olevat võimatu kohustada kirikuõpetajaid koolis usuõpetust andma. Tema kohustus võiks piirduda ainult kooli ülevaatusega. Eriti ebakohase leidis konsistorium olevat kooli valitsemiskava, nähes siin katset tungida tema kompetentsi. Maakoolide allutamine ülikoolile võivat suuri segadusi tuua; kui näiteks ülikooli valitsus tahaks mõnd kirikuõpetajat kooliõpetajana kõrvaldada, kas võiks viimane siis veel õpetajaks jääda? Omapoolt soovitas ülemkonsistorium maakoolide juhtimise tema kätte jätta, kusjuures ülemkirikueestseisja-ametil oleks ülesandeks hoolitseda koolide majandusliku külje eest. Ülemkonsistorium juhtis oma märgukirjas tähelepanu sellelegi, et maal tuleks asutada koole ka alamast seisusest sakslastele — „väikesakstele“ (*Klein-deutsche*). Seminare pidas ülemkonsistorium küll tarvilikuks, kuid arvas, et neist esialgu vastavate õpetajate puudusel asja ei saavat. Ta soovitas seepärast kooliõpetajate ettevalmistamise jätta kirikuõpetajate hoolde, kes seda ametit õppida soovivaile kandidaatidele mõne abilise toetusel oma kirikumõisais vajalikku haridust annaksid.

Kui ülikooli koolikomisjoni plaan 1804. a. koolistatuudi rohelise laua taga tõusnud optimismi avaldas ja arvestas mõisnikkude heatahtlust, jättes tähele panemata kohalikke raskusi, siis ei saa ka ülemkonsistoriumi ülalesitatud seisukohta pidada vabaks samalaadilistest puudustest. Ka tema ootas mõisnikkude ja kirikuõpetajate vabalt tahtelt liiga palju. Ei olnud siis ka kahe autoritaativse asutise — ülemkonsistoriumi ja ülikooli koolikomisjoni — lahkumineku juures Liivimaa maapäeval (1806) raske seisukohta võtta. Ta lükkas loomulikult koolikomisjoni kavatsetud koolikorralduse tagasi kui vastuolus oleva maksva maaomavalitsuse korraga. Kuid samal ajal ei pooldanud ta ka ülemkonsistoriumi

ettepanekut. Ta ei soovinud põhjapanevaid muudatusi ja oli valmis jätma kõik järkjärgulise arenemise hoolde. Maapäev keeldus uute kihelkonnakoolide sunduslikust asutamisest ja soovitas koole vabatahtlikult ellu kutsuda. Selleks pidi pöördutama mõisnikkude, kirikuõpetajate ja talupoegade poole üleskutsega ühiselt ja vabatahtlikult asutada kihelkonnakoole, kus andekamad vallakooli õpilased võiksid saada õpetust usus, kirjutamises ja rehkenduses. Uued koolid ei pidanud milgi kombel sõltuma ülikoolist, sest vastasel korral oleks võinud tekkida soovimatuid kokkupõrkeid vaimuliku ülemuse ja ülikooli vahel. Et sääraseil alustel koole tõesti asutada võidakse, selle tõendusena juhtis maapäev tähelepanu Kanepi praosti Joh. Phil. v. Roth'i eeskujulikele koolidele.

Ja tõepoolest Joh. Phil. v. Roth'i algatuses on meil tegemist huvitava ja tähelepanuväärse katsega kooliolude parandamise alal, mis põhjustab meid selle juures lähemalt peatuma. Joh. Phil. v. Roth, kes oli Kanepis kirikuõpetaja 1780—1818, oli oma aja kohta julge rahvaõiguste kaitsja ja rahvahariduse tõstja. On teadmata, millised pedagoogilised vaated teda mõjustasid. Ei tea, kas on meil siin tegemist Pestalozzi' töödest ja ettevõtetest, või Böömi koolide reformaatori Ferdinand Kindermann'i „töö- ja tööstuskoolidest“, või B. H. Plasche' mõjul saadud äratustega. Igatahes liiguvad v. Rothi kooli korralduslikud põhialused töökooli piirkonnas. 1804. a. asutas ta Kanepisse katseviisil talupoegade toetusel kihelkonnakooli 20 õpilasega. 1806 sai see kool mõisnikkude appituleku tõttu kogu kihelkonna ettevõtteks. Iga adramaa pealt sai kool andameid $\frac{1}{3}$ vakka rukkeid, otri ja kaeru. Ka kingiti koolile 8 vakamaa suurune maatükk. Õpilaste arv määrati 32 peale kindlaks, nende vanus 12—18 aastani. Õppekursus oli kolmeaastane. Õppeabinõud, ülalpidamise ja arstimid said õpilased koolilt, mille eest oli õppemaksuks 5 vakka rukkeid, natuke tangu, juurvilja, liha ja küünlaid. Riided pidid õpilasel omad olema. Esimest kolm nädalapäeva õpetati neid lugema, kirjutama, arvutama, vaimulikke laule laulma, kusjuures kirikuõpetaja ise neile õpetas usku, õigekirjutust, natuke geograafiat ja kodumaa taimede tundmist. Kolm ülejäänud päeva nädalas harjutasid õpilased end põllutöös selleks kingitud maatükil, valmistasid mudeleid põllumajanduslikkude ehitiste ja riistade järgi, punusid korve, tegid õlgsidemeid ja nõõre, treisid ja köitsid raamatuid. Nende tööde sissetulek läks osalt koolikassasse, osalt tegijale enesele. Töötunnid olid koolis talvel kella 8-st kuni kella 2—3-ni lõunal,

siis õpiti peastrehkendust, õigekirjutust, laulmist, religiooni kuni kella 8-ni õhtul. Suvel töötati vaheaegadega kella 5-st 8-ni enne lõunat, siis 9-st 1-ni lõunal ja 3-st 8-ni peale lõunat. Vabatundidel harjutati jooksmist, ronimist, viskamist, ujumist, palli- ja keegli-mängu. Haigete jaoks oli erituba. Õppimise edukuse ja käitumise kohta peeti päevaraamatut, süütegude kohta musta registrit. Karistusteks olid laitused, häbistamised, taskuraha äraandmine koolikassale, kerge ihunuhtlus ja koolist väljaheitmine. Kiituseks kingiti raamatuid, kirveid, nuge, kaelarätte, loodusloolisi pilte. Kooli internaadi korraldajajaks ja ülevaatajajaks olid õpilased ise järgemööda, 14 päeva igaüks. Iga kahe nädala tagant võisid õpilased, kelle kodu lähemal oli, pühapäeva õhtupoolikul käia omak-seid vaatamas. Koolivaheaeg kestis neli nädalat, siis kui praost ülemkonsistoriumi istungitel viibis.

1811. a. alul kutsus v. Roth ellu nn. vaeste- ja tööstuskooli (*Armen- und Industrieschule*) tütarlaste jaoks, mille ülalpidamine järgmise aasta lõpul kihelkonna kanda võeti. Siin said tütarlap-sed 11—14 aasta vanuses, kel võimalus puudus kodus õppida ja kelle vanemal vaesuse tõttu polnud ainelist võimalust neid valla-kooli saata, kolme aasta kestes vaba ülalpidamise juures õpetust ristiusus, lugemises, kirikulaulus, käsitöodes ja majapidamises. Õpetajajaks olid kihelkonnakooliõpetaja ja üks vallakooliõpetaja-test, kellest igaüks siin ühe nädala assisteeris. Usuõpetust andis kirikuõpetaja. Kooliaeg kestis 15. oktoobrist 15. aprillini. Õppe-korraldus ja distsipliin olid siin umbes samad nagu kihelkonna-koolis. Kihelkond andis kooli ülalpidamiseks pool sülta puid adramaalt. Muud ülalpidamiskulud saadi töötuludest, 1813. aastast peale peamiselt õlepunumisest (kübarate jm. valmistamisest). Õpilaste arv koolis oli 1813. a. 180, kellest ainult pooled ruumi puudusel 14 päeva jooksul koolis olid, kuna teine pool sama aja jooksul oli kodus.

Kindralsuperintendent Sonntag kõneleb õige kiitvalt Kanepi kihelkonnakooli õpilaste lugemis-, kirjutus- ja laulmisoskusest (lauldi ka rahvalaule). Eriti aga imestab ta nende osavuse üle peast rehkendamises ja usuõpetuses. Silmapaistva ütleb ta ka vahe olevat õppimist algavate ja vanemate tütarlaste näoilmes: kuna viimaste juures vaimne elu juba oli ärrganud, olnud aga esimesed veel nagu unes või „alles oma silmi hõõrumas“.

Kanepi kihelkonnakooliga tekkis meil uus koolitüüp, mis Lii-vimaal alles 1819. a. talurahvaseadusega üldiseks tunnustati. See

hilisem kihelkonnakool pole enam sama, mis oli rootsi ajast pärit olev köstrikskool. Vabatahtlikke järeleaimajaid aga leidis ta vähe. Rothi algatus käsitöö õpetuse suhtes leiab aga ka mujal pooldajaid.

Tolleaegse haridusesõbralise üritusena tuleb mainida ka kirikuõpetaja Johann Heinrich Rosenplänter'i „eesti koolmeistrite kooli“, mis püüab kooliõpetajate ettevalmistust eraviisil edasi viia samadel alustel, millele olid rajatud v. Rothi koolid. See kool asutati 1811. a. ja algas oma tegevust 4 õpilasega. Õpetati siin peale usuõpetuse, kirjutamise, rehkenduse, maateaduse, kasvatusteaduse ka veel raamatuköitmist ja aiapidamist. Samu mõtteid propageeris ka Saaremaal J. W. L. v. Luce, kes 1804. a. Kuresaare koolide inspektoriks määrati. Mis tagajärjed Luce soovitudel aga tegelikult olid, pole meil lähemalt teada. Vististi jäid nad viljatuks või kadusid koos oma algatajaga, nagu sama saatuse osaliseks sai ka v. Rothi ettevõte.

Rüütelkonnad polnud asjast huvitatud ega võtnud tuld. Alaliselt vabandati raskete aegadega, mis küll oli omajagu põhjendatud. 1806. a. oli nälg; siis tulid Napoleoni sõjad, mis ka Eesti alalt nekruteid ja suuri sõjamaksusid nõudsid ning ühtlasi hivi enda peale tõmbasid. Haapsalu ringkonna kreiskoolideinspektori aruanne 1807. a. näitab seda selgesti. Ei saada kirikukonvente kokku, et kooliasjadest kõnelda. Aadel vabandab end raskete aegadega: nekrutite andmine ja maamiilitsa varustamine, sõjamaksud jne. olevat nii kulukad, et koolide jaoks midagi üle ei jäävat. Olulisemaks takistuseks aga on aadli keskel vajaliku tahte puudus. Uued talurahvaseadused ei leia paljudes kohtades poolehoidu, vaid kibestavad mõisnikke. Vastumeelne on aadlile ka uus koolistatuut, mis valitsusvõimudele koolide suhtes liiga suured õigused näib andvat. Liivimaal liiati ei leia maapäeva otsus 1806. a. valitsusvõimude kinnitust, sest et selles on kihelkonnakoolide asi jäetud liiga sõltuvaks mõisnikkude vabast tahtest. See kinnitatus õigustab vähemalt moraalselt mõisnikke tegevusetusele, ja kubermanguvalitsuse soovitus kihelkonnakoolide energilisema asutamise kohta ignoreeritakse. Eestimaal näib isegi konsistorium mõisnikkude sabotaaži toetavat. Ta annab 1804. a. lõpul kirikuõpetajatele käsu koolide inspektoreid maarahvakooli asjus „tugevasti toetada“, kuid juba järgmise aasta alul seletab ta, et seda käsku tulla nõnda mõista, „et see toetus ei tohi õpetaja ametikutse kohustustele (mis seadustes ja määrustes põhjendatud) milgi kombel takistuseks saada“, just nagu oleks koolide asutamine ja nende

eest hoolitsemine kirikuõpetajad niivõrt rakke pannud, et neile sel puhul nende kutsekohustusi pidi meelde tuletatama.

Arusaadav siis, et juhtivate ringkondade säärase meeoleu juures rahvakooli suuremast üldisest edust midagi kuulda ei ole. Lõpuks peab Liivimaal ülemkonsistorium 1814. a. kirikuõpetajatele meelde tuletama, et nad energilisemalt noorsoo õpetuse hooletusse jätmise vastu välja astuksid. Järgmisel aastal otsustab ka Liivimaa maapäev uuesti paluda 1806. a. otsuste kinnitust, mida aga valitsusvõimude poolt ei järgne. Eestimaalt saadab 1811. a. lõpul siia kindralkuberneriks määratud Holstein-Oldenburgi prints August keisrile ettepaneku, läkitada neli noormeest, kel agarust ja vajalikke eelteadmusi ka eesti keeles, Pestalozzi kaastöölise õpetaja Muralt'i juurde Peterburi, et neile uut õppemeetodit õpetada. Pärast seda, kui noormehed ka Preisimaa Pestalozzi poolt uuendatud koolioludega tutvunud, peaksid nad Tallinnasse asutatava õpetajateseminari juurde tööle asumata. Liivimaal, kus maapäev arutas juba talurahva pärisorjusest vabastamise kavatsusi ja sel puhul ka kooliasju käsitles, arvas ülemkonsistorium tarvilikuks pöörduda kindralkuberner markii Paulucci poole teadaandega, et kirikuõpetajailt saadud andmete põhjal talurahva nii intellektuaalne kui kõlblas tase halvenevat, sest et vanema sugupõlve väljasuremisega paremini õpetatud koguduseliikmete arv järjest kahanevat. Selle põhjuseks pidas konsistorium koolide puudust ja rõhutas vajadust sisse seada kõigis kreisides ülemkiriku-eestseisja-ametid, kes iga aasta koolidelt aruanded sisse nõuaksid. Rahvakoolide puudusi soovitas konsistorium sel teel kaotada, et emb-kumb — kas 1806. a. maapäeva otsus kinnitataks ja selle teostamisele asutaks, või aga igas praostkonnas kooliõpetajateseminar kiriku valve all avataks.

Mispärast ülemkonsistorium siin otse maapäeva poole ei pöördunud, pole teada, kuid vististi oli tal sel puhul kaaluvaid põhjusi, ja kui kindralkuberner ülemkonsistoriumi märgukirjast teatas maapäevale, oli see väga pahane, et kirikuvõimud olid rüütelkonnast mööda läinud. Pahandatud maapäev otsustas siis, et kavatsetav talupoegade vabastus nõudvat ka kooliolude täielist ümberkorraldust ja seepärast pidavat konsistoriumi ettepanek edasi antama samale komisjonile, kes uue talurahvaseaduse eelnõu kallal töötab. Komisjonile aga andis maapäev juhtnööriks kooli asjus vaimulikega läbirääkimisi mitte pidada. Nii sündiski siis, et uue talurahvaseaduse väljatöötamise komisjonis kooliasjade

arutamisest ükski vaimulikest esindajaist osa ei võtnud, ainult kindralsuperintendent Sonntag'ile anti võimalus avaldada kirjaliikult oma arvamus seniste kooliolude puuduste üle ja esitada uue koolikorralduse põhijooned. Seega oli rüütelkonnale siingi oma prestiiži ja maksva korra kaitsmine olulisem kui kõik muu.

Kirjandus ja allikad: Statuten und Lehranstalten, welche den Universitäten untergeordnet sind; Dorpat 1804. W. Schneider, Die höhere Städtöchterschule zu Dorpat 1804—1892; Dorpat 1892. H. Neus, Nachrichten von den öffentlichen Schulen zu Hapsal; Reval 1837. Berichte über Landschulen im Jahre 1807, — Das Inland 1862, lk. 409—416. [K. G.] Sonntag, Die Kannapähsischen Schulen, — Livländische Schulblätter 1813, lk. 105—108, 113—116. A. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert I; Berlin 1899. M. Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu II, 1; Jurjevis 1898. O. Sild, Johann Philipp von Roth, — Eesti Üliõpilaste Seltsi Album VII, lk. 139—166. L. Juurikas, K. G. Sonntagi osa Liivimaa rahvakooli kujunemisel; 1927, käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus. E. В. Пѣтуховъ, Императорскій Юрьевскій, бывш. Дерптскій, Университетъ I; Юрьевъ 1902.

MAARAHVAKOOL PÄRAST PÄRISORJUSE KAOTAMIST.

KOOLI KORRALDAMISE KATSED EESTIMAAL 1816—1824.

Oleme jõudnud seega ajastusse, kus talurahva vabastus pärisorjuse sisemisel võimatusel, valgustusaja aadete survele ja keisri pealekäimisel viimati teostus uute talurahvaseadustega: Eestimaal 23. maist 1816, Liivimaal 26. märtsist 1819.

Eestimaal suhtes ei saa ütelda, et uus kord esialgu oleks toonud põhjalikuma pöörde rahvakoolide alale. Uus talurahvaseadus sisaldas kooli kohta ainult ühes paragrahvis sõnastatud õige üldise ja puuduliku määruse: „Mõisakogukonna eriliseks kohuseks on kooli asutamine ja ülalpidamine, ja nimelt 1000 mõlemast soost hinge kohta vähemalt ühe. Kogukonnad, mis väiksemad, liituvad selleks otstarbeks teisega.“ Mõisakogukonnaks oli seaduses arvatud „ühe mõisa piirides elavad talupojad, nende hulgas ka mõisarahvas“. See kogukond jagunes erilisteks külakogukondadeks, mille moodustasid eri külades või üksiktaludes asuvad talupojad. Terve see kogukondlik korraldus seisis mõisapolitsei eestkoste ja valve all, kusjuures aga mõisa tema ülalpidamise kohustest oli täiesti vaba. Põhimõtteliselt pidi vabakslastud talupoeg kooli kulud ise kandma, kui mõisnik vabast tahtmisest asja ei toetanud. Lähema koolikorralduse loomine oli jäetud talurahvaseaduse teostamise komisjoni hoolde, kes oli õigustatud ka rahvakoolide valit-

semisest osa võtma. Komisjonil oli õigus oma instruksiooni järgi kooli küsimusis haridusministriga läbi käia ja tarbe korral oma esimehe kaudu esineda ettekandega keisrile.

Talurahvaseaduse teostamise komisjoni esinik kuberner Uexküll hakkas maarahvakooli korralduse loomiseks samme astuma 1817. a. kevadel. Selleks astus ta kõigepealt ühendusse Eestimaa konsistooriumiga, kust sama aasta suveks saabusid talurahvaseaduse teostamise komisjonile vastavad projektid rahvakooli korralduse kui ka koolmeistriteseminari asutamise kohta. Saadud materjalide põhjal võis kuberner Uexküll pöörduda Eestimaa kooliolude korraldamise huvides keisri poole, rõhutades eriti koolmeistriteseminari asutamise vajadust. Selle ülalpidamiseks palus ta keisrilt Kodila kroonumõisat, kuna mõisnikelt selleks ei olevat oodata toetust.

Uexkülli ettepanek anti keisri käsul ministrite-komiteesse, kes päris rahaministrilt arvamust Kodila mõisa üleandmise kohta. Rahaminister ei olnud aga selle määramisega kooli otstarveteks nõus, sest et kroonu oli selle alles hiljuti (1812. a.) 92 000 hõberubla eest omandanud, mistõttu polnud võimalik nii pea ostuks kulutatud raha tagasi saada. Ministrite-komitee otsusega tunnustati sellepärast koolide uuendamine Eestimaal küll tõesti kasulikuks, kuid soovitati kooliõpetajate ettevalmistuseks väga mõõdukaid abinõusid tarvitada. Ühtlasi sai kuberner keskvalitsuselt korralduse teostada koolide uuendamist samadel alustel, millel nad enne olnud, kooliõpetajate ettevalmistus aga teha maa kohalikuks kohustuseks, kuna selle kasust saavat osa kõik Eestimaa elanikud. Selle otsuse kinnitas keiser 20. nov. 1817.

Selle põhjal esitas kuberner s. a. detsembris keskvalitsusele külakoolide asutamise kohta Eestimaal järgmise kava: igas mõisas, milles meessoost elanikkude arv ulatub üle 75 hinge, tuleb avada kool. Selles õpetatakse lastele lugemist, arvutamist ja katekismust. Kooli korteri ja aiamaa annab koolmeistrile mõisnik. Koolmeistri palk, mis rukkis ja tarvilikus küttes seisab, jagatakse valla peale ära. Peale selle maksavad vanemad igalt õpilaselt kooliõpetajale erimaksu. Nende koolide ülevalve jääb mõisnikkude kätte, revideerimine kirikuõpetajate hooleks, kes aru annavad talurahvaseaduse teostamise komisjonile ja konsistooriumile.

Samal ajal pidas kuberner Uexküll tarvilikuks veel kord rõhutada valitsuse toetuse vajadust õpetajateseminari asutamiseks. Kuna senini olnud külakooli ülalpidamine mõisnikkude kohuseks,

olevat viimane pärast talurahva vabastamist pärisorjusest neilt langenud. Kui nüüd peale külakoolide ülalpidamise oleksid talurahva kanda ka seminari kulud, siis tunduks see temale liiga raske koormana.

Nende ettepanekute ja arvamuste kohta päris haridusminister Tartu õppekonna kuraatori vürst K. Lieven'i seisukohta. Viimane seletas, et maksvate seaduste järgi kõik õppeasutised alluvad kubermangu koolidedirektorile ja selle kaudu ülikoolile ja kuraatorile, kuid Eestimaa koolide kohta pidas ta võimalikuks erandit. Tartu ülikooli professorid ja kubermangu koolidedirektor ja kreiside inspektorid, kes rahva keelt ei oska, ei saaks küla- ja kihelkonnakoolides õiget järelevalvet teostada. Seepärast oleks nende mõju koolides ülearune, tõrjuks aga, nagu kogemused näidanud, mõisnikud ja vaimulikud koolist eemale, kes ei soovi saada sõltuvaiks inspektoritest ja direktoritest. Seetõttu olevat otstarbekohane eraldada need koolid ülikooli võimkonnast ja anda nad eriliselt selleks loodava komisjoni hoolde, mis alluks haridusministeeriumile. Koolmeistrite ettevalmistamise kohta arvas kuraator, et kirikuõpetajad võiksid suurema vaevata 4—6 inimest sellele kutsele ette valmistada, nii et nad oskaksid lapsi lugema õpetada, neilt katekismust küsida ja neile numbmeid näidata. Sel kombel piirduksid koolmeistrite ettevalmistuse kulud ainult ettevalmistavate ülalpidamise ja riidekuluga kui ka paberiga ja mõne õppe- raamatuga. Koolide arvu pidas vürst Lieven küllaldaseks, kui iga 150 meeshinge kohta kool asutataks, sest siis ei koguneks kooli üle 40 õpilase.

Kuraatori arvamusega ühines põhijoontes ka riigi ülemkoolivalitsus, tunnustades siiski tarvilikuks koolide alluvuse küsimuses jääda üldriikliku korra alusele, kusjuures kirikuõpetajatele tehti kohuseks koolide üle valvata ja igal poolaastal kubermangu koolidedirektorile õpilaste arvust ja edasisaamisest aru anda. Ka kin- nitati kuraatori ettepanek kooliõpetajate ettevalmistuse kohta.

Kuberner Uexküll nõutas arvamuseavaldusi Eestimaale kavatsetud maarahvakoolide korralduse kohta ka kohaliku rüütelkonna esinduselt ja konsistooriumilt. Esimene arvas, et kirikuõpetajad ei saa kooliõpetajate ettevalmistust enda peale võtta ilma oma otseseid ametikohuseid hooletusse jätmata. Et aga talurahvaseaduse järgi koolide ülalpidamine valdadele kohuseks tehtud, siis pidas ta vajalikuks paluda, et keiser lubaks teatava summa koolmeistriteseminari jaoks. Konsistoorium omalt poolt rõhutas, et

kirikuõpetajad saavad olla üksnes koolide ülevaatajad, alludes nendena ainult konsistooriumile ja talurahvaseaduse teostamise komisjonile. Kirikuõpetajate alluvust maakoolide juhtimise alal kubermangu koolidirektorile ja ülikoolile pidas konsistoorium iga-pidi soovimatuks, kuna viimased kohalikkude oludega ei olevat küllaldaselt tuttavad. Ja liiati võiks kirikuõpetajate alluvus erisutisele tuua asjatuid kollisioone. Peale selle esitati konsistooriumi vastuses rida põhjusi, miks õpetajad külakooliõpetajate ettevalmistust enda peale ei saa võtta. Eriti rõhutati kirikuõpetajate ülekoormatust otseste ametikohuste täitmisega, iseäranis suuremais kihelkondades. Sagedane kodunt äraolemine tegevat võimatuks järelevalve seminaristide üle. Samuti süüdlaste õpilaste karistamine ei sobivat vaimuliku seisuse aulikkusele. Pealegi võivat rahva lugupidamine nende vastu vankuma lüüa, kui nad peavad end segama ilmlikesse asjusse, mis nende kutsele enam-vähem võõrad.

18. jaan. 1819 esitas haridusminister kõigi nende materjalide põhjal keisrile aruande, milles ta ühines kuraatori arvamusega, et tuleb luua koolide asutamiseks Eestimaal erikomisjon. Ühtlasi leidis ta kuraatori ettepaneku kooliõpetajate ettevalmistamise korralduse kohta olevat otstarbekohase, kuna kirikuõpetajad loetus-tel noori inimesi, kes kõlblikud kooliõpetaja kutsele, kergesti võivad tundma õppida ja kelle õpetamiseks nendel ju erilisi klasse ei tarvitse pidada. Minister kahtleb, kas kirikuõpetajate ametikohustele see ülesanne ilmliku asjana rohkem vastu käiks kui nendele pandud protokollide kirjutamine kogukonnakohtus. Ta leiab olevat küllaldase, kui kirikuõpetajad koolide üle ainult asutata-vale komisjonile aru annavad, kuna asi konsistooriumisse ei puutu. Seminari asutamiseks kulu teha ei pea minister tarvilikuks, küll aga soovitab ta midagi määrata kooliõpetajakutsele ettevalmistavaile riiete, ülalpidamise ja raamatute muretsemiseks.

Need ministri kaalutlused leidsid keisri tähelepanu ja ta andis 8. II 1819 haridusministrile käsu luua Eestimaal alaline komitee külakoolide asutamiseks ja valitsemiseks. Selle liikmeteks nimetas keiser maanõunik v. Maydell'i, Eestimaa konsistooriumi esi-mehe W. v. Samson'i, ülemkirikueestseisja Chr. v. Stackelberg'i ja praost O. R. v. Holtz'i. Liikmete surma või lahkumise puhul pidi komitee Tartu õppekonna kuraatori kaudu esitama keisrile kaks kandidaati aadli- või vaimulikust seisusest. Komiteele tehti kohu-seks: a) koostada lihtne ja talurahva tarvidustele kohane õppe-

plaan; b) otsida ja määrata ametisse kõlblikke kooliõpetajaid, samuti leida abinõusid, kuidas kõige kergemini, ilma valitsuse toetuseta, saada vajalikul määral kooliõpetajaid; c) valvata hoolega külakoolide asutamise kui ka kooliõpetajate usinuse, käitumise ja õppeviisi üle, kusjuures kirikuõpetajad, igäüks omas kihelkonnas, komiteed pidid toetama; d) aru anda iga veerandaasta ja aasta kohta kuraatori kaudu haridusministrile koolide edenemisest kui ka kooliõpetajate ettevalmistusest. Kubermangu koolidirektor pidi oma ringreisidel ka külakoole vaatamas käima ja nende üle teateid andma komiteele.

Seega oli koolide alluvuse küsimus kui ka valitsemiskord esialgu otsustatud. Kuid koolide ülalpidamise küsimus jäi lahtiseks, kuna nähtavasti ka valitsuse ringkonnis selle kohta ühtlast arvamust ei olnud, Eestimaa kubernergi kord üht, kord teist võimalust oma esitistes oli rõhutanud, haridusminister aga kuraatori seisukohale asunud, et kooli ülalpidamine olevat talurahva asi.

Alaline komitee asus kohe oma ülesannete täitmisele. Juba 1819. a. kevadel töötas ta välja üksikasjalise külakoolide asutamise ja korraldamise plaani, mis haridusministeeriumi kaudu riiginõukogusse läks. Selle plaaniga veeretati kooli ülalpidamise kulud eeskätt talurahva kanda, sest kooli kavatseti ülal pidada viljamaksuga, mis hingede peale ära jaotatakse. Koolide järelevalve asjus nõuti vastavalt keisri soovile ülemkirikueestseisjatelt kui ka kirikuõpetajatelt komiteele üldiselt ja igale tema liikmele üksikult vajalikku abi; kirikuõpetajatele tehti veel kohuseks aru anda koolide üle komiteele iga veerandaasta kohta. Riiginõukogu leidis, et koolide asutamine ja ülalpidamine võivat kujuneda kohalikele rahvastikule liiga kulukaks, ja otsustas seetõttu anda projekti tema majanduslikus osas läbivaatamiseks Eestimaa talurahvaseaduse teostamise komisjonile, kuna muudes osades eelnõu kinnitati keisri poolt 20. sept. 1821.

Talurahvaseaduse teostamise komisjonis aga venis asi pikale. Komisjon ühines alalise komitee arvamusega, et külakoole tuleb ülal pidada viljamaksuga, mis hingede arvule vastavalt ära jaotatakse. Kuid selle vastu seisis Balti kindralkuberner markii Paulucci, kes seda kavatsust ei pidanud vastavaks keisri soovidele, sest et sellega pandavat talupoegadele rõhuv koormis, kusjuures ka koolide eksistents sel teel ei olevat küllalt kindlustatud. Olles seisukohal, et koolid tuleks võtta maa ülalpidamisele, soovitas

kindralkuberner Eestimaal rüütelkonnale anda selleks tarvilikud harimiskõlvulised maatükid. Rüütelkond oligi sellega nõus.

Eestimaal konsistoorium omalt poolt jätkas opositsiooni uuele maakooli korraldusele, korrates oma endisi vastuväiteid, rõhutades eriti, et kirikuõpetajad selle korraldusega tehakse sõltuvaiks alalisest komiteest, kuna nad pidavat alluma aga ainult konsistooriumile. Seepärast pidas ta loomulikuks, et kirikuõpetajad esitasid teateid koolide kohta konsistooriumi kaudu, mitte aga otse komiteele. Seda seisukohta toetas ka kindralkuberner Paulucci.

Et ministeerium ja riigi ülemkoolivalitsus kartsid sellest viivitust ja asjata raskusi koolide uuendamisele, siis teatas haridusminister asjast keisrile, kelle käsul küsimus tuli arutusele ministrite-komitees. Siin otsustati 13. V 1824 koolide revideerimise kui ka nende üle teadete andmise suhtes jääda senise korra juurde.

KOOLIKORD LIIVIMAAL 1819. A. TALURAHVASEADUSE JÄRGI.

Kuidas teised küsimused maakoolide korraldamise alal kujunesid, seda vaatame juba koos vastavate nähtustega Liivimaal, mille 1819. a. talurahvaseadus laiendati ka Saaremaale. Nähtavasti eelnenud üksikasjalisemate korralduste ja varemate kavatsuste mõjul kui ka Eestimaal tõusnud vaidluste ärahoidmiseks sisaldas Liivimaa talurahvaseadus kahes paragrahvis (516 ja 517), neljakümnes eripunktis võrdlemisi üksikasjalisi määrusi valla- kui ka kihelkonnakoolide kohta, millest Eestimaal talurahvaseaduses üldse polnud juttu.

Iga vald või ka mitu valda koos, mille meeshingede koguarv ei ulatunud üle 500, oli kohustatud ülal pidama kooli tubli kooliõpetajaga, kes ametisse määrati mõisahärra poolt, pärast vastavat nõutlemist kohaliku kirikuõpetajaga. See oli põhimõtteliselt hoopis teine seisukoht kui 1765. a. määrukses, kus kooli ülalpidamine oli mõisa kohustus. Nüüd pidi kulukandjaks olema vald, kuigi ta muidu oma asjaajamises nagu Eestimaalgi oli mõisavalitsusest täiesti sõltuv ja ise kooliõpetajaidki ei saanud ametisse valida.

Kooli õppeaineiks olid lugemine, katekismus ja vähemalt mõne kõige lihtsama kirikuviisi laulmine. Liivimaa 1819. a. talurahvaseadus pani maksma ka koolisunduse, kohustades iga last, kui ta sellest vabastatud või haiguse läbi takistatud ei ole, 10-ndast eluaastast peale niikaua koolis käima, kuni tal on küllaldasi teadmisi. Vastasel korral määrati vanemaile, hooldajaile või pere-

mehile 5 kopikat trahvi iga puudunud päeva eest vallakassa heaks. Koolisundusest võis kirikuõpetaja vabastada ainult neil kordadel, kui tema arvates vanemad või hooldajad lapsele tarviliku õpetuse eest olid hoolitsenud. Selleks pidi kirikuõpetaja koolmeistri ja kirikuvöörmündri abil igal sügisel iga valla kohta koostama kooliskäijate kui ka koolisundusest vabastatute nimekirjad, kus ühtlasi pidi olema märgitud, kes kooli saadetavaist lastest vanemate või hooldajate vaesuse pärast toetust vajavad. Seaduses oli maksma pandud õige moodne põhimõte, et kogukond peab kehvemaid õpilasi toetama. Nimelt pidi vald vallakohtu kaudu kogukonna kulul valla magasiadast iga abivajava lapse kohta koolmeistri kätte moona andma, 2 naela leiba päevas ühes tarviliku kõrvasega, mis sügisel tuli tagasi maksta. Sellest ja aineist, mida need vanemad, kelle lapsed kaugel maa tõttu või muul põhjusel ei saanud kodus käia, pidid kooli tooma, valmistati siis lastele koolmeistri abil harilikku kodust sooja toitu.

Kooli õppeaeg oli 1765. a. määrustega võrreldes natuke lühem: ta kestis 10. novembrist 10. märtsini, kusjuures õppetunde oli päevas kaheksa: 4 enne ja 4 pärast lõunat. Et aga lapsed koolivaheajal kodus õpetust saaksid, selle järele pidi kirikuõpetaja valvama ja laste katehhisatsiooni puhul ka nende lugemisoskust kontrollima. Õppeaasta kestes aga oli koolmeister kohustatud kirikuvöörmündri juuresolekul iga nelja nädala tagant katsuma kodus õppivaid lapsi, kelle kooli-ilmumine oli sunduslik. Ilmumatajäämise korral tuli 10 kopikat trahvi maksta. Kui katsumistel selgus, et manitsustest hoolimata last siiski tarvilikult ei ole õpetatud, tuli ta sunniviisil kooli panna. Järelevalve kooli üle oli kirikuõpetaja ja kirikuvöörmündri ülesandeks, ülem järelevalve aga kohaliku mõisahärra käes. Kaks korda aastas tuli kirikuõpetajal visitatsiooni ja eksameid pidada ja õpilaste arvu ning edasijõudmise kohta koolikonvendile üksikasjaliselt aru anda. Koolikonvent, kuhu kuulusid kihelkonna mõisnikud, tuli kokku igal kevadel pärast kooliaja lõppu. Tema andis koolide asjus tarvilikud korraldused, reguleeris trahvirahasid, pidas silmas õpetuse edu ja andis koolihoonete seisukorra, koolmeistri võimete ja tegevuse ning palgaolude kohta ülemkirikueestseisja-ametile aru.

Kõik koolikulud jäid valla kanda. Vald pidi koolimaju ehitama ja neid korras hoidma, samuti tarvilikud küttepuud juurde vedama. Mõisnikul oli soovi korral õigus kooli asutamist mõisasse nõuda, nähtavasti valla kulul, nagu vastavast määrusest tei-

siti ei saa järeldada. Koolimajade kohta sisaldab seadus juba erinevusi: nad peavad olema korras, laste arvule vastavalt avatud, heade ahjudega, avatavate akendega, varustatud pinkide ja laudadega. Vaestele muretseb aabitsa ehk lugemisraamatu ja muud tarbed kui ka valgustuse, mis peergudest ei tohi koostuda, vallakassa.

Koolmeistreid, kelle tegevust vallavanem ühes kirikuvöörmündriga silmas peab, võib mõisavalitsus vajalikul korral karistada laitustega, rahatrahviga kuni 1 rublani ja ametist vallandamisega. Ihunuhtlusest aga, samuti nekrutiks võtmisest ja pearahast on koolmeistrid vabastatud.

Õppetöö huvides on koolmeistril lubatud lapsi manitseda, neile laitsusi anda, neid kinni jätta, vitsu tarvitada, seejuures aga on kõrvakiilude, kepihoopide ja muu sarnase jagamine keelatud. Ei aita tarvitatud karistused, siis palub kirikuõpetaja vöörmündri kaudu mõisavalitsuselt abi, selle keeldumise korral aga kirikueestseisjalt, kelle korralduste järgi peab kindlasti käima.

Tähtsaks edusammuks Liivimaa talurahvaseaduses tuleb pidada kihelkonnakoolide asutamist, mis rootsi ajast peale köstri-koolidena funktsioonid ja hiljemini trahvi- ning leerikooliks muudeti. 1819. a. seadus määrab, et iga kihelkond, kus 2000 meeshinge, peab kirikueestseisja ja kirikuõpetaja ülemvalve all kihelkonnakooli asutama. Kihelkonnad, kus alt 2000 meeshinge, peavad, kui nad oma kooli pidada ei taha, selleks otstarbeks liituma. Kihelkonnakoolis peab vähemalt 12 last korruga õppima, võimalust mööda võetakse siia ainult 14—17-aastasi lapsi, kelle vanemad ise neid koolis suudavad ülal pidada. Ei leidu aga selliseid lapsi tarvilikul arvul, siis otsib koolikonvent vajaliku hulga oma vaimuannete kui ka usinuse ning elukommete poolest silmapaistvamaid lapsi välja, eriti vaeslaste hulgast, ja laseb neil koolis valla kulul õppida. Selle eest peavad need, kes valla kulul hariduse saanud, vastava palga eest 6 aastat vallas kirjutaja, koolmeistri või muud vastavat ametit pidama. On koolis mõisa ülal pidanud õpilast, siis teenib ta kuus aastat mõisat, muidugi kohase palga eest.

Õppeaineiks on kihelkonnakoolis kirjutamine, rehkendus, kirikuviiside laulmine, katekismus; ühtlasi antakse üldteadmisi, mis vajalikud ebausku kõrvaldamiseks, hädaohtude ärahoidmiseks ja kutse ülesannete mõistlikuks toimetamiseks. Seega on õppekava põhimõtteliselt laiendatud üle puhtkiriklikkude nõuete piiride ja tas aset antud ka puhtilmlikele teadmistele. Kooliaeg on sama

kui vallakoolideski. Koolist puudumist karistatakse tarbe korral kaks korda suurema trahviga, mis kirikueestseisjate abil mõisnikkude, isegi kihelkonnakohtute kaudu sisse nõutakse. Kooli majandusliku külje eest peavad hoolitsema kihelkonna mõisnikud kirikuõpetaja kaastegevusel. Kulud, mis tekivad õpperaamatute, kirjutustarvete, valgustuse ja koolitöös vajalikkude vahendite muretsemisel, on valdade kanda, kust õpilased pärit. Õpperaamatud kirjutab ette ülemkonsistorium, kes ka selle eest hoolt kannab, et neid vajalikul määral oleks saadaval. Kooliõpetaja, kelle amet võib köstriametiga ühendatud olla, valib kirikukonvent, ühtlasi kindlaks määrates ka tema palga. Kooliõpetaja otseks ülemuseks on kirikueestseisja ja kirikuõpetaja, kes eriti õpetuse ja distsipliini asjus näpunäiteid annavad. Kergemaid kehaliisi karistusi võib kihelkonnakoolis õpilastele määrata ainult kirikuõpetaja teadmisel, raskemaid aga kirikueestseisja loaga. Kirikuõpetaja peab kihelkonnakoolis agarasti kaasa aitama ja ühtlasi andma koolis 4 eritundi nädalas, eeskujuks kooliõpetajale. Ta peab koostama kooli seisundist iga aasta aruande koolikonvendile, kes selle omakorda esitab ülemkirikueestseisja-ametile. Ülemkirikueestseisja-amet korraldab tarvidust mööda kas ise või praostite kaudu koolikatsumisi, annab oma kompetentsi ulatuses eeskirju ja esineb koolide asjus maapäevale või aadlikonvendile vastavate ettepanekutega.

LIIVIMAA MAARAHVAKOOLI KÜSIMUSED UUE TALURAHVA- SEADUSE MAKSMAPANEKU AJASTUL.

Nagu Eestimaal tõusid ka Liivimaa uue koolikorralduse ümber vastuolude tekitatud võitlused, mis olid osalt samalaadilised kui põhjapoolseski naaberkubermangus, osalt aga erinevad. Kuna Eestimaa konsistorium aadliga ühelmeel el näis toimivat, astus Liivimaa ülemkonsistorium eesotsas oma presidendi krahv L. A. Mellin'i ja kindralsuperintendent K. G. Sonntag'iga talurahvaseaduse koolimääruste vastu opositsiooni. Juba enne seaduse maksmapanekut nõutas ülemkonsistorium kindralkuberneri kaudu endale seaduseelnõu, et seda tundma õppida. Seepärast andis kindralkuberner maanõunikudekolleegiumile käsu uue talurahvaseaduse väljatöötamise komisjoni Riias viibivad liikmed kokku kutsuda ja ühes ülemkonsistoriumi liikmetega elnõu kohta oma arvamust avaldada. Nõupidamisel esitas kindralsuperintendent Sonntag rea arvustavaid märkusi uute koolimääruste kohta.

Üheks tähtsamaks puuduseks pidas ta asjaolu, et kooliõpetajate ettevalmistuse eest polnud küllalt hoolt kantud. Ta pidas tarvilikuks seminaride asutamise, kuna kirikuõpetajale pealepandud kohustuse, kihelkonnakoolis 4 tundi nädalas õpetust anda, ta leidis olevat koguduse hingekarjasele liiga koormava nõudmise, mis ühtlasi kooliõpetajale ei pakkuvat küllaldast võimalust oma ametit korralikult ära õppida. Teiseks puuduseks oli ülemkonsistoriumi esindaja arvates asjaolu, et vaimulikkude osa koolivalitsuses liiga piiratuks jäi. Tema arvates oli vähe sellest, et ülemkonsistoriumile oli jäetud ainult õigus õpperaamatuid ja õppemeetodeid määrata, kuna teisest küljest ülemkirikueestseisja-ametile, rüütelkonna organile, oli antud suurem voli. Kindralsuperintendentile polnud samuti meelepärane ka see, et kirikuõpetaja oli subordineeritud koolikonvendile: kooliõpetajat kohustati ainult tema nõu järele käima, kuna kirikueestseisja korraldused temale olid kohuslikud. Nõupidamine kaalus etteheited läbi ja saatis nad maa-nõunikudekolleegiumi kaudu kindralkubernerile edasi, kusjuures rüütelkonna esindus jäi seisukohale, et ta koolistatuudi muutmise milgi tingimusel ei nõustu. Nii jäidki ülemkonsistoriumi ettepanekud talurahvaseaduse maksmapanekul tähele panna.

Sellega aga ei leppinud ülemkonsistorium, vaid pöördus 1820. a. haridusministri poole kaebusega, kus ta juhtis tähelepanu sellele, et talurahvaseaduse määrused Liivimaal maksva kirikukorra vastu käivad. Kaebekirjas asuti seisukohale, et kool kuuluvat täiesti kiriku internsete asjade hulka. Liivimaa rüütelkonna poolt lükati ülemkonsistoriumi kaebekirjas esitatud väide üksikasjalisemas märgukirjas kategooriliselt tagasi. Konsistoriumi arvamusel puhul, nagu oleks kool kiriku sisemine asi, väideti märgukirjas, et see ammugi enam nii ei olevat, kuna maarahvakool ikka kuulunud ülemkirikueestseisja-ameti kompetentsi. Kirikuõpetajale kohuseks tehtud tunniandmise kohta kihelkonnakoolis arvab märgukirja autor, et kooli puhul, kus aadel maaomanikuna kõhklematult olnud nõus mõndagi ohvrit tooma, vaimulikule seisusele ja kutsele kohaline kaastegevus raske ei tohiks olla. Seminaride nõudmine olevat küll tervitatav, kuid nende ülalpidamiseks mõisnikelt kulusid nõuda olevat ülekohtune ja õigustamatu. Mõisnikud olevat talurahva vabastamisega nagunii mitmesuguseid ohvreid toonud. Talupoeg aga ei suutvat praegusel ajal enam suuremat maksukoormat enese peale võtta.

See vastus iseloomustab selgesti aadli seisukohta rahvakooli asjus, millele ainult niipalju õigust tuleb anda, et kool tõesti enam polnud kiriku sisemiseks asjaks. Kuid teiselt poolt olid õigustamata ka püüded teha kooli ainult rüütelkonna asjaks. Rahvakool oli saanud rahva asjaks, keda 1819. a. seaduse järgi siin ainult kohustati kulusid kandma, kuna aga võim koolis ometi jäeti mõisniku kätte. Ent ajalooliselt küsimusele vaadates, peab ütleva, et kiriku rajatud rahvakool senini tõesti suuremal määral kiriku ürituseks oli olnud: ta oli kirikust alguse saanud ja sellelt ka rohkem hoolt ning tuge leidnud kui mõisnikelt. Nüüd, kus mõisnik talupojaga „isiklikust vahekorrast välja astunud“, nagu sõnastati Liivimaa rüütelkonna märgukirjas (missugune pilge: peksta võis ta teda ilma kohtuta!), oleks kooli juhtimise kiriku kätte jätmine vististi annud paremaid tagajärgi, kuna viimasel ometi rohkem huvi oli asja vastu.

Liivimaa rüütelkonna vastuseismise tagajärjel jäid ülemkonsistoriumi erisoovid rahvakooli asjus kõrvale. Rüütelkond oleks võinud nüüd vististi loodud seisukorraga pea täiesti rahul olla, kui mitte edenevad vaimsed nõuded ja koolide edasikestev kurb seisukord ei oleks sundinud neid, kes asjaga rohkem kokku puutusid, küsimust jälle uuesti algatama. Talupoeg, kes küll isiklikult vabaks oli saanud, kuid ilma maata oli jäetud, ja kes mõisale vaba rendilepingu põhjal tegu pidi tegema, mis õigegi raskeks muutus, ei suutnud omalt poolt üldiselt kooli väärtust hinnata. Temale oli kooli sunduslik ülalpidamine esialgu ainult vastumeelseks lisakoormaks. Kooliolude areng jäi alul küllaltki nigelaks. Kindralsuperintendent Sonntag'i aruande järgi oli 1820. a. Liivimaa Eesti osas arvult küll suur hulk koole — 485, kuid kõigest 9700 lapsega, kuna 28 000 last sai koduõpetust, mis 1819. a. seaduse järgi kooliõpetuse kõrval pidi teisele astmele jääma. Koolid tõusevad ja kaovad, püsivamaid jälgi jätmata. Aga ka seal, kus mõisnikud ise pidid aktiivsed hoolitsejad olema, nagu kihelkonnakooli puhul, oli asi halb. Sonntag'i aruande järgi ei olnud Liivimaa Eesti osas 1820. a. alul ühtki kihelkonnakooli. Esimesed neist tõusevad õige visalt: Tormas 1820, Laiusel 1822, Pärnu-Jaagupis 1822, Audrus 1823, Palamusel 1824, Suure-Jaanis 1825, Harglas 1828, s. o. üheksa aasta jooksul seitse kooli.

Nii kiriku juhtiv jõud K. G. Sonntag, keda M. Lipp Liivimaa rahvakooli isaks peab — kui suure õigusega, on küsitav —, kui ka kõrgema valitsusvõimu esindaja Baltimail, kindralkuberner

Paulucci, kelle huvi rahvahariduse küsimuse vastu on väljaspool kahtlust, ei tahtnud kujunenud seisundiga leppida ja otsisid teid, kuidas talurahva koolide arenemist eluvõimelisemaks teha. Sonntag esineb 1821 uue plaaniga, milles nõuab seminaride asutamist, kooliõpetajate seisukorra kindlustamist, et nad üksi koolitööga võiksid endale leiba teenida, koolivalitsuse uut korraldust, kus asjatundjad mehed seda juhiksid, ja rahva enese kaastööd, mis võiks edu tagada. Need soovid jäid küll teostamata, kuid nad avasid siiski pilgu selle kohta, mis rahvakoolile tarvis.

Seminari küsimuse vastu tundis erilist huvi ka kindralkuberner, kes nähtavasti rohkem sümpatiseeris Sonntagi püüetele kui rüütelkonna seisukohtadele. Tema kavatsus oli avada vallakoolmeistrite ettevalmistamiseks eraseminar kirikuõpetajate juhatusel, kava järgi, mis O. W. Masing ja Joh. H. Rosenplänter temale olid esitanud. Viimane oli, nagu teame, juba 1814 ellu kutsunud nn. Eesti Koolmeistrite Kooli, mis nelja õpilasega tööd algas ja millest välja kasvas „Sauga kirjutuskool“.

Kindralkuberner pidas seda kava nii tähtsaks, et tahtis seda kasustada kõigi kolme Läänemerekubermangu kohta ja sellest keisrilegi aru andis. Keisri ülesandel tuli asi arutamisele ministritekomitees, kes päris arvamust asja kohta haridusministrilt, viimane omakorda Tartu õppekonna kuraatorilt vürst K. v. Lieven'ilt. See teatas, et kindralkuberner tahtvat nähtavasti luua iseenese valitsuse all teisi koole, takistades teostamast kuraatori ettepanekuid kooliõpetajate ettevalmistamise kohta Eestimaal. Seepärast ei saavat kuraator seda kavatsust omalt poolt kuidagi toetada. Seega oli ilmselt koolide asjus muude vastuolude kõrval tekkinud veel uusi — haridusministri, kuraatori ja kindralkubernerite vahel.

Markii Paulucci kava leidis siiski keisri poolt heakskiitu, mööda minnes haridusministrist. Kindralkubernerite ettepanekul kutsuti nüüd Liivimaal ellu eriline rahvakoolikomitee (1825), nagu Eestimaal samane oli ellu kutsutud varemini kindralkubernerite enese otsese juhatusel, mis ka eriti seminaride küsimuse pidi lahendama. See komitee esitas kindralkubernerile plaani asutada Liivimaal kaks seminari, kuid mitte ajutist, nagu seda praost Masing oli soovitanud, vaid alalised, mida vallad 1700 rublaga aastas pidid toetama.

Kindralkuberner püüdis seda kava ka Eesti- ja Kuramaal läbi viia, kuid sattus esiti mainitud kubermangus kohaliku alalise koolikomitee vastuseismisele. Seepärast nähtavasti nõudiski ta, et

Eestimaa komiteele antaks teine korraldus, kuid ta ei leidnud selles asjas tuge haridusministeeriumilt, kelle poole ta oli pöördunud. Haridusminister oli pahane, et kindralkuberner oma erapolitikaga tahab kohalikku koolikorraldust oma võimkonda haarata.

MAARAHVAKOOL 30-NDAIL AASTAIL.

Keiser Nikolai I valitsuse alul muutunud riigipolitika andis varsti tagajärgi ka Balti kooliasjade käsitlemises. 1827. a. augustis sai haridusminister keisrilt käsu, et kõik kavad ja ettepanekud maakoolide korralduse kohta Baltimail tuleb esitada haridusministrile. Selle käsu terav ots oli sihitud nähtavasti kindralkubeneri vastu, kes haridusministri teadmata oli püüdnud teostada oma kavatsusi seminaride asjus. Teiselt poolt oli käskkiri Nikolai I aegsete tsentralistlike tendentside väljendus: nüüd püüti Baltimaid keskvalitsusest suuremal määral sõltuvaks teha ja taheti ühtlasi 1804. a. koolistatuudi põhimõtted, et koolide asjad alluksid haridusministeeriumile, maksma panna. On arusaadav, et Balti rüütelkonnad selle käskkirja pärast ärevusse sattusid ja siin hädaohtu nägid oma ajaloolistele õigustele. Liivimaa rüütelkond pöördus kohe kindralkubeneri poole palvega püüda ära hoida ähvardavat hädaohtu. Kuid vististi oli markii Paulucci ise võimetu siin kuidagi aitama. Asi jäi lahendamata, kuni uus kindralkuberner K. M. von der Pahlen seisukorra päästis. Juba Tartu õppekonna kuraatorina oli ta pooldanud haridusministri ees seisukohta, et Baltimail maakoolide ülemjärelevalve tuleks usaldada mitte riiklikele organeile, vaid konsistooriumidele. 1830. a. oktoobris hoia-tas ta pikemas märgukirjas haridusministrit eksisammu eest kooli kirikust lahutada ja soovitas siin vaimulikkude mõju suurendada. „Kui koolide asutamine ja nende järelevalve,“ tähendas ta, „Balti kubermangude vanale põlisele põhikorrale vastavalt kiriklike maa-asutiste hooleks jätakse, siis tahavad mõisnikud vabal tahel ja tõsise huviga nende hoole alla usaldatud talupoegade põlve kõigi nende võimuses olevate ohvritega kergendada ja rahvakoolide põhjendamist edendada.“ Pahleni arvates peaks koolide ülemvalitsus antama ülemkonsistooriumi kätte, kusjuures kooliasjade arutamisele tuleks kutsuda veel erilisi aadli esindajaid iga maakreisi kohta. Muide soovitas ta Liivimaa 1819. a. talurahvasaaduses esinevaid määrusi maarahvakooli kohta ka Eesti- ja Kuramaal maksma panna ja loobuda seminaride asutamisest, andes

kihelkonnakooliõpetajate ettevalmistamise vastava tasu eest kirikuõpetajate ülesandeks.

See oli osav malekäik. Tolleaegse haridusministri Lieveni pietistlikud kalduvused leidsid Sonntagi tagasilükatud nõudmiste esiletoomisega täieliku rahulduse. Märgukirja tagajärg oli, et Baltimaade koolivalitsuse senised ajaloolised alused leidsid keskvalitsuse tunnustuse, kusjuures loobuti maakoolide haridusministriumile alistamise kavatsusest.

Nüüd hingati kergemalt, kuid kooliasjade hoogsamaks arendamiseks ei tahtud ometi midagi ette võtta. Kui näiteks Liivimaa maapäeval kreisisaadik G. v. Rennenkampff koolide rasket seisukorda kirjeldas ja Heinrich v. Hagemeister seminaride küsimuse jälle üles võttis, siis lükati vastav ettepanek tagasi põhjendusega, et valitsus 1819. a. seaduses esinevad määrused maarahvakooli kohta olevat edasi lükanud, mistõttu koolide heaks esialgu ei saavat midagi ette võtta.

Et valitsusel selline tendents oleks olnud, ei selgu küll millestki. Kindralkuberner Pahlen püüdis Balti kubermangude talurahvaseadusi ühtlustada; kutsudes selleks ellu nn. ühtlustamiskomisjoni, taotles ta muuseas, nagu ka tema ülalmainitud märgukiri näitab, Liivimaa korda laiendada Eestimaale. Suvel 1832 esitab ta sealsele rüütelkonnale rea parandusettepanekuid koolide asjus. Ka siin pidavat maakoolide ülemvalitsus usaldatama kiriklikule ametkonnale: kooliasjade arutamiseks tuleks rüütelkonnal saata iga maakonna kohta üks saadik konsistooriumi, kuna kolm konsistooriumi „koolisessiooni“ liiget moodustaksid alalise koolikomisjoni. Koolidesse puutuvad küsimused, mis vajavad otsustamist kõrgemas instantsis, antakse õppekonna kuraatori kaudu edasi. Kooli õppeprogrammis peaksid olema usuõpetus, lugemine, kirjutamine ja rehendus. Koolmeistrite ettevalmistus jäetakse maakoguduste õpetajate hoolde. Mõisahärra annab maa ja materjale vallakooli ehitamiseks. Ehituse ja parandused teevad talupojad, kes ka koolmeistri palga peavad maksma. Need parandusettepanekud leidsid ühtlustamiskomisjonis, mis Riias 1833. a. alul koos oli, peajoontes pooldamist. Seejuures palus komisjon kindralkubernerit, ühtlustamistöö lõppu ära ootamata, kohe ühendusse astuda haridusministriga, et eriti Eesti- ja Kuramaa rahvakooli olude tõstmiseks mõjuvaid abinõusid tarvitusele võetaks. Kuid positiivseid tagajärgi sel soovil siiski meie rahvakooli elus ei olnud.

Maarahvakooli arengu seisaku ja koguni tagurpidimineku olulisemaks põhjuseks olid võimatud olud, millesse talupoeg sattus pärast uute talurahvaseaduste maksmapanekut. Nii Eesti- kui ka Liivimaal talupoeg orjab edasi uuel kujul, vaesub, kuna tema töökohustus on piiramata. Agraarolude ümberkorraldamise küsimust kaalub komisjon komisjoni järele, milline töö aga laialise vastuseisu tõttu kuidagi edeneda ei taha. Riigivalitsus omalt poolt jääb aga enamvähem passiivseks, lastes kohalikke agraarolusid areneda omaette. Sellises olukorras langeb rahva õpetamise pearaskus ka paarkümmend aastat pärast talurahva vabastamist kodu- ja leeriõpetusele, mida vaimulikud kontrollivad. Seda kohustust rõhutab uuesti ka 28. dets. 1832 kinnitatud ev.-luteri usu kirikuseadus, mille § 189 nõuab, et „kirikuõpetajad peavad hoolega käima külakoolides ja valvama noorsoo usulise hariduse järele nii koolis kui ka üldse oma koguduses“.

1832. a. kirikuseaduse põhjal uuendatakse ka kirikuõpetajate sinodid, millel edaspidi rahvakooli küsimused korduvalt kõne alla võetakse. Nii sünnib see ka Liivimaa esimesel sinodil 1834 Valgas, kus Kremoonki kirikuõpetaja Karl Ulmann (pärastine usuteaduse professor, siis Liivimaa esimene koolinõunik ja Venemaa kindralsuperintendent) maakoolide seisukorrast väga kurva pildi esile tõi. Tema ettepanekul otsustas sinod valida komisjoni, kes pidi kooliolude üle teateid koguma tervelt maalt ja välja töötama vastavad ettepanekud asja paremaks edasiviimiseks. Järgmisel aastal esineski komisjon suurema aruandega ja ettepanekutega, mis sinod ühel häälel vastu võttis ja konsistooriumile ning maanõunikudekolleegiumile edasi andis. Ettepanekutes nõuti, et külakoolid kujuneksid tõsisteks rahvakoolideks, milles kõik lapsed 12—15 aasta vanuses peavad käima. Iga 500 hinge kohta olgu kool. Kui ei ole võimalik nii palju koole asutada ja kool paljudele liiga kaugel on, siis peaksid poisid vähemalt neljaks päevaks, tütarlapsed 1½ päevaks ja nõrgemad mõlemast soost peale selle veel pooleks päevaks nädalas kooli tulema. Nende koolide jaoks koolmeistreid ja samuti vallaametitele tublisid mehi ette valmistada pidi olema kihelkonnakooli ülesandeks. Tingimata tarvilikuks tunnistati ka kahe seminari asutamine kihelkonnakooliõpetajate ettevalmistamiseks: üks Eesti, teine Läti osa jaoks. Samuti leiti olevat tarvilik ka erilise ülemaakoolivalitsuse ellukutsumine, millele pidi alluma ülemkirikueestseisja-ametiga ühendatud kreiskoolivalitsus. Seminarid ja koolivalitsused pidid olema riigi ülal

pidada, kuna koolide asutamise ja ülalpidamise kulud pidid jääma mõisnikkude ja talupoegade kanda.

Sinodi aruande kohta, mis puutub Põhja-Liivimaa koolidesse, on meil võrdlemisi täielik ülevaade Laiuse kirikuõpetaja H. G. von Jannau kogutud materjalide põhjal. Siit näeme, kui vähe võrdlemisi paljunõudev 1819. a. seadus viieteistkümne aasta jooksul tõelikult oli suutnud uut elu sünnitada. Kihelkonnakoole on ainult 7 (Tormas, Laiusel, Sangastes, Harglas, Põlvas, Audrus, Vändras) umbes 80 õpilasega. Kihelkonnakooli peetakse enamasti köstrimajas, peale Hargla ja Audru, kus selleks olemas erihooned. Õpetust annab harilikult köster. Õppeaeg kestab 3 aastat talvekuudel, peale Laiuse, kus aasta läbi õpitakse ja ainult kesksuvel 4—5 päeva vahet peetakse. Kihelkonnakoolid on ühtlasi vallakoolmeistrite ettevalmistusasutised, nagu seda ka aruandes otseselt märgitakse. Et koolmeistreid ja kogukonnakirjutajaid mõnel pool (Palamusel ja Kodaveres) vajalikul arvul juba olemas on, siis on see küllaldaseks põhjuseks, mis pärast koolid ajutiselt kinni pandi, kuni jälle tarvidus tõuseb uusi külakoolmeistreid ette valmistada. Kihelkonnakoolide kõrval töötavad ka mõned erakoolid, nagu Sauga kirjutuskool, Rõngus vennastekoguduse vanema Schmidt'i kool ja m. m. Vallakoole oli 412, neis õpilasi 12 000—14 000. Enam kui pooled neist koolidest on Tartumaal (212), kusjuures jällegi Torma, Laiuse, Palamuse, Kodavere üksi oma 69 kooliga 5564 õpilasele haridust annavad, kus ühtlasi ka head koolimajad märgitakse olevat. Viljandimaal leidub kõigest 58 kooli; nendest on paljud õige viletsas seisukorras, nagu mõlemad Viljandi-Kõpu ja Kolga-Jaani koolid, Põltsamaa, osa Pilistvere, Suure-Jaani ja Helme ning suurem osa Tarvastu koole, millel puuduvad majad ja mis mitmel pool veel suitsutaredes asuvad. Võrumaal on lugu parem, nagu eriti Põlvas, Räpinas, osalt Karulas ja Kanepis, Vastseliinas, Rõuges. Ometi asub Rogosis, Rõuge kihelkonnas üks kool mõisa kõrtsis, kus ühtlasi kõrtsmik on ka koolmeistriks. Pärnumaal on kooliasi alles õige puudulik; rohkem koole leidub Jaagupis ja Audrus, kuid mõlemal pool puuduvad veel koolimajad. Vändras on kõigest 2 kooli, Mihklis ei ühtki. Paljud kirikuõpetajad peavad koduõpetust paremaks ja ei nõua lapsi kooli nagu Räpinas, Otepäas, Sangastes, mis pärast alalisi õpilasi koolides vähe on.

Õpetus kestab koolides enamasti südatalvel pärast uusaastat nädalat 5—8, 10—12. Korralikult peetakse kooliajast kinni üksnes mõnes Tartumaa ja paaris Pärnumaa kihelkonnas. Õpetamisel

ei minda seaduses määratud aineist kaugemale, ainult Tormas ja Kodaveres õpitakse ka kirjutama ja rehkendama. Ka koolmeistrid ise ei oska kaugeltki kõik kirjutada, rehkendada aga õige vähesed. Maa valitseva klassi — mõisnikkude — poolt ei nähta igakord heameelega, kui õpetus kaugemale ulatub. Näiteks kirjutab Tartu-Võru ülemkirikueestseisja-amet Laiuse kirikukonvendile ette, et külakoolides õpetuse seaduslikest piirest üle ei mindaks. Sellega tehtavat talupojale tema seisukord vastumeelseks.

Noil aegadel avaldatakse mitmelt poolt kahtlust eestlastele koolihariduse andmise kohta. Kardetakse „üleharidust“ (*Überbildung*), mis kihutavat talupoega oma seisusele selga pöörama ja õhutavat temas sõnakuulmatust mõisniku vastu. Kaheldakse sellegi juures, kas eestlased ja lätlased üldse on võimelised haridust omandama ja kas maksab seda neile ülepea anda. „Ülehariduse“ kartus kajastub ka ülalmainitud sinodi aruandes. Siin on kihelkonnakoolide puhul sellele koguni eripunkt pühendatud. Kuid kõik kirikuõpetajad teatavad, et neil kihelkonnakoolide puhul „ülehariduse“ kartust ei olevat ja et need koolid üldse rõõmustavalt head mõju rahvale avaldavad. Teine asi on nn. pool- või väikesakstega, meie kadakatega, kes kõrtsides, veskites, karjamõisates ja teistes sarnastes kohtades elutsevad, — need olevat liiga uhked selleks, et oma lapsi koos talupojalastega külakooli saata, ja seepärast jätvat nad ennemini ilma kasvatuseta ja koolita.

Küsimus, kas eestlasele ülepea haridust tarvis on, esineb noil aegadel sagedasti ka ajakirjanduse veergudel. Sel puhul toob kirikuõpetaja Rosenplänter arvustikulisi andmeid Sauga kirjutuskooli kohta, kust senini 59 õpilast ellu astunud, ja kes kõik peale paari erandi tublideks meesteks saanud. Juhtivate meeste arvamusi laiemate hulkade haridusvõimete kohta iseloomustab rida kirjutisi ajakirjas „Inland“ 30- ja 40-ndail aastail. Skeptilisemaid mõtteid avaldab siin maanõunik H. A. v. Bock, kelle arvamise järgi 1819. a. talurahvaseadusega loodud koolikord olevat küllaldane. Talupojale olevat tähtis, „et ta lugeda oskab ja loetust aru saama õpib, aga mitte, et ta sise- ja väliskirjanduses orienteeruks — hoidku selle eest! —, vaid et jumalasõna iga päev paremini tundma õppida ja selles hästi kodus olla ja end selle läbi kosutada ja kõiges heas end kindlustada“. Mis talupojal veel muidu tarvis, seda õppivat ta küllaldaselt tegelikus elus. Teisal kirjutab sama Bock: „Ka meie maarahvas ei pea rikkuva lugemisega tegemist tegema, vaid hingeülendavalt palvetama ja viljakalt töötama õppima.“ See-

pärast pooldab ta väga koduõpetust. Külakoolmeistritele olevat kihelkonnakooli haridus küllaldane. Seminarid kooliõpetajate ettevalmistamiseks olevat ülearused.

Siiski leidub rüütelkonnas teisigi arvamusi. Nii rõhutab maanõunik K. A. parun Bruiningk, et ka maamehest on tarvis kasvatada kõlblat, usklikku, praktiliselt osavat ja teadmistega varustatud inimest. Koolis ei pidavat talupoegi ainult lugema õpetatama, vaid ka kirjutama ja oma mõtteid avaldama, rehkendama niipalju kui majapidamise olud seda nõuavad, samuti tulevat neile anda ka üldisi teadmisi loodusest, maailma ja maa tundmisest ning oma kodanlisest seisukorrast, mis neid vabastavat ebausust ja toorest teadmatuses ja neile andvat selge teadvuse oma kutses ja oma inimlikus väärtuses.

Ometi ei näi Bruiningk'i arusaamisega tegelasi rüütelkonnas esialgu kuigi palju olevat, seepärast pole imestada, kui sinodi ettepanekud Liivimaa rahvakooliolude parandamise kohta aadli poolt suure umbusaldusega vastu võeti: arvati, et ei tea mis jälle rüütelkonna selja taga on sepsitsetud. Lõpuks läks kindralsuperintendent G. v. Kloth'il siiski korda selgeks teha sinodi algatuse otstarbekohasus. Sellest hoolimata ei leidnud sinodi ettepanek 1836. a. maapäeval tarvilikku poolehoidu. Ainult niipalju tunnustati tarvilikuks, et iga ülemkirikueestseisja-ameti piirkonna jaoks loodaks eriline kooli-inspektoraat, millesse kuuluksid üks aadlik ja vaimulik, ja samuti otsustati järgmisele aadlikonvendile ülesandeks teha seminari kava välja töötada.

Seminari asutamise vajadust rõhutas eriti parun Karl Bruiningk, kes Liivimaa kubermanguvalitsusele oli esitanud kava asutada maakoolmeistrite ettevalmistamiseks vastav õppeasutis, mis oleks ühendatud eeskujuliku talupidamisega ja mille sisseseadmiseks pidi antama Väike-Rõngu kroonumõisa. Bruiningk ise oli nõus koos Rõngu kirikuõpetaja Moritz'iga ettevõtet korraldama ja juhatama ning tema alaliseks edendamiseks erilise seltsi looma. Põllutööministeeriumi nõusoleku anda seminarile Väike-Rõngu mõisast maad muretses Bruiningk isiklikult, kuid ometi ei tulnud kogu kavatsusest midagi välja. Ettevõtte nurjumise põhjused pole teada.

Laiema populaarsuse külakoolmeistrite ettevalmistamisasutisena sai Laiuse kihelkonnakool, mis oli hästi korraldatud ja juhitud. Esimeseks kooliõpetajaks siin oli köster Ludwig Nieländer. Ellu kutsutud tuttava talurahva vabaduse eestvõitleja Heinrich Jo-

hann v. Jannau poolt mõni nädal enne tema surma, leidis kool enesele agara toetaja eelmise pojasa Heinrich Georg von Jannaus. Koolis õpetati peale lugemise, kirjutamise ja rehkendamise ka viiulija orelimängu. Õpilaste arv ei olnud küll suur, kuid seda põhjalikumalt suudeti siin töötada. Kuna aga see kihelkonnakool esmajoones küll kõige lähema ümbruse tarvidusi pidi rahuldama, siis ei saa ütelda, et ta laiemal ringkonnal jaoks kavatsatud seminari ülesandeid täiel määral oleks suutnud rahuldada. Samuti oli lugu Sauga kirjutuskooliga Pärnumaal, mille õpilased enamikus mujale amettesse läksid, kuna aga vähem osa vallakoolmeistri näljaleiba tah-tis süüa.

Eestimaal, kus senini kihelkonnakoolid töötasid ainult Amb-las (asutatud 1829) ja hiljemini Simunas (1837), sai endale sellelaadilise ettevõtte, nagu seda Bruiningk Liivimaa jaoks oli kavatsenud. Siin kohustusid nimelt 12 mõisnikku, eesotsas maanõunik O. v. Grünewald'iga Koigist (Järvamaalt) rahvakoolmeistrite seminari asutamiseks andma à 1000 pankorubla, et sellega rentida koolile Aleksandri (Attaste) mõisa Järvamaal. Selles seminaris pidid ühe kooliõpetaja juhatusel saama ettevalmistuse 12 kasvandikku, kes vähemalt 20 aastat vanad, kusjuures nad pidid kohustuma pärast kooli kursuse lõpetamist vallakoolmeistriks hakkama. Õppeaineina oli ette nähtud usuõpetus, lugemine ja kirjutamine emakeeles, peast rehkendus, tarbekorral maateadus ja ajalugu, niipalju kui külakoolmeistrile neid vaja. Nende ainete õpetamine oli ühendatud ka õpetamispraktikaga, milleks seminari juurde oli kavatsatud harjutuskool. Ka pidi seminaris juhatus antama uute majapidamisviiside kohta ja aiatöodes, mõned tunnid päevas. Õppekursus oli koolis kolmeaastane. See seminar sai 1836. a. sügisel haridusministrilt kinnituse, tingimusega, et ta alluks kohalikule koolivalitsusele. Kuidas ja millise eduga see seminar on töötanud, selle kohta puuduvad teated, aga käima ta igatahes sai.

Missugune Eestimaal koolide seisukord muidu oli, selle kohta saab ligilähedase pildi tolelaegse kindralsuperintendendi Chr. Rein'i aruandest. Siin töötasid ainult üksikud vallakoolid, igas kihelkonnas aga trahvikoolid, kuhu saadeti neid lapsi lugema õppima, kelle vanemad neile seda ise ei õpetanud. 1835./36. a. oskas 5350 lapsest lugeda üle 90%; kirjaoskamatu oli ainult 485, aga enamik neistki õppis aasta jooksul lugemise ära. Nii jäi üksnes väike arv — umbes 100 —, kes ihunõrkuse või meelevigade pärast lugemisoskust ei omandanudki. Kaugemale ulatuvat haridustööd

koolides ei tehtud. Selliseks jääb seisund Eestimaal pikemaks ajaks — kuni 50-ndate aastateni.

Seevastu pakub Saaremaa 1840. aasta ümber hoopis paremat pilti. P. Buxhōwden'i teadete järgi tuli siin umbes 45 000 elaniku kohta kooliskäijaid 5995, see on iga 76 elaniku kohta 10 õpilast. Kihelkonnakoole oli siin 12 kihelkonna kohta 10. Külakoole oli kokku 184. Õpperaamatute järgi otsustades ei mindud külakoolides õpetamisel mitte üle seatud kava, kuna kihelkonnakoolides igatahes ka rehkendamist õpetati.

Lõpuks on meie tollaegse rahvakooli olude puhul ka huvitav märkida, missuguste õpperaamatute järgi koolis õpetati. Kihelkonnakoolis esinevad sellistena piibel, katekismus, O. W. Masing'i „Pühhapäwa Wahheluggemissed“ (ilmunud 1818), Rosenplānter'i juhatused kirjutamise kohta, O. W. Masing'i „Arwamisse-Ramat“ (ilmunud 1823), kus esineb eestikeelseid rehkenduse oskussõnu. Esimene eestikeelne rehkendusraamat oli P. H. v. Frey poolt „Arropiddamisse ehk Arwamisse-Kunst. Katseks õppetud Eesti-Ma Rahwa heaks ja kassuks“ (1806). Külakoolides tarvitati aabitsaid, mille hulgas O. W. Masing'i „Täieline ABD-Ramat“ (1823) tähtsal kohal seisis. Enne seda olid Masing'ilt ilmunud: „ABD ehk Luggemisse-Ramat Lastele“ (1795), ja „Luggemisse lehhed“ (1821).

Võib olla, et rahvakooli arengut Liivi- ja Eestimaal osalt tõkestasid ka aadli lahkuminekul riigivalitsusega, mis 30-ndail aastail uuesti üles kerkisid ja mis andsid aadlile võimaluse vabandada oma passiivsust kooli küsimusis. Maksvates seadustes peitus igatahes vastuolusid, mis võimaldasid riigivõimul arendada tendentse, mis meie maa valitseva klassi püüetele vastu käisid.

Nimelt sisaldas 1804. a. koolistatuudile järgnev uus statuut 1820. a. määruse, et kõik erakoolid linnas ja maal kubermangu koolidirektori ülevalvele alluvad ja nende ülalpidajad on kohustatud nende kohta mainitud direktorile aru andma. Samal ajal oli keisri määrusega 1827. a. ja käskkirjaga 9. maist 1837 haridusministeerium kohustatud hoolega selle järele valvama, et igalpool kinni peetaks koolide jaotusest seisuste järgi ja et talupoegade lapsed ilma mõisnikkude loata gümnaasiumi ei tungiks. Selle põhjal saigi Tartu õppekonna kuraator G. Craffström haridusministrilt ülesande korraldada vastavalt ka oma õppekonna külakoole. See tekitas Balti aadlis igalpool ärevust. Liivimaal rõhutati, et 1819. a. talurahvaseadus pole 1820. a. koolistatuudiga maksvusetuks tehtud. Ka

juhiti tähelepanu 1832. a. kirikuseadusele, mis järelevalve rahvakooli suhtes teeb kirikuõpetaja kohuseks. Kuraator omalt poolt leidis, et külakoolide allutamine kubermangu koolidirektorile ja kreiskooliinspektoritele oleks raskendatud, sest et viimased ka ise koolides peavad õpetama ja pealegi rahva keelt ei oska. Seepärast soovitas kuraator, et kõrgem valve maarahvakoolide järele kuuluks haridusministeeriumile ainult kõige üldisemais raames, peamiselt informatsioonikorras, kuna aga muidu need koolid peaksid alluma asutistele, mis talurahvaseadustes selleks määratud. Seda seisukohta pooldas ka toleaeagne siseminister, kelle mõjul ministritekomitee otsustas küsimuse kuraatori poolt esitatud kujul, kohustades aadli esindust maarahvakoolide kohta andma ainult igaaastase üldise aruande selleks määratud vormi järgi. Selle otsuse kinnitas keiser 13. sept. 1838, millega igatahes maakoolide valitsemise küsimus oli pikemaks ajaks lõplikult lahendatud.

Liivimaa aadli keskel aga jõuti nüüd kindlamale äratundmisele, et seda, mis senini rahvakooli kasuks tehtud, ikkagi vähe on, ja et siin on vaja midagi olulisemat ette võtta. Jõuti veendumusele, et vajavad teostamist soovid, mida juba kindralkuberner Pahlen, enne seda aga kindralsuperintendent Sonntag, siis Liivimaa sinod avaldanud: on tarvis luua eriline valitsusasutis rahvakoolide jaoks. Sellekohase otsuse tegigi siis 1839. a. Liivimaa maapäev, nimelt et 4 ülemkirikueestseisja-ameti juurde loodaks maakoolide jaoks kreismaakoolivalitsus (*Kreislandschulbehörde*) ja et kogu kubermangu maakoolide valitsemine antaks uuestiloodava ülem-maakoolivalitsuse (*Oberlandschulbehörde*) hoolde. Kreismaakoolivalitsus moodustus ülemkirikueestseisjast ja kahest koolirevidendist, kellest üks oli ilmlik, maapäeva poolt, teine vaimulik, kirikuõpetajate poolt valitav. Ülem-maakoolivalitsuse liikmeiks olid neli kreis-maakoolivalitsuse esimeest (ülemkirikueestseisjad), kindralsuperintendent, üks asjatundja koolinõunik ja õigusteadusliku haridusega sekretär. Ainult need koolivalitsuse organid olid õigustatud kooliõpetajaid ametisse seadma ja neid lahti laskma, mitte enam mõisnikud. Viimased ei tohtinud ka koole omavoliliselt sulgeda ega nende sissetulekuid kitsendada. Kreis-maakoolivalitsusele anti õigus ka rahatrahvi määrata kuni 25 rublani. Kubermanguvalitsus kinnitas selle otsuse ja avaldas tema 4. apr. 1840. a. patendis, millega ta seadusliku jõu omandas. See maakoolide korraldus oli maksev tegelikult kuni venestusajani, paberil kuni Vene valitsuse lõpuni.

Ka seminari asi sai elulisema kaju. 1839. a. otsustas maapäev J. Zimse välismaal ettevalmistamise kulud enese kanda võtta ja kirikuõp. F. Walteri poolt Volmari asutatud ja Zimse juhatusel töötavat kooliõpetajate seminari toetada, mis aga veebr. 1840 kinni jäi, sellepärast et tal riigivalitsuse luba puudus.

Maakooliolude korraldamisel avaldus seega 30-ndate aastate lõpul Liivimaal küll mõningaid uuenemismärke. Kuid nende hoogsamaks arenguks polnud eeldused veel küllalt küpsed. Veel oli rahva majanduslikus ja poliitilises elus asju, mis kooli arenemist takistasid, veel ei olnud õiget arusaamist mõisnikkude juures, et rahva hariduse eest hoolitsemine on ka nende eneste tõsine huvi. Pidi tulema veel raskeid segadusi, mis sundisid kõiki abinõusid tarvitusele võtma, kui ei tahetud üldse oma positsiooni kaotada.

Kirjandus ja allikad: J. H. Rosenplänter, Auch etwas über den Unterricht der Letten und Esthen in Schulen, — Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland 1837, lk. 26, 27, 29—31. [K. G.] Sonntag, Uebersicht von der Geschichte der Livländischen Landschulen, — Neues Museum der teutschen Provinzen Russlands I, 2, lk. 11—27. C. Rein, Ueber den Volksunterricht im Gouvernement Esthland, — Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland 1837, lk. 125 jj. Zur Geschichte des Schulwesens in Esthland, — Das Inland 1837, lk. 590—594. H. A. v. Bock, Volksschulen, — Das Inland 1840, lk. 23—26. P. Buxhöwden, Die Volksschulen in der Provinz Oesell, — Das Inland 1840, lk. 305—312. Bruiningk, Einige Mittheilungen über das Landvolk-Schulwesen in Livland, — Das Inland 1845, lk. 689—698. A. Bulmerincq, Livländisches Landschulwesen, — Das Inland 1862, lk. 257—266, 278—284. A. K. F. Busch, Der Fürst Carl Lieven und die k. Universität Dorpat unter seiner Oberleitung; Dorpat u. Leipzig 1846. F. Bieneman, Briefe des Fürsten Karl Lieven, — Baltische Monatsschrift XLII (1895), lk. 191—204, 265—280, 422—438. A. v. Gernet, Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland; Reval 1901. A. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert I; Berlin 1899. Esthländisches Bauergesetzbuch und Esthländische Bauerverordnungen, Allerhöchst bestätigt d. 23. Mai 1816; St. Petersburg 1816. (Ka eesti ja vene keeles.) Livländische Bauerverordnung, Allerhöchst bestätigt d. 26. März 1819; St. Petersburg 1819. (Ka eesti ja vene keeles.) [K. Raedlein], Liivimaa rahvakooli ja iseäranis Pärnu kreisi maakoolide ajalugu; Tartus 1887. M. Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu II, 2; Jurjevis 1899. J. Reintal, Põltsamaa õpetaja Carl Peter Ludwig Maurach; Põltsamaal 1902. J. Kõpp, Rahvakooli olud Lõuna-Eestis teisel vabaduse aastakümnel, — Eesti Kirjandus 1920, lk. 31—45, 97—113. J. Kõpp, Rahvakooli olud Tartu ja Võru maakonnas 1839. a., — Eesti Kirjandus 1920, lk. 267—272. E. Г. Пѣтуховъ, Императорскій Юрьевскій, бывший Дерптскій, Университетъ I; Юрьевъ 1902.

AVALIKUD KOOLID 1820. A. KUNI NIKOLAI I VALIT- SUSE LÖPUNI.

KOOLIKORRALDUS 1820. A. STATUUDI JÄRGI.

1804. a. koolistatuut oli maksvusel ainult poolteist aastakümnet. Siis ilmus 1820. a. uus koolikorraldus, mis senise ühtluskooli süsteemi kõrvale jättis ja maksma pani uued põhialused, mis meie maal üle 60 aasta, kuni venestus-ajani, kooli elu määrasid. Selle lähtekohaks oli võetud inimühiskonna jagunemine kihititesse, mida avaliku õpetuse suhtes arvestati kolme: 1) inimesed, kes oma igapäevast ülalpidamist raske kehalise tööga muretsevad, 2) mingile tehnilisele või kaubandus-tööstuslikule kutsele määratud rahvakiht ja 3) isikud, kes ennast pühendavad teaduslikule tegevusele riigi ja ühiskonna teenistuses. Seejuures ei taheta ometi mitte kedagi kooli liigi külge köita, vaid rõhutatakse, et erilisele talendile, kes suudab oma töö õlul raskustest läbi tungida, peab tee edasijõudmiseks lahti olema ja et ei tohi kelleltki muud nõuda kooliastumiseks kui tarvilikke eelteadmisi ja kõlblat käitumist. See ühtluskooli mõttest loobumine tähendas hariduselus teatavat tagasikiskumist. Ometi peab tunnustama, et seegi koolistatuut meie rahvapoegadele on avanud võimaluse kõrgemale haridusjärjele pääseda.

Koolid jagunesid nende ülalmainitud ühiskonnakihtide tarviduste kohaselt kolme liiki: elementaarkoolid, kreiskoolid ja gümnaasiumid. Esimesed olid määratud vaesema rahvaklassi haridusnõuete rahuldamiseks. Kreiskoolide ülesanne oli kasvatada kodanikke praktiliste kaubanduslikkude ja tööstuslikkude alade jaoks. Selleks pidid nad inimese loomulikku mõistust ja otsustusvõimet kõige lihtsamal teel arendama. Gümnaasiumide otstarve oli õpetatud seisuse hariduse sihis mitte ainult pakkuda teaduste elemente, vaid ka neid ühtlustavas studeerimises kasvandikke harjutada.

Eriliselt rõhutati, vastavalt Aleksander I ja kuraator Lieveni usulis-müstilistele, meeoludele, noorsoo kõlblat haridust, mille kindlamaks toeks tunnustati ristiusk, see inimsoo „suur kasvataja“. „Vallaku tema inimest kõige õrnemast east peale“, öeldi asjaomases paragrahvis, „ja esinegu tema praegused ja tuleviku ülesanded mitte hingeta reeglite kujul, mida ainult mällu vajutatakse, vaid elavas õpetuses, mis tungib hinge pärisolemusse, igapäev teda enam ja enam täiendades ja Jumalale lähendades. See-

pärast peab usuõpetust koolides õpetatama mitte teoloogiana, mis võib õppeaineks olla ülikoolis, vaid praktiliselt, toetudes pühakirja raamatutele puhtkristlikus mõttes.“

Koolivalitsus jäeti uues statuudis peajoontes endiseks. Kuid koolikomisjon jäi nüüd, erinevalt eelmises koolistatuudis määratust, koostuvaks 7 professori asemel (ühe rektoriga) 5 alalisest liikmest ja rektorist, kellest 4 olid kohalikud referendid (*Local-referenten*), üks iga direksiooni jaoks, ja viies üldine referent (*Realreferent*). Inspektorid kuulusid kreiskooliõpetajate hulka, kuna kubermangu koolide direktor pidi ka gümnaasiumi direktorina õpetada võima. Linnades loodi nende poolt ülalpeetavate koolide jaoks nn. koolikollegiumid, mis koostusid kahest linna poolt määratud liikmest, kahest koolivalitsuse asemikust, ühest vaimulikust, kes järgemööda esimehe ametit peavad. Nende kolleegiümide ülesanne oli koolide majandusliku külje eest hoolitsemine, kandidaatide esitamine kooliõpetaja-kohtadele ja ettepanekute tegemine direktorile ja ülikooli koolikomisjonile koolide seisukorra parandamiseks.

Koolide kuluarveid tõsteti tublisti. Gümnaasiumid muudeti uue korralduse järele viieklassilisteks (enne 4-kl.), kusjuures iga klassi õppekursus oli vähemalt aastane. Kooliõpetajate arvu suurendati: 6 vanemat õpetajat, 2 teaduste õpetajat; peale nende olid ette nähtud vene ja prantsuse keele õpetajad, laulu ja muusika õpetajad ja üks joonistuse õpetaja. Igas klassis oli kaks jagu. Üleviimine ühest jaost teise toimus poolaasta järel eksami põhjal, mis peeti direktori, kõigi kooliõpetajate ja õpilaste juuresolekul. Iga aasta peeti koolis suur avalik eksam (detsembris või juunis) kõnedega, kuhu kutsuti lastevanemad ja nende hooldajad ning muid kasvatus- ja hariduse harrastajaid ja kohalikke ametnikke. Siin tehti teatavaks õpilaste nimed, kes edasi viiakse ja kes ülikooli astuvad. Viimaste kohta maksis nõudmine, et nad oma soovi neli nädalat enne poolaasta lõppu direktorile teatavad, kes siis matemaatika, ladina ja kreeka keele õpetajaile ette kirjutab anda oma alalt igale poisile kolm kirjalikku teemat, millest need ühe välja valivad ja direktori valve all läbi töötavad. Peale selle peeti neile „vali suuline“ eksam, osalt samus aineis, osalt usuõpetuses ja ajaloo. Kes keskkoolist ilma lõputunnistusega välja läks, seda pidi ülikoolis eksamineeritama.

Nii tekkis abituriendi eksam.

Õppeainete ja nende õpetamise kohta gümnaasiumides ja teistes koolides olid seaduses õige üksikasjalised paragrahvid. Õppe-materjali oli võrreldes 1804. a. statuudiga rohkendatud, mistõttu suurem osa õpilasi klassi lõpetamiseks vajas 2 aastat. Nii nõuti näiteks ladina keeles, mida oli 38 tundi, raskemate autorite interpreteerimist ja stiiliharjutusi, tõlkeid saksakeelsete etteütluste järgi jne. Kreeka keeles (24 tundi) loeti traagikuid, koomikuid ja raskemaid ajaloolasi. Saksa keeles (12 tundi) käsitleti kirjan-dust, retoorikat ja poeetikat. Matemaatikas (19 t.) pidi läbi võe-tama trigonomeetria ja algebra. Teaduslike õppeainete nä-dalatundide arv oli igas klassis 32. Peale selle õpiti kolmes klas-sis, igaihes 2 t. nädalas, joonistust ja 1 t. laulmist. Tertsias peale õpiti vabatahtlikult prantsuse keelt (3 kuni 4 tundi), priimas heeb-rea keelt, kui keegi soovis teoloogiat õppima hakata. Õppetunnid kestsid iga päev kl. 8—12, neljal nädalapäeval ka veel 2—6 p. l. Suvevaheaeg vältas, nagu ennemaltki, 1 kuu. Kasvatuse huvides jät-kus 1806. a. täiendustega maksma pandud süsteem. Edasisaamise ja ülespidamise kohta anti neli korda aastas tunnistised. Karistus-vahenditena soovitab seadus eeskätt aukaristusi, päevaraamatusse märkimist, kateedri juures seismist, eri kohal istumist, järeleistu-mist, istumist paranduspingil, mida võidi määrata kaheksaks päe-vaks ja edasi 3 nädalaks. Kehalikud karistused olid lubatud. Kuid üksik kooliõpetaja ei tohtinud lüüa ega kõrvakiile anda. Kehalik karistus oli kaheastmeline. Ta anti ainult direktori ja õpe-tajate konverentsi otsusel viimase ees (1. aste) või kogu õpilas-konna ees (2. aste). Teise astmega oli ühendatud koolist välja-heitmine.

Kreiskoolid jäid nüüd suuremalt osalt kaheklassilisteks (enne 3-e ja 2-e), Paldiskis üheklassiliseks. Esimestes oli kolm kooliõpe-tajat, Paldiskis kaks. Kaks kooliõpetajat (resp. üks) olid tea-duste õpetajad (*wissenschaftlicher Lehrer*), 22 nädalatunniga, üks vene keele kooliõpetaja (14 t.). Õppekursus kestis 3 aastat — alamas klassis ühe aasta, üleamas kaks aastat. Kooli võeti lapsed, kes oskasid lugeda, etteütlemise järgi kirjutada ja neljas algteh-tes rehkendada. Õppeaineist, mis 1806 nimetatud, on välja jäetud antropoloogia, dieteetika ja isamaa korralduse tundmaõppimine, selle asemel aga tuli loodusteaduse kõrvale tehnoloogia. Tunni-tabel kujunes järgmiselt:

A i n e d	Vanem. kl.	Noorem. kl.	Üheklas- silistes
Usuõpetus	4 tundi	4 tundi	4 tundi
Piiblitugemine (1. ja 2. kl. koos) . .	2 "	2 "	2 "
Rehkendus	3 "	4 "	4 "
Geomeetria	2 "	2 "	2 "
Joonistamine	2 "	2 "	3 "
Ilukiri	3 "	3 "	3 "
Looduslugu ja tehnol.	1 "	2 "	2 "
Füüsika	2 "	—	2 "
Geograafia	1 "	2 "	2 "
Ajalugu	3 "	2 "	2 "
Vene keel	4 "	4 "	4 "
Saksa keel	3 "	3 "	2 "
K o k k u . . .	30 tundi	30 tundi	32 tundi

Linnades, kus gümnaasiume ei olnud, pidi üks kreiskooli õpetajaist oskama ka ladina ja kreeka keelt, et eritasu eest (10 rbl. aastas), millest vaeseid, kuid andekaid õpilasi tuli vabastada, vanemate soovil ka lastele, kes küll kreiskoolis ei käinud, neid keeli õpetada (ladina keelt 3 ja kreeka keelt 2 tundi nädalas). Kaubandusklass Tallinnas jäi alles. Pärnu ja Kuressaare kreiskooli juurde lisati veel 3. klass, n. n. *selecta*, mille ülesandeks oli ette valmistada noorsugu gümnaasiumile. Pärnus oli sel klassil veel ülesandeks ette valmistada soovijaid kaubanduslikule kutsele. Siin õpetati prantsuse, võimalikult ka inglise keelt, kaubanduslikku rehkendust, raamatupidamist, kaubandusteooriat ja -korrespondentsi, viimast mitmes keeles.

Eesti keel puudus kreiskoolides nagu gümnaasiumideski. Oma iseloomult olid need koolid täiesti saksa koolid. Rosenplänter tõstab küll oma „Beiträge'des“ (XVII; 1825, lk. 28—31) häält selle poolt, et gümnaasiumides sekundast peale vähemalt 2 tundi nädalas õpetataks eesti keelt. Ta peab seda tarvilikuks eestlaste eneste pärast, kes siin või seal gümnaasiumis õpivad, et nad õpiksid oma keelest lugu pidama ja selle reegleid tundma. Ka on Rosenplänteri arvates eesti keele tundmine tähtis tulevastele ametnikele, kohtunikele, kirikuõpetajaile, arstidele, mõisapidajaile jne. Kuid need soovid kajasid tagajärjetult tulde.

Nagu gümnaasiumides oli kreiskoolideski õpilaste üleviimine järgmisse klassi igal semestril. Eksam toimub kõigi õpilaste juuresolekul. Ka avalikud eksamid olid ette nähtud, kuid ilma kõne-

deta. Tsensuuride andmise eel toimetati igal veerandaastal „era-
viisilisi katseid“, kuna õppeainete kordamine toimus igal kuul.

Elementaarkoolid jäid uues statuudis endiste õppeainete
juurde. Aga ka neis viidi läbi kindel tsensuuride, eksamite jne.
süsteem. Vastuvõtmine kooli toimus igal veerandaastal. Ele-
mentaarkoolid jäid saksakeelseiks. Tartus pidi olema ka eesti-
keelne elementaarkool, mis sai kroonult 300 rubla aastas, kuid
1823. a. see kool veel ei tööta: puuduvad ruumid. Ka teised eesti
algkoolid linnades, mida kohalik omavalitsus aitas ülal pidada, nagu
Võrus, Kuressaares, olid halvemal järjel kui saksa koolid. Võrus
saab saksa elementaarkool linnalt 200 rubla kooliõpetaja palgaks,
ruumide üüriks 100 rubla, eesti algkool aga 100 rubla kooliõpetaja
palgaks ja 25 rubla puuraha. Kuressaare saksa elementaarkooli
naisõpetaja saab 100 rbl., eesti kooli oma 50 rbl. palka. Nähta-
vasti ei armasta ka eestlased ise veel oma kooli: kuna Võru saksa
algkoolis õpib 1823. a. 26 last, on neid eesti algkoolis 9. Erakoo-
lid kuulusid nii maal kui linnas kohaliku koolidirektori alla. Nende
õpetuse kohta oli nõudmiseks, et neis usuõpetust õpetataks samal
määral kui vastavais avalikes koolides ja et kõik poeglapsed saak-
sid ka vene keeles õpetust.

Algkooliõpetajate ettevalmistamiseks oli uues statuudis ette
nähtud seminar Tartus, mis pidi saama riigikassast 6900 rubla aas-
tas. Seminari võeti vastu iga aasta 10 õpilast, kes jäid kooli kaheks
kuni kolmeks aastaks, kusjuures neile juhatust andis üks pea-
õpetaja (seminari inspektor), keda tema töös muusikaõpetaja toe-
tas. See seminar avati aga alles 1828. a. ja töötas kuni 15. juu-
nini 1889.

1820. a. anti ka ülikoolile uus statuut, mis tõi võrdlemisi väi-
kesi ja tähtsusetuid muudatusi ülikooli korraldusse. Sellega kadus
ka nn. „Üldine Kooliõpetajate ehk Pedagoogiline Instituut“, mis
1803. a. statuudi järgi pidi kooliõpetajaid ette valmistama. Tema
asemele astus pedagoogilis-filoloogiline seminar, mis Tartu õppe-
konna gümnaasiumide ja kreiskoolide jaoks kooliõpetajaid pidi
andma. Seminar seisis nelja professori: 1) kauniskõne, 2) peda-
googika, 3) filosoofia ja 4) vene keele ning kirjanduse professori
juhatuse all. Nende nelja direktori kõrval oli veel kaks tegelikku
direktorit — mõlemad klassilise filoloogia professorid. Õpetus
kandis eeskätt filoloogilist laadi ja kestis kaks aastat; kuid direk-
toreil oli õigus kursust üksikuile õpilastele pikendada aasta võrra.
Seminariste oli arvatud 10; nad said igaüks 400 rubla aastas. Kaua

vaieldi selle üle, kas seminari tuleb ka matemaatika sisse võtta, kuni viimaks 1840. a. see küsimus otsustati jaatavalt. 1856. a. lõpetas aga seminar oma tegevuse õpilaste puudusel, kuna 1846—1855 sealt ainult üks isik kooliõpetaja eksami tegi.

Süsteem, mis 1820. a. koolistatuut oli loonud, kestis vähemate muudatustega pikemat aega, üle 60 aasta, kuni venestuseni. Tähtsamaist muudatustest nende koolide välises korralduses oleks nimetada järgmisi.

1827. a. kaotati Paldiski linnakool, kus 7 aasta jooksul kunagi polnud üle 11 õpilase. Tema krediidid määrati sama linna algkoolile ja Tallinna kreiskooli kaubandusklassile.

Samuti likvideeriti kuraator Pahleni ettepanekul 1830. a. Tallinna vene kreiskool ja asutati selle asemele kaks venekeelset algkooli. Põhjuseks oli õpilaste vähene arv, kuna pealegi, nagu kuraatori ettekandest selgub, õpilaskonna enamiku moodustasid sakslased ja eestlased, kes selleks kooli astusid, et vene keelt õppida, kuid ei suutnud õppetöös edukad olla, sest et siin õppimine eeldas vene keele oskamist. Vene rahvusest õpilaste vähest arvu seletab kuraator sellega, et kohalikud vene kaupmehed ja ametnikud püüdvat anda oma lastele kõrgemat haridust, kui kreiskool seda võimaldab, ja soovivat, et lapsed saksa keele ära õpiksid. Seejärest saatvatki nad oma lapsi saksa koolidesse. Küll vajavat aga kohalik vene alamkiht algkoole. Kuraator Pahleni osava põhjenduse mõjul seati neis kooles ka saksa keele õppimine sisse.

Kuressaare kreiskool muudeti 1839. a. aadli kreiskooliks, lisades sellele juurde neljanda klassi ja suurendades õpetajate arvu. Kooli lõpetanuile anti õigus astuda gümnaasiumi viimsesse klassi või ülikooligi, kui nad vastava eksami teevad.

Aasta hiljemini sai ka Pärnu kreiskool neljanda klassi juurde ja nimetati kõrgemaks kreiskooliks. Selle lõpetajaile anti sama õigus, mis oli Kuressaare gümnaasiumi omadel.

1843. a. sai ka Narva endale kõrgema kreiskooli.

Tartu gümnaasiumis pandi 1837. a. ajutiselt maksuma uus õppeplaan, mis 1842 laiendati ka teistele gümnaasiumidele. 1849 kinnitati gümnaasiumide lõplik õppeplaan, mis 1820. aasta plaanidega võrreldes tõi mitmeid olulisi muudatusi. Vähendati tundide arvu usuõpetuses (5 võrra: enne 17, nüüd 12), ladina keeles (6 t.), kreeka keeles (4 t.), seevastu suurendati seda arvu vene keeles (7 võrra: enne 19, nüüd 26), saksa keeles (2 t.: enne 12, nüüd 14), ajaloos (3 t.: enne 11, nüüd 14), matemaatikas (3 t.: enne 19,

nüüd 22). Tundide üldarv jäi samaks (32), peale I kl., kus enne oli 34, nüüd 32 tundi.

Tartu õppekonna gümnaasiumide tunnitabel. (1849).

Ained	Klassides tunde					Tundide üldarv
	V	IV	III	II	I	
Usuõpetus	3	3	2	2	2	12
Ladina k.	5	4	7	8	8	32
Kreeka k.	—	4	4	5	7	20
Saksa k.	3	3	3	3	2	14
Vene k.	5	5	6	5	5	26
Matem.	5	4	5	4	4	22
Füüsika	—	—	—	—	2	2
Looduslugu	2	2	—	—	—	4
Maatead.	3	2	2	2	—	9
Ajalugu	3	3	3	3	2	14
Ilukirjutus	3	2	—	—	—	5
Kokku	32	32	32	32	32	160

Õppeplaanis oli toodud teatav paindumus sellega, et kolmes ülemas kollateraalklassis võisid õpilased vabaneda kreeka keele õppimisest, mille asemel oldi kohustatud õppima prantsuse keelt (9 t.), vene keelt (4 t.), 1 lisatund füüsikat, mis oli pühendatud masinate teooriale või praktilisele mehaanikale, ja joonistust 2 t. Vene keele õppimise soodustamiseks oli ette nähtud kolmes alamklassis õpilaste jaotus nendeks tundideks vastavalt selle keele oskamisele paralleelklassideks, mille kuld tasus kroonu. Väljaspool üldkursust õpetati veel vabatahtlikkude ainetena 2 tundi vene keelt nendele kahe viimase klassi õpilastele, kes vajasisid harjutamist kõnekeeles, prantsuse keelt kahes jaos, kokku 7 tundi, heebrea keelt 3 tundi tulevastele teoloogidele, joonistust kolmes jaos kokku 4 tundi, laulmist 2—3 tundi. Õigeusuliste anti usuõpetust kahes jaos, kokku 4 tundi.

Samal ajal muudeti üldiselt ka kreiskoolide õppeplaan, milles samuti katseks oli mõnda aega 1820. a. nõudmistest kõrvale kaldutud. Siin oli endisega võrreldes usuõpetuse tunde vähendatud, maateaduse õpetamist suurendatud ühe tunni võrra üldmaateaduses ja kahe tunni võrra Vene geograafias, mida õpetati vene keeles. Ka ajaloo tundide arvu suurendati, juurde lisades üldajaloole ühe (enne 4, nüüd 5) ja Vene ajaloo 2 (vene keeles). Loodusloost eraldati I (ülemas) jaos 1 tund tööstuse tundmaõppimiseks, milles käsitleti kodumaa saaduste tööstuslikku töötlemist. Väljaspool kursust õpetatavate ainete hulgas esinesid veel usuõpetus

õigeusulistele (2 t.), ladina keel (3 t. endise 5 asemel, mille arvel enne ka kreeka keelt õpetati, mis nüüd ära jäi) ja laulmine (2 t.), mis varemalt puudus. Koolipäeva jaotamises oli jätud enam vabadust: koolijuhatusel anti õigus määrata, mis päevadel enne lõunat 4 või 3 tundi anda, samuti kas algust teha hommikul kl. 8 või 9.

Tartu õppekonna kaheklassiliste kreiskoolide tunnitabel. (1847).

A. Õppeained kursuses.	Klassides tunde		Tundide üldarv
	II	I	
Usuõpetus, piiblitlugemine mõlemal kl. koos	3	3	6
Saksa keel	3	3	6
Vene keel	4	4	8
Rehkendus	4	3	7
Geomeetria	2	2	4
Üldine maateadus	2	2	4
Vene geogr. (vene k.)	2	—	2
Üldine ajalugu	2	2	4
Vene ajalugu (vene k.)	—	2	2
Looduslugu	2	2	4
	—	1	1
Tehnoloogia	—	2	2
Ilukirjutus	2	2	4
Joonistus	2	2	4
Kokku	28	30	58
<hr/>			
B. Õpetus väljaspool kursust.			
Usuõpetus õigeusul. lastele		—	2
Ladina k. (enne ühes kreeka keelega)		—	3
Laulmine		—	2
Kokku		—	7

Peab tähendama, et kreiskoolid pikemat aega ülepea suurt poolehoidu ei leidnud. Siia tuli eeskätt saksa keelt oskajaid lapsi tööliste ringkondadest, s. t. eestlaste ja kadakate hulgast, kuna saksa kaupmees ja käsitöeline pidasid kreiskooli liiga halvaks oma laste jaoks ja püüdsid neid panna gümnaasiumi, küsimata sellest, kas nad kord studeerima hakkavad või valivad endile äritegevuse. Gümnaasiumi peeti neis ringkondades kõrgeimaks õppeasutiseks: tema õpilaste punane krae oli nagu parema seisuse märk.

Kuigi Venemaal juba 1836 luba anti gümnaasiumide ja kreiskoolide juures avada reaalkoondid, kus õpetati praktilist keemiat, mehaanikat, joonistust ja joonestust ning tehnoloogiat, ei leidnud kreiskoolid ka nende vanemate keskel, kes reaalkoole oma

lastele nõudsid, poolehoidu, ehkki siin ka reaalseid õpetati. See oli tingitud meie maa teravaist seisuslikest vahedest ja vaateist. Kardeti viia oma lapsi kokkupuutesse alamate seisuste, eriti eesti lastega, kelle kultuurilist taset nii madalana nähti, et neid ei peetud võimelisteks kreiskooliski õppimiseks, ja kelle hulgast isegi pedagoogid soovitasid vastu võtta ainult valiku järgi. Kõigi nende asjaolude tõttu oli kreiskoolis õpilaste arv väike. Nii näiteks veel 18 aastat pärast nende koolide asutamist, 1823. a., oli neis õpilasi: Tartus 70, Võrus 18, Viljandis 21, Pärnus (4 kl. ja kooliõp. kohta) 47, Kuressaares 34.

VENESTAMISTENDENTS NIKOLAI I VALITSUSE AJAL.

Tähtsaimaks muudatuseks, mis kaugema poliitilise ulatusega, tuleb sellest ajajärgust pidada ülikooli koolikomisjoni kaotamist ja õppekonna kuraatori Tartu asumist (senini elas ta Peterburis) ning seega koolide juhtimise üleminekut otse tema kätte. See muudatus pole aga muud kui üks lüli nende püüete ahelas, mis iseloomustavad üldse Nikolai I hariduspoliitikat kogu riigis ja eriti Baltimail. Seades enesele ülesandeks alal hoida maksvat korda, parandada puudusi puhtadministratiivsete aktidega, kasutamata selleks avalikkuse abi, oli Nikolai I igasuguse vabama mõtte vastane. 1826. a. asutas ta Õppeasutiste Korraldamise Komitee, mille ülesandeks oli üldriiklikus ulatuses koolide põhikorra revideerimine, alates kihelkonnakoolidest ja lõpetades ülikoolidega. Komitee pidi kogu riigis täiesti ühtlustama (уравнять совершенно) koolide põhikirjad, lubades tarvilikke muudatusi ainult Tartu ja Vilno õppekonnas. Teravalt mõisteti hukka koolides õppeainete rohkus, „poolteadmiste rikkuv luksus“. Aadel pidi „trooni kaitsjana ja rahva auna“ olema koolides eesõigustatud seisukorras. Gümnaasiumidesse ja ülikoolidesse taheti lubada ainult vabade seisuste lapsi vastu võtta. Igas koolis pidid õppeained ja õppeviisid olema kohandatud õpilaste tulevasele kutsele, et anda neile nende seisusele vastav ilmavaade ja piiratud mõistete ring.

Sääraste tendentside juures pidid Baltimaad oma erilise korra ja laadiga varsti saama suurema tähelepanu osaliseks. Seda enam et siin vene keel riigikeelena polnud koolides veel küllaldaselt rõhutatud. Juba 1824. a. oli keiser Aleksander I käskinud Tartu õppekonna koolides vene keele õpetamist suurema hoolega silmas pidada. 1826. a. soovitas sellepärast Tartu ülikooli koolikomisjon

sisse seada eritasu eest gümnaasiumides ja kreiskoolides sunduslikud lisatunnid vene keeles nendele õpilastele, kes nõrgemad, ja ka muudele õpilastele, kes avalikus koolis ei käi. Ettepanek sai õppekonna kuraatori ja haridusministri heakskiitmise. 1827. a. lõpul käis keiser Nikolai I Riias ja Tallinnas ning leidis seal vene keele põhjalikuma õpetuse abinõud puudulikud olevat. Tema käsul määrati kohe vene ülikoolide paremaid üliõpilastest kummassegi gümnaasiumi kaks vene keele ja kirjanduse õpetajat kõrgendatud palgaga.

Esialgul lepiti sellega, kuid asi muutus, kui 1833. aastal K. Lieven'i asemele haridusministriks sai krahv Sergei Uvarov (1833—1849). See oli tüüpiline Nikolai I ajastu valitsusvõimu esindaja. Mitmekülgset ja hästi haritud, hea klassika kui ka uuema euroopa kirjanduse tundja, suur Goethe austaja, kes teda tundis ja temast lugu pidas, oli U. samal ajal tugeva intelligentsiga ja kindla iseloomuga mees, kes oma vaateid ei varjanud ja neid ka järjekindlalt läbi püüdis viia. Uvarov oli veendunud, et revolutsiooni-palavikus Lääne-Euroopa nii Prantsusmaa katoliikliku kui ka Saksa protestantliku haridussüsteemiga on pankrotti jäänud ja et sellepärast on tarvis otsida Venes seisukorra päästmiseks abinõusid. Noil ajal tekib Vene valitsusringkonnis tugev patriootiline meeleolu, mida hiljemini 1848. a. revolutsioonilised sündmused Lääne-Euroopas aina kinnitavad. Uvarov on selle meeleolu silmapaistvamaid väljendajaid. Rahvaharidus peab tema arvates toimuma „õigeusu, isevalitsuse ja rahvuse ühendatud vaimus“.

Aruandes, mis Uvarov oma kümneaastase ministritegevuse puhul 1843. a. keisrile esitas, tulevad tema vaated haridusministri ülesandeile kõige kujukamalt esile. Ta tahab „tasandada vastuolu nn. Euroopa hariduse ja Vene tarviduse vahel, arstida uuemat põlve pimedast ja järelemõtlematust kiindumusest kõigesse pealiskaudsesse ja võõramaalisse, levitades noortes peades rõõmsat lugupidamist isamaalisest ja täielikku veendumust, et ainult üldise maailmahariduse kohandamine Vene rahva oludele ja rahva vaimule võib tuua õiget vilja kõigile ja igapähele.“ Uvarov püüab ümber luua ja kokkukõlastada kõik seni-asutatud koolid ja nad viia nn. „ühele alusele“, saavutada kõigi õppeasutuste suhtes ühise keskuse, kusjuures ta ei eita, et tuleb silmas pidada ka kohalikke olusid, riigi ja tema elanikkude mitmest rahvusest ja eri haridustasemel oleva rahvastiku osade ajaloolisi iseärasusi.

Eriti Baltimaade suhtes pidas Uvarov tarvilikuks ettevaa-

tust, „teatavat järeleandlikkust eelarvamustele, mis siin maal kaugeist aastaist saadik sisse juurdunud“. Kuid siingi pidi lõplikult maksvusele pääsema isamaaline haridus, mis vastaks olevale sajan-dile ja kus valitseks vene ülekaal ja omapära. Baltimaade süga-vamaks eksimuseks pidas Uvarov, tunnustades nende politilist us-tavust ja andumust seaduslikule valitsejale, et nad ei suuda aru saada, et Vene pole enam see mähkmeis laps, kelle hälli juurde neid kutsuti sagedasti äiutajaiks ja kelle vigade, kahtluste ja sise-mise kujunemise võnkumiste tunnistajaiks nad olid. Baltimail ei tuntavat Nikolai-aegset Venemaad, eitavat kõike, mis Venemaal on, ja oldavat külmas, väiklases protestantismivaimus rakendatud riigitööle.

Oma ministriksoleku ajal käis Uvarov ka Tartus, kus ta üli-kooli ja teisi koole revideeris. Oma tähelepanekute põhjal esitas ta keisrile aruande, kus ta kiitvalt räägib ülikoolist, tema profes-soritest ja õppeasutistest ja rõhutab tema vastavust maa tarvidus-tele. Ta leiab aga, et nii ülikoolis kui ka gümnaasiumis, kreiskoo-lis ja kooliõpetajate-seminaris ei toimetatavat kreeka-õigeusu õpe-tuse andmist vene õpilastele ja üliõpilastele tarviliku hoolega. Ka vene keelele ei olevat küllalt rõhku pandud. Tartu gümnaa-siumis ja kreiskoolis leidnud minister päris häid vene keele õpe-tajaid ja mõni aeg tagasi koolis tarvitusele võetud abinõude tõttu võinud tema ise eksamineerides mõnd edusammu ja küllaldast agarust noorte juures märgata. Kuid ülikoolis olnud vene keele ja kirjanduse õppetool vakantne, mistõttu väärilise professori sinna valimine oleks otsustava tähendusega vene keele õppimise õhutamiseks. Minister peab tarvilikuks suuremat valjust güm-naasiumi lõputunnistuste andmisel, samuti kindlamat järelevalvet üliõpilaste üle, kelle pärast Tartus ja selle ümbruses tuleks ka trahterite arvu vähendada.

Juba Tartus viibides tegi minister korralduse, et kohalik kreeka-katoliku usu kiriku ülempreester nii ülikoolis kui ka teis-tes õppeasutistes usuõpetust annaks ja õpilased „kiriku poolt ettekirjutatud kohuseid ja kombeid täidaksid“. Peterburis aga tegi ta ministrite-komitee kaudu keisrile ettepaneku, et Tartu õppekonna koolides kreeka-katoliku usu õpetamine kooli õppe-ainete hulka üles võetaks ja selle õpetamisele kutsutaks kohalikud vaimulikud, esialgu kuni vastavate koosseisude kinnitamiseni tasuta. Tartu ülikooli ja Tallinna gümnaasiumi juurde võetavaile usuõpetajaile, kes vene noorsugu kõigis nende linnade koolides

pidid usus juhutama, määrati kohe kindel palk. See oli kahtlemata ühe hooletusse jäetud asja parandamine.

Et vene keele õppimist virgutada, mille senine madal tase oli ministri arvates tingitud mitte ainult osavate õpetajate puudusest, vaid ka õpilaste hoolimatusest vene keele vastu, anti neile gümnaasiumi õpilastele, kes kursuse lõpetamisel täielikku vene keele valdamist avaldavad, õigus riigiteenistusse astudes saada 14-nda klassi ametikraadi, mida muidu Tartu õppekonna keskkoolide lõpetajad ei saanud.

26. juulil 1835 said Vene ülikoolid uue põhikirja, mis nende õigusi tublisti kitsendas ja võimu õppekonna kuraatorite kätte koondas. Enne seda, 25. juunil 1835, ilmus uus määrus õppekondade kohta, mis koolid ülikoolide valitsuse alt ära võttis ja nad seadis otseselt õppekondade kuraatorite alla.

Neid määrusi püüdis Uvarov ka Tartu ülikooli ja õppekonna kohta läbi viia. Teostada püüdis ta neid ja muid kavatsusi 21. dets. 1835 Tartu õppekonna kuraatoriks nimetatud kindral-leitnant Gustav Craffström'i kaudu, kes Tartu elama asus, et siin otseselt asja juures olla. Craffström oli lihtrahva laps, Bucholtz'i tõenduse järgi eesti talupoja soost. „Rivimees kondiüdini“, nagu Pirogov tema kohta ütleb, osutus Craffström kuraatorina just mitte halvaks inimeseks; „oleks võinud halvemgi olla, asudes sadulast kuraatori ametisse“. Balti-saksa ajaloolises traditsioonis on temast püsinud mälestus kui „absoluutselt harimata inimesest“, kelle 19-aastane õppekonna juhtimine lasunud luupainajana linnal ja „kellega igasugune süütu nali ka ülikooli juures lõppes“. Vististi puudus temal tõesti suurem, laiem haridus; oli ta ju sõjamehena alamaist astmeist üles teeninud; tal puudus haridus, eriti tollaegses ja hilisemas balti mõttes, kus saksa keele tundmisega see alles peale hakkas. Uvarovile oli Craffström igatahes kohane mees, kindla paindumatu iseloomuga, kel ühtlasi polnud mingit erilist lugupidamist Baltimaade omapärasuse vastu, kes ei osanud hinnata ülikooli vabadusi ja oleks nii ülikoolis kui teistes koolides meelsasti sõjaväelise distsipliini maksma pannud.

Dets. 1835 esines Uvarov keisrile ettepanekuga, milles ta juhtis tähelepanu sellele, et oleks õige aeg Tartu ülikool viia Vene ülikoolide üldpõhikirja alusele. Asi nõuaks siiski teatavat ettevaatust, mispärast uus kuraator enne koha peal peaks asjade valitsemisega mõnevõrra tutvuma. Keiser oli nõus, kuid käskis mitte rutata, vaid küpselt järele kaaluda. Sellepärast anti Craffströ-

mile vastav käskkiri salajasena. Kuraator asuski koos ülikooli nõukoguga uue põhikirja kava koostamisele, mis septembris 1836 ülemale poole edasi saadeti.

16. dets. 1836 esitas Uvarov keisrile aruande Tartu õppekonna koolide uuendamise kohta. Siin oli tema arvates valida kahe võimaluse vahel: kas viia kohe lõplikult Balti koolid Vene koolikorralduse üldalustele ja selleks vene keel nii õppe- kui asjaajamiskeelena siin maksma panna, või toimetada alul ettevalmistavalt, muutes ülikooli ja teiste koolide põhikirjade üksikud paragrahvid, jättes põhialused endisteks ja samuti jättes oluliselt muutmata ülikooli ning teiste koolide õppejõudude koosseisu. Minister arvas, et kõigi riigiosade kindlaks liitmiseks ja nende valitsemise ühtlustamiseks on tarvis asuda esimesele teele, sest et teine tee ei vastaks valitsuse väärikusele ja tooks vähe kasu.

Kuid esialgu pidas Uvarov sellist teed ülikooli suhtes siiski varajaseks. See sunniks tema arvates välismaalt kutsutud õppejõududega sõlmitud lepinguid tühistama ja teeks ka üliõpilastele raskusi. Sellepärast soovitas minister alustada reformi gümnaasiumides ja teistes alamates koolides. Siin pidas ta tarvilikuks rea reforme. 1) on tarvis viibimata gümnaasiumid ja algkoolid eraldada ülikooli mõjukonnast ja anda nende valitsemine kuraatori kätte. Viimasele tuleks appi anda vene ametnikke. 2) tuleb kõvendada kõigi võimalikkude abinõudega vene keele õppimist gümnaasiumes ja alamais koolides. Selleks tuleks siin ametisse seada vene rahvusest õpetajaid, kuid mitte üksi vene keele, vaid ka teaduslikkude ainete õpetamiseks. Ühtlasi tuleks ainete õpetamisel järk-järgult üle minna vene keelele. 3) peab kindlasti nõudma, et kolme aasta jooksul kedagi Baltimaalt ei seataks kooliõpetajaks gümnaasiumi või algkooli, kui ta ei oska õpetada oma ainet vene keeles. 4) tuleb direktoriteks, nende abideks ja koolide juhatajaiks nimetada ametnikke eeskätt venelaste seast, erandit tehes ainult nende baltlaste suhtes, kes muude nõutavate omaduste juures hästi ka vene keelt valdavad. 5) on tarvis ühes nende muudatustega järk-järgult ka koolide asjaajamises üle minna vene keelele. 6) et neid määrusi täidetaks, selle üle peab haridusministeerium nõrkematult valvama ja aeg-ajalt omalt poolt kohale saatma katsujaid. 7) tuleks ülikool esialgu jätta senisesse seisukorda, kuid ühtlasi peaks kindlasti rõhutama, et tema lõpetajaist, kes küllaldaselt vene keelt ei oska, ei tunnustata kedagi gradueeritud üliõpilaseks, kandidaadiks ega arstiks. 8) anda haridus-

ministrile luba, laiendades Vene ülikooli statuudi § 80 ka Tartu ülikoolile, nimetada oma äranägemise järgi professoreid vakantseile õppetoolidele, kuhu minister eeskätt väärilisi vene teadlasi tahab määrata tingimusel, et nad õpetust vene keeles annaksid.

Keiser oli esitatud põhimõtetega nõus, kuid arvas siiski, et ülikool ja teised koolid peavad esialgu jääma vanade põhikirjade alusele, kuni sellekohase erilise käsuni. Uvarov asus viibimata heakskiidetud põhimõtete teostamisele. 1835. a. määrus õppekondade kohta laiendati ka Tartu ülikoolile (20. I 1837). Seega kadus ülikooli koolikomisjon, mille ülesanded läksid kuraatori juhtimisel oleva nõukogu kätte, kuhu kuulusid veel kuraatori abi, ülikooli rektor, kroonukoolide inspektor ja Tartu gümnaasiumi direktor. Järgnes rida määrusi, mis taotlesid vene keele õpetamise kõvendamist ülikoolis ja gümnaasiumides ja ühtlasi ka valitsusvõimudele sobivaid muudatusi õpetajaskonna koosseisus.

Tartu ülikooli ellu olid juba 21. veebr. 1834 ajutiselt kolmeks aastaks maksuma pandud määrused üliõpilaste kohta toonud mitmeid muutusi. 1838. a. said need määrused mõne vähema täienduse ja parandusega lõpliku kinnituse. Siin olid eriti valjud määrused üliõpilasorganisatsioonide kohta. Keelati ära kõik salakooskäämised ja üliõpilaste organisatsioonid, lubati ainult teadusliku eesmärgiga ühinguid fakulteetide järgi, selleks valitud professorite järelevalve ja juhatuse all. Taheti panna ka kindlam piir üliõpilaste joomisele ja muudele korra vastu eksimistele, mis tol ajal olid väga sageli esinevaiks nähtusiks. Keelati ära ka üliõpilastevahelised duellid, nende univormita ilmumine avalikesse kohtadesse jne. — Univormi pidid üliõpilased juba küll 1803. a-st peale kandma, kuid nüüd taheti seda täiesti maksuma panna, mis pärast näit. kuraator Craffström 1837. a. tellis Peterburist esukjuliku univormi, mis ülikooli uksehoidja juurde välja pandi, et teda seal igaüks näha võiks. Ka nõudis Craffström mitmel puhul, et kõik ülikooli sisseastujad temale ennast univormis pidid esitama.

Paljud neist eeskirjadest on seletatavad Nikolai I aegsete militaarse distsipliini taotlustega; paljud olid tingitud ka tolleaegsete Tartu üliõpilaste elukommetest. Akende lõhkumine, erisikute haavamine sõna ja teoga, vastuhakkamine politseile, viisakuseta käitumine, käratsemine tänavail, võlgade õiendamata jätmine, kaardimäng, joomine, arestist põgenemine, püstolite paugutamine jne. — need olid harilikud asjad Tartu ülikooli kohtuprotokollides 1830- ja 1840-ndail aastail. Nii mõnigi kord kujunes üli-

õpilaste ülemeelik ja taltsutamatu käitumine otse avalikuks skandaaliks, mis ei jätnud tabamata ka linna ja ülikooli autoriteetsemaid isikuid.

Nõrka korda üliõpilaskonnas soodustas rohkesti ka asjaolu, et ülikool ise ja tema juhtivad organid suhtusid asjasse liiga kergelt. Korrarikumisi küll ju karistati, kõige sagedamini kartseriga. Kuid kartserisistumist peeti üliõpilaste keskel enam ausjaks. Ka leidsid „tudengite“ korravastased teod suurema osa tollaegse seltskonna heakskiitmist.

Keskvalitsuse poolt Tartu ülikooli suhtes maksmapandud korraldused leidsid kohal ülikooli enese ringkonnis kahesuguse hinnangu. Osa professoreid, kes olid enamikus pärit Baltimailt ja kelle eesotsas seisis rektor Carl Ulmann (sellel kohal 1839—1841), oli täiesti vastu haridusminister Uvarovi tendentsidele, mille sihiks oli Tartu ülikooli „ligindamine“ Vene sisemaa kõrgemaile õppeasutistele. Teine osa professoreid, peamiselt välismaalased, suhtus heasoovlikult valitsuse sammudesse. Neid süüdistati balti ametivendade poolt valitsusele meeldida püüdmisses ja omakasulikes motiivides, kuid põhjus peitus nähtavasti teises vaates riigile ja tema õigustele. Selle vaatesuuna pooldajaid oli aga arvult vähe ja nende mõju väike valitsuse algatatud uuenduste kasuks.

Ülekaalukas opositsioon oli ühtlasi õige aktiivne ja püüdis oma seisukohti suure agarusega mõjule viia. See tuli eriti esile, kui minister Uvarovi kavatsused said teatavaks laiemaile ringkondadele. Eriti ärevaks läksid asjaomased ringkonnad haridusministri ettekande puhul keisrile 7. juulist 1838, mis ei sisaldanud küll midagi uut, võrreldes juba varemini avaldatuga. Kuid ta põhjustas, et Balti aadel nüüd nii kaudsetel teedel kui ka otsest oma esindajate kaudu püüdis keisri juures seisukorra ja valitsuse kavatsuste suhtes selgusele jõuda ning siis ka vastavalt mõjuda.

Peterburis pöördus Tartu ülikooli endine rektor G. F. Parrot, nüüd Vene teaduste-akadeemia liige, keisri poole isikliku kirjaga, milles püüdis hoiatada riigipead minister Uvarovi liiga ägedate ja ruttavate sammude eest vene keele mõju tõstmisel. Ta leidis, et riigikeel iseenesest tungib edasi, kuid järk-järgult, vastavalt vene teaduste ja kirjanduse edule. Vägivaldsed võtted valitsusvõimude poolt võivat seda edu ainult takistada.

Liivimaalt esitas maanõunik C. parun Bruiningk maamarssali asetäitjana 1839. a. veebruaris keisrile märgukirja, milles paluti

abi haridusminister Uvarovi määruste vastu koolide asjus. Juriidilise põhjendina kasustati 1710. a. kapitulatsiooni ja Tartu ülikooli 1802. a. põhjendamisakti. Rõhutati, kui palju kohalik ülikool on annud keisrile ustavaid ja osavaid teenreid. Rüütelkonna esindaja tunnistas, et vene keele oskus Baltimaade elanikkonnas olevat kahjuks küll maha jäänud, kuid kinnitas, et seda ei põhjustavat mitte vastumeelsus selle keele vastu, vaid tema õpetamise võimaluste puudulikkus. Kui aga minister selle puuduse kõrvaldamiseks on teinud korralduse, et ühtki õpilast koolidesse ja ülikooli ei pea vastu võetama ilma valju eksamita ja kui ta Tartu ülikooli seab teiste vene ülikoolidega ühele alusele ning siinseis koolides tahab määrata direktoriteks, inspektoriteks ja kooliõpetajaiks venelasi, siis käivat see eelmainitud aktide ja 1820. a. koolistatuudi vastu. Liivimaa, eriti tema aadel, tahtvat ka edaspidi jääda oma ülema põhimõtte juurde, avaldada tegevalt oma ustavat meelsust keisri vastu. Kuid ta peab õigustatuks paluda, et haridusministri korraldused ei õonestaks kohaliku hariduse ja keele tarvitamise seniseid aluseid. Sest säärase määrustega tõrjutavat palju Liivimaa ja teiste Baltimaade elanikke koolidest eemale. Eriti tabavat uus kord maavaimulikkude poegi, kelle keskelt kõige rohkem eraõpetajaid ja maavaimulikke tuleb ja kelle piiratud sissetulekud ei võimalda anda oma lastele avalikku õpetust linnades ja seega ühtlasi ka vene keele õppimist, mida neil tulevases kutses pealegi tarvis ei ole. Ka aadlile teeks see lastekasvatamisel raskusi.

Maanõunik palus keisrit armulikult vastu võtta kinnitus, et Baltimaade elanikud tunnevad igapäev tungivat tarvidust iseene kasu pärast vene keele äraõppimise järele ja on valmis seda ka ilma sundabinõudeta tegema. Seepärast avaldas ta lootust, et keiser käsu annab, et tublide vene keele õpetajate arvu suurendamisega loodaks avaramad võimalused selle keele õppimiseks ja et 1710. a. kapitulatsiooni ja 1802. a. ülikooli põhjendamisakti ning 1820. a. koolistatuudi alused muutumatult edasi püsiksid ja seega ühtlasi loobutaks Tartu ülikooli teiste vene ülikoolidega sarnastamise püüdeist.

Selle palvekirja tagajärjeks oli, et Peterburi õppekonna kuraatori abi vürst Volkonski sai keisrilt ülesande asjaga koha peal tutvuda, asjatundjate arvamusi kuulata ja kaebuste aluse üle selgusele jõuda. Volkonski käis Tartus, kogus mitmelt poolt teateid, sai muuseas ka selleaegselt ülikooli rektorilt prof. C. Ul-

mann'ilt seletuskirja ministri tegevuse kohta Tartu ülikooli ja Baltimaade koolide suhtes.

See seletuskiri sattus ka minister Uvarovi kätte ja põhjustas viimase viha prof. Ulmanni vastu. Kui üliõpilased temale rektori-ametist lahkumise puhul panid toime piduliku meelevalduse ühes kingituse üleandmisega, nähti selles rasket eksimist seaduse vastu. Tagajärjeks oli Ulmanni tagandamine professorikohalt (1842). Selle looga ühenduses tagandati rektori kohalt prof. A. Volkmann, kuna prof. G. Fr. Bunge, kes oli seletanud, et karika kinkimine üliõpilaste poolt pole seadustega keelatud, sai valju märkuse ja pidi Kaasani üle viidama. Viimase kohta muudeti pärast otsus selles mõttes, et ta vastava paiukiga ametist vabastati. Ka maanõunik Bruiningkile tasus Uvarov kätte, vabastades tema keisri käsul gümnaasiumi aukuraatori ametist.

Järgnevail aastail parandati vene keele õpetamise tingimusi Balti koolides. Gümnaasiumide, toomkoolide, Tallinna, Tartu ja Pärnu kreiskoolide juurde loodi täiendusklassid vene keele õpetamiseks ühes vastavate õpetajatega. Kuid suuremat aggressiivsust Balti koolikorra muutmiseks siiski ei avaldatud. Ennemini võib siin märgata tagasihoidlikkust ja ettevaatust. Haridusministri ettepanekul otsustas keiser 1839. a. lõpul edasi lükata ülikoolis vene keele kõvendatud nõudmise suhtes määruste teostamise kuni 16. detsembrini 1845.

Seega näib nn. „venestuspüüdeil“ terav ots mõneks ajaks murtud olevat.

Järgneb küll veel mõningaid korraldusi ülikooli suhtes, kuid need määrused ei kannu sellist radikaalsus-ilmet, mis omane Uvarovi esialgseile kavatsusile. Ülikoolis võetakse ainult see muudatus ette, et rektor ja prorektor valitakse nõukogu, dekaanid fakultetide poolt neljaks aastaks senise ühe aasta asemel. 1850. a. laiendatakse ka Tartu ülikoolile üldmäärus, et rektori nimetab haridusminister määramata ajaks, kusjuures ta võib olla ka väljastpoolt professorkonda. 1841. a. märtsis paneb kuraator ülikoolinõukogule ette tarvitada kirjavahetuses haridusministeeriumiga vene keelt. Selle kohta arvas nõukogu, et ülikool ei olevat kohustatud seda nõudmist täitma, küll aga võivat ta oma esitised saata saksa keeles ühes venekeelse tõlkega, mis vene keele lektori poolt kinnitatud, kusjuures rektor oleks vastutav saksakeelse algteksti eest, lektor aga tõlke eest. 8. juunil 1845 teeb Uvarov korralduse, et need, kes Tartu ülikooli astunud pärast 1. jaan. s. a., ei või

saada diplomit ilma eksamita, kus nad on näidanud oma oskust avaldada vene keeles õieti oma mõtteid. Üldse näivad Uvarovi arvamusel vene keele oskuse kohta Tartu ülikoolis ja kõigis Balti koolides 40-ndate aastate lõpul olevat optimistlikumad. Oma aruandes keisrile 1848 arvab ta, et siin „vene keele levitamiseks uusi vahendeid tarvis ei ole“ ja et „vene keele edusamme siin võib nime-tada otse imeteldavaiks“.

Lõplikult ei olnud Uvarovi venestamispiüete tulemused kuigi põhjalikud. Küll kõvendati koolides vene keelt, mõned vene koolid tulid juurde, vene-õigeusu õpetamine leidis rõhutatumat tähelepanu jne. Kuid suuremat poolehoidu vene keel endale siiski ei võitnud ei koolides ega seltskonnas. Seda põhjustas suurelt osalt ka see, et vene keele õpetajaiks Baltimaile saadeti mehi, kes kroonustipendiaatidena olid halvasti õppinud ja käitusid siin nii, et tõid vene nimele ainult häbi. Siis aga tuli sajandi teisel poolel õppekonna etteotsa mehi, kes Baltimail arenenud koolisüsteemi aitasid edasi arendada ja täiendada. Peaasi aga, valitsema sai keiser Aleksander II, kelle valitsus tõi ka riigi hariduspoliitikasse vabameelsema suuna.

Kirjandus ja allikad: O. B. G. Rosenberger, *Nachricht über den gegenwärtigen Zustand der Schulen des Dorpatischen Directorates*; Dorpat 1823. A. Hippus, *Die Kreisschulen in den Ostseeprovinzen, besonders in Esthland, — Das Inland 1836*, v. 682—686. Neuer Lehrplan für die aus zwei Klassen bestehenden Kreisschulen des Dorpater Lehrbezirkes, — *Das Inland (Beilage) 1847*, v. 537—549. Ein Vorschlag, die Erlernung der Ehstnischen und Lettischen Sprache betreffend, — *Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache XVII*, lk. 28—31. Die Uniformirung der Schüler, — *Das Inland 1863*, v. 17—23. [A. Buchholtz], *Fünzig Jahre russischer Verwaltung in den Baltischen Provinzen*; Leipzig 1883. Erinnerungen des Bibliothekars Emil Anders, — *Baltische Monatsschrift XXXIX (1892)*, lk. 32—40, 89—105, 146—160, 214—233, 285—301. [F. A.] H. Lange, *Das Erste Dorpatsche Lehrer-Seminar mit seinen Schülern und Lehrern von seiner Gründung 1828 bis zu seiner Schliessung 1889*; Dorpat 1890. T. Schieman, Victor Hehn. *Ein Lebensbild*; Stuttgart 1894. Уставъ учебныхъ заведеній, подвѣдомыхъ Императорскому Дерптскому Университету; 1820. Сборникъ постановлений по Министерству Народнаго Просвѣщенія I; С. Петербургъ 1864; II, СПб 1864; III, СПб 1865. Сборникъ распоряженій по Министерству Народнаго Просвѣщенія II; С.-Петербургъ 1866. Е. В. Пѣтуховъ, *Императорскій Юрьевскій, бывший Дерптскій, Университетъ I*; Юрьевъ 1902. И. Алешинцевъ, *Сословный вопросъ и политика въ исторіи нашихъ гимназій въ XIX вѣкѣ*, — *Русская школа 1908*. И. Алешинцевъ, *Исторія гимназическаго образованія въ Россіи (XVIII и XIX вѣкѣ)*; С.-Петербургъ 1912.

MAARAHVAKOOLI TÕUS XIX SAJANDI KOLMANDAL VEERANDIL.

UUED TALURAHVASEADUSED JA KORRALDUSED KOOLI ALAL.

Ka eespoolmainitud erilise koolivalitsuse loomine maakoolide jaoks (ülemmaakoolivalitsus ja kreismaakoolivalitsused), mille Liivimaa maapäev 1839. a. heaks kiitis ja riigivalitsus kinnitas, ei tähendanud veel mingisugust uuendatud kurssi koolipolitikas. Oli jällegi tarvis väliste sündmuste survet, mis sundis kohalikke valitsevaid ringkondi tõsiselt talurahva kooliolude organiseerimist käsile võtma.

Nimelt tõusis Liivimaa talupoegade seas raskete viljaikalduste ja näljahäda-aastate, 1839—1841, järel laiaulatuslik käärimine, mis mõnes paigas kujunes otsesteks rahutusteks. Teoorjus oli muutunud väljakannatamatuks. Rahvas kõneles väljarändamisest soojale maale, rääkis lootustest vene-õigeusu vastuvõtmisega saada hinge-maad. Aastail 1845—1848 võttis kogu Liivimaal hoogu massiline üleminek vene-õigeusku, mille tagajärjel üle 65 000 eestlase evan-geliumi-luteri usule selja pööris.

Ev.-luteri usu koguduste kõrvale tekkis nüüd ka vene-õigeusu kogudusi. Riigi abiga ehitati neile üles kirikud, seati preestrid ametisse rahva enese keskelt tõusnud meestest, kes Pihkva vaimulik seminaris, 1846. a. peale Riias asutatud vaimulik seminaris hariduse saanud, või venelaste hulgast, kes enam-vähem rahva keelt oskasid. Ka õigeusulistele rahvakoolidele pandi alus. Uutele õigeusulistele hakati kohe valitsuse käsul kihelkonnakoole asu-tama (1845). Neis koolides kästi maksuta õpetust anda peale usu-õpetuse ka vene, eesti ja läti keeles, õpetada mitte ainult lugemist, vaid ka kirjutamist ja arvutamise algeid ning ilmtingimata ka kiri-kulaulu. Instruksioon lubas neisse koolidesse võtta lapsi ka teis-test usutunnistustest, mis pidi soodustama propagandat usuvahe-tuse kasuks luteriusuliste keskel. 1848 oli Liivimaal juba 15 õige-usu kooli, 1850. a. 28. Kuid neil koolidel tuli pidada rasket võit-lust oma olemasolu pärast. Eriti raske oli neil ruume leida. Kind-ralkuberner Suvorov ja piiskopp Filaret esinesid küll eelnõuga, et neis kohtades, kus üle poole talupoegadest on vene-õigeusku läi-nud, koolihooned antaks õigeusulistele, kuid keiser ei kinnitanud seda kava.

1850. a. anti määrused vene-õigeusu kihelkonnakoolide kohta Liivimaal, mille aluseks võeti 1819. a. talurahvaseadus. Selle järgi pidi igas kihelkonnas avatama kihelkonnakool, valdades iga 500

meeshinge kohta abikool. Abikoolides pidid lapsed õppima lugema ja kirjutama vene ja eesti keeli ning arvutamise algeid ja üldtarvitatavaid palveid laulma; kihelkonnakoolides peale selle lühikest katekismust ja piiblitugu, arvutamist, ilukirjutust ja kirikulaulu. Vene keele õppimine pidi toimuma praktilise jutuajamise teel. Selleks kästi määrata vähemalt kaks päeva nädalas, millal õpilased olid kohustatud nii kooliõpetajaga kui ka omavahel vene keelt rääkima. Üldine järelevalve koolide kohta anti Riia piiskopi, kohalik juhatus praostite kätte. Mõisnikel polnud nende koolide kohta midagi ütelda. Esimesed paar aastakümnet aga oli see kool sunnitud raskete majanduslikkude tingimuste tõttu kooliõpetajate minimaalsete palkade juures viletsalt kiratsema.

Juba 1841. a. käärimise ajal tunnistas Liivimaa ev.-luteri usu kirikuõpetajate sinod, et rahvast võib rahustada ainult tema majandusliku olukorra parandamine. Samuti tajuti, et ainult kool ja rahvaharidus suudab tõkestada kõiksugu põhjendamata kuulujuttude levitamist, mis tol ajal talupoegade keskel suurt ärevust tekitasid. Kuid esialgu oli Liivimaa ev.-lut. kirikul vähe aega sellesse asjasse süveneda. Kogu tähelepanu koondus võitlusele vennastekogudusega, mida püüti täiesti kirikuõpetajate võimu alla saada. Alles 1845. a. uuesti vallandunud käärimine ja usuvahetuslik liikumine sundis ka kirikuõpetajaid asja üle sügavamalt järele mõtlema, sundis neid enesele vastu rindu lööma ja märkama, mis tegemata jäänud nii hingekarjase kui ka rahvakooli töös. Tõusis küsimus, kuidas tasandada kuristikku vaimulikuseisuse ja rahva vahel. Mõjukalt astus kooliasja eest välja iseäranis C. Chr. Ulmann, kes varsti pärast seda, kui ta Tartust professoriametist minema kihutati, Liivimaa esimeseks koolinõunikuks valiti.

Kuid edukaks kooliasja elustamiseks oli tarvis luua enne veel majanduslik alus talurahva seisukorra kindlustamise teel. Talurahva rahutused olid kaugemalenägevate meeste silmad avanud hädaohtlikele tõsioludele. Ja selle tõttu suudeti nii Liivi- kui ka Eestimaa maapäevadel talurahva olukorra muutmise ettepanekuga läbi murda. Pandi maksma uued talurahvaseadused: Liivimaal 1849, Eestimaal 1856.

Nende seadustega loodi ka koolielule kindlam ja ajakohasem alus, mida varsti arendati edasi rea erimäärustega. Liivimaa 1849. a. talurahvaseaduse vastavad paragrahvid (§ 645—657) määrasid 1819. a. seaduse alustel vallakoolide asutamise ja ülalpidamise valakogukonna otseseks ülesandeks ja rõhutasid selle kohustuse

täielikult iseseisvat täitmist. Vene-õigeusulised kogukonnaliikmed olid vastavalt keisri määrusele 14. det. 1846 luteri usu koolide ülalpidamisest vabastatud ja ümberpöördukt. Luteri usu vallakoolid tunnistas seadus kiriklikeks asutisteks, millepärast nad ka kiriklike võimude valitsemisel seisavad. Seega olid 1819. aasta määrustele järgnenud alluvussekelidused selles seaduses ära hoitud. Vallakoolidele kindlustati nende senine valitsus ja seni-omandatud varandus hoonete kui ka kooliõpetaja ülalpidamiseks määratud maade suhtes. Nagu ennegi oli luteriusuliste laste kodune õpetus jäetud luteri usu vaimulikkude hooleks ja seatud selle kiriku asutiste võimkonda. Samuti tõmmati kindel vahe luteri ja vene-õigeusu kihelkonnakoolide vahele ja kindlustati esimestele muutmatult nende senised varandused. Koolivalitsus, mis 1839. a. maapäeva otsusega loodud, jäi endiselt ülemmaakoolivalitsuse (*Oberlandschulbehörde*) ja kreismaakoolivalitsuse (*Kreislandschulbehörde*) kujul alles. Juurde loodi aga iga kihelkonna jaoks kreismaakoolivalitsusele alluv kihelkonna-koolivalitsus (*Kirchspiels-Schulverwaltung*), mis ühe kirikueestseisja eesistumisel koostus kohalikust kirikuõpetajast, kihelkonnakooliõpetajast ja ühest kõigi kirikuvõõrmündrite ja koolivanemate poolt valitud kihelkonna-koolivanemast. Kodu- ja vallakooliõpetuse järele valvet teostada aitavad kirikueestseisjat ja õpetajat köster, kirikuvõõrmündrid ja koolivanemad, keda kogukonna kohtunikkude keskelt nimetab kohalik koolivalitsus. Sel kombel on rahvale võimaldatud teatav osavõtt kooli valitsemisest. Talurahvaseadus nimetab eraldi ev.-luteri usu köstrite seminari ülalpidamist rüütelkonna poolt. Selle õppekorraldus peab olema nii rajatud, et tema lõpetajaid saab tarvitada ka organistidena ja kihelkonnakooliõpetajaina. Teatavasti toodi 1839. a. Volmaris asutatud eraseminar 1848. a. Valka, mis nüüd sai talurahvaseaduses ametliku rüütelkonnaseminaritunnustuse. Selle korraldus, juhatus ja ülevahe kuulus ülemmaakoolivalitsusele kokkuleppel Liivimaa ev.-luteri usu konsistoriumiga.

Nende määruste põhjal andis Liivimaa ülemmaakoolivalitsus 1851. a. märtsis üksikasjalise instruksiooni ev.-luteri usu maakoolide sisseseadmise ja valitsuse jaoks. Siin määrati talurahvakoolide ülesandeks „anda tarvilikku eelharidust konfirmatsioonile ja kristliku koguduse ellu astumiseks, nagu seda ühenduses tubli talurahvaseisuse elutingimustega meie kirik peab nõudma“. Nõuti, et kõik lapsed saaksid hoolsat koduõpetust lugemises, katekis-

muses ja tarvilikumate koraalide laulmises, kus võimalik, ka piib-
lilugudes ja valitud piiblisalmides. Selle edukamaks teostamiseks
soovitati väga pühapäevakoole ja ajutiste rändavate kateheetide
ametiseseadmist. Kihelkonna-koolivalitsusele lubati õpetaja
nõudmisel vanemate või peremeeste kulul, kes oma hoolealuseid
küllalt ei õpeta, asutada trahvikoole, s. t. ametisse panna nende
jaoks kooliõpetaja ja sellele palk määrata.

Vallakoolide õppekavas olid arusaamisega lugemine, katekis-
mus, piiblilood, kirikulaul, kirjutus ja rehkendus, nagu seda nõud-
mist juba varemini arusaajamad mehed (Bruiningk) olid avaldanud
ja nagu seda ka õigeusu koolide õppekavad ette nägid. Pandi
rõhku sellele, et koraalid nootide järgi ja mitmel häälel kätte har-
jutataks ja et lapsi tutvustataks ka maarahva elusse puutuvate
seadusmäärustega ja õiguslike oludega. Tütarlastele soovitati,
eeldades, et nad kirjutust ja rehkendust sel määral ei vaja kui poisid,
nende tundide aegu käsitööd. Kooliskäimise aeg pikendati
kuue kuuni endise nelja asemel, ja lubati seda veel pikendada.

Kihelkonnakoolidele tehti ülesandeks ette valmistada tublisid
isikuid vallaametitele, eriti tulevase vallakooliõpetajaid. Teiselt
poolt pidid nad andma kohtadele, kus vallakoolid veel puuduvad,
soovitava haridusega isikuid, kelle kaudu saaks paremini mõjus-
tada massi. Viimases nõudmises paistab otse silma asjaolu, et sel
teel taheti ära hoida hulkade eksitamist, nagu see usuliikumistes
oli võimalik olnud. Kihelkonnakooli õppeained pidid olema sa-
mad kui vallakoolides, ainult tuli neid laiemalt läbi võtta ja nii,
et nende kasvandikud oskaksid oma teadmisi ka teistele edasi
anda.

Õige üksikasjaliselt oli juhatuskirjas kihelkonnakooli-, kreis-
maakooli- ja ülemaakoolivalitsuse kompetents ära tähendatud.
Õppeabinõude hõlpsamaks muretsemiseks soovitati asutada valla-
ja kihelkonnakooli kassad, kuhu pidid minema trahvirahad koo-
list puudumise eest, annetised jne. Sesse korraldusse ei toonud
Liivimaa 1860. a. talurahvaseadus mingeid muutusi, vahe oli ai-
nult paragrahvide vähenenud arvus.

Saaremaa koolidele oli juba 1845. aastal üksikasjalisem plaan
välja antud, mis igas kogukonnas, kus üle 100 meeshinge, kooli
nõudis, kuid õppekavades rehkenduse ja kirjutuse õppimise valla-
koolides võimaluse asjaks jättis. Ta põhjenes peajoontes 1819. a.
talurahvaseadusel.

Ka Eestimaal, kus 1816. a. peale lähem maakoolide korraldus puudus ja aastakümnete jooksul plaanidest ja ettepanekutest kaugemale ei jõutud, sai 1856. a. talurahvaseadusega määrused maa-rahva koolide kohta (§§ 1275—1282). Siin nõuti nüüd iga 300 mõlemast soost hinge kohta vallakooli, kuid kihelkonnakoolidest ei olnud juttugi. Vallakooliõpetajate ettevalmistamiseks nähti ette kaks seminari, üks Harju- ja Läänemaa, teine Järva- ja Virumaa jaoks. Neist oli üks juba Kuudal käima pandud, teine aga asutati Noarootsis Paaslepa rootslaste jaoks, kuna Järvamaal töötas Ataste eraseminar. 1864. a. ühendati Ataste seminar Kuuda omaga. Seadus kohustas seminari lõpetajaid oma kogukondades 12 aastat kooliõpetaja-ametit pidama, kuna koolivalitsus pidi selle eest hoolitsema, et nad tööpoolest kohtadele saaksid. Lähem koolide kui ka seminari korraldus oli jäetud edaspidiste erimääruste lahendamiseks, mis vastavalt pidi kinnitama.

Koolide järele valvamiseks ja valitsemiseks loodi Eestimaal ülemkoolikomisjon, mis koosnes rüütelkonna peamehest kui esinikust, neljast ülemkirikueestseisjast, ülemkirikueestseisja-ametite ilmlikest kaasistnikest ja kindralsuperintendentist. Koolinõunik puudus. Ülemkoolikomisjoni kompetentsi kuulus vallakoolide ja õpetajateseminaride sisseseadmine, nende revideerimine ja täiendamise korraldamine, kooliõpetajate katsumine ja ametisseadmine ning nende palga reguleerimine, õpperaamatute määramine, kaebuste otsustamine jne., peajoontes sama, mis Liivimaal kuulus ülemmaakooli- ja kreismaakoolivalitsuse võimkonda. Ülemkoolikomisjonile allusid kohtadel kohalikud koolirevidendid, kes kõigjal valiti kihelkonnakonventide poolt kohalikkude mõisnikkude keskelt. Need pidid ülemkoolikomisjoni korraldusi täide saatma, temale nõutud aruandeid ja teateid esitama ja koole revideerima, kusjuures aga kohaliku kirikuõpetaja õigused selles suhtes jäid endisteks.

1866. a. vallakogukonna seaduse põhjal andis ülemkoolikomisjon, kes eesti keeles nimetab end ka ülemaks maakoolikohtuks, 22. nov. 1867. a. „Seadmissed ma-kolide pärrast Tallinnamaal“, kus talurahva koolid selle järele, kes neid ülal peab, jagatakse mõisa, valla ja mõisa ning valla päralt olevaiks. Siin määratakse ka kooliõpetajale vähemalt see palk, „mis meie päevil hea sulase eest tuleb arvata, see on aru järel 80 rbl.“. Kui koolmeistril kasutada olev maa palga ulatuses saaki ei anna, peab vald puuduva osa rahas juurde maksma. Palk tehakse kirjalikus lepingus kind-

laks, kuhu tähendatakse ka lubatud küte ja küünlad. Lepingud esitatakse „koolivöörmündri herrale“, kes selle järele valvab, et neist kinni peetaks. Kooliõpetajailt nõutakse, et nad peavad olema lõpetanud koolmeistriteseminari või vastasel korral tegema vastava katse kihelkonna-koolivalitsuses. Teadmisi nõutakse üpris vähe: soravat lugemist ja kirja, katekismuse ja piiblitugude tundmist ning seletada- ja jutustadaoskamist, arvutamist nelja tehte ulatuses nimega ja nimeta arvudega ja murdudega ning laulu oskust. Kooliõpetaja vallandamine kuulub üksnes kihelkonna-koolivalitsuse võimkonda.

Koolide eest hoolitsemine oli 1866. a. vallakogukonnaseaduse järgi koolivöörmündrite ülesandeks, kes valiti vallavolikogude poolt. Koolivöörmünder pidi valvama laste kooliskäimise järele ja olema kooliõpetajale kooli asjus toeks, sisse kasseerima trahvirahasid ja nad edasi andma kirikuõpetajale. Kooliõpetajal, mõisnikul kui ka vallal oli kooli asjus edasikaebuse õigus ülemkoolikomisjonile.

Mõisa- ja vallakoolide õppekava avardati Eestimaal, samuti kui Liivimaal 1851. a. määrustega ka kirjutamise ja rehkenduse õpetamise teel. Ei keelata õpetamast muidki tarvilikke asju neile, kes põhiõpetusega hästi korda saavad. Kooliõpetajalt nõutakse igal sügisel enne koolitöö algust oma tööplaani esitamist kihelkonna-koolivalitsusele kinnituseks. Samale asutisele peab ta ka laste edasisaamisest aru andma. Lapsed 10—13 aastani peavad vähemalt 2—3 talve koolis käima. Iga põhjusega puudunud koolipäeva eest võetakse 1 kop. hõbedat trahvi.

Nende uute määrustega asutati ka uus koolivalitsuse organ, nimelt kihelkonna-koolivalitsus. Selle koosseisu kuulusid kirikueestseisja, „koolivöörmündri herra“ ja kirikuõpetaja. Talurahva esindajaid siin polnud, nagu Liivimaal. Parandusi ja täiendusi sesse koolivalitsuse korraldusse toodi alles hiljemini.

Tähtsad ses suhtes, nagu üldse Eestimaa koolikorralduse arengus, olid 1875. a. aprillis keisri poolt kinnitatud „ajutised määrused“. Nende järgi kuulub kihelkonna-koolivalitsusse ka üks talurahva esindaja, kes valitakse kohalikkude vallavanemate poolt. Järgmiseks astmeks koolide administratsioonis oli maakonna koolide nõukogu. Selle esimeheks oli inspektor (revident), kelle nimetas ülemkoolikomisjon kreisi kirikueestseisjatekogu poolt oma keskelt esitatud kahe kandidaadi hulgast. Liikmeiks olid üks kirikuõpetaja ev.-luteri usu konsistoriumi nimetusel ja kaks ki-

helkonnakohtu kaasistnikku (talupoega) kreisi kihelkonnakohtute kaasistnikkude kogu valikul. Ülemkoolikomisjoni tulid uute liikmetena juurde kooliõpetajateseminaride kuraator ja üks siseministri määratud esindaja.

Koolide õppekava oli uute määruste järgi tublisti laiendatud. Kooli otstarbeks fikseeriti ülesanne sisendada õpilasile usulisi ja kõlblaid mõisteid ja levitada kasulikke teadmisi. Õppeainena esines siin ka vene keel, mille läbiviimist nõuti igal pool viie aasta jooksul; samuti geograafia ja ajalugu, eriti kodumaasse puutuvad. Õppeaeg pidi kestma 3 aastat järgemööda, igal talvel 15. oktoobrist 15. aprillini. Ka oli ette nähtud kehvade laste varustamine õppevahenditega, raamatute ja toiduga, nagu Liivimaa 1819. a. talurahvaseaduses. Kooliõpetajate valimise õigus kuulus vallale või mõisale, kes kooli ülal pidas, nende kinnitamine ja vallandamine aga ülemkoolikomisjonile.

Kooliõpetajal oli ülesandeks anda igal tööpäeval 6 tundi, välja arvatud laupäev. Palgaks sai ta vähemalt 100 rubla aastas, rahas või maas, peale selle iga 100 hinge kohta üle 500 kümme rubla lisa. Maa koolimaja alla annab mõisnik, puud ja ehitusmaterjali veavad juurde ja annavad töölisel — peremehed. Ehituspalgid uue hoone jaoks annab mõisa.

Uus määrus nimetab ka kihelkonnakoole, kuid ei tee neid sundlikeks. Nende õppeained ja korraldus on samalaadilised nagu vallakoolidelgi. Seminaride õppekursus on kolmeaastane. Nende juures peavad olema ka harjutuskoolid. Nende üle valvab koolikogu, kuhu kuuluvad kolm rüütelkonna esindajat ja direktor. Nende kooliõpetajailt nõutakse kõrgemat haridust. Õppeainete hulgas esinevad geomeetria, algebra, Vene ajalugu ja Vene geograafia, looduslugu, orelimäng, laul, võimlemine, lühikesed teated agronoomiast. Õppekavad kinnitab lõplikult siseminister.

Ka Liivimaa, mis muidu esirinnas sammus, ei jäänud oma koolikorralduse uuendamisega seisku. 1871. a. määrati ka siin kooliõpetaja palk kindlaks: 200-meeshingeline kogukond peab oma vallakooli õpetajale andma kasustamiseks maad 7 taalri väärtuses või maksma aastas vähemalt 100 rubla palka; vald, kus üle 200 meeshinge, peab maksma 150 rubla või andma maad 10 taalri väärtuses. Seega pandi ka Liivimaal piir koolmeistrite senisele näljapalgale, mis mõnikord välja ei teinud üle 4 vaka vilja.

1873. a. asutati Tartus Eesti kooliõpetajate seminar, mille juhatajaks sai endine Rõuge õpetaja Fr. Hollmann, kellele hilje-

mini abiks olid A. Grenzstein, J. Kurrik ja P. Org. Seminari juures töötas harjutuskool. Sellega on teostatud see, mida talurahva vabastuse ajal mõned haridussõbrad olid soovitanud.

UUED ÕPPEKAVAD (70-NDAIL AASTAIL).

Väga tähtsaks sammuks Liivimaa maarahvakooli arendamisel olid kohaliku ülemmaakoolivalitsuse poolt 1874 maksma pandud „luteri usu maakoolide õpetuse plaanid“, kus valla- ja kihelkonnakoolidele anti päris ajakohased õppekavad.

Esimeseks üldpõhimõtteks õpetuse suhtes seatakse: „Kõik õpetus olgu tuuma ja viisi poolest selge ja tõsi“. Sellepärast koolmeister ärgu andku iialgi tundi ettevalmistamata, rääkigu õpetamisel lühidalt ja tuumakalt ja pangu iseennast alati õieti tähele. Teise nõudena sõnastatakse: „Kõik õpetus olgu näitlik ja laste jõudu mööda“. Sellepärast koolmeister hoidku lapsi masina viisil päheõppimise eest ja püüdku nende tähelepanu alati virgel hoida. Kolmandaks nõudeks on: „Kõik õpetus peab laste vaimu kasvatama ja nenda olema, et kõik nende vaimu jõud loomulikult ja kõiki pidi äratud saaks“. Sellepärast olgu koolmeister kindlasti oma kooliseaduse järgi käies laste vastu alati lahke, pidagu lapsi sõnakuulmises, korralikes eluviisides, olgu ettevaatlik nii kiitmisel kui laitmises ja pidagu kõiki oma õpetusi ühte viisi kalliks.

Kooli korrapidamise alal püstitatakse rida nõudmisi, ja nimelt: 1) lühikese hommiku-, lõuna- ja õhtupalve pidamine, 2) kindel koolitundide ja vaheaja pidamine, 3) korrapidamine ja puhtus kooli- ja magamistoas, mistarvis koolmeister määrab laste seast ülevaatajad, kelle ülesandeks on väikesed koolitoimetused nagu laudadelt tolmu pühkimine jne.; 4) korrapidamine laste eneste juures, 5) salaetteütlemise keelamine tunni ajal; rääkimine ja lugemine kooris sündigu ainult koolmeistri käsul, 6) hoolitsemine selle eest, et lapsed selgesti räägiksid ja kõva häälega kostaksid.

Kooliruumide suhtes nõutakse, et koolituba olgu siniseks või heledaks värvitud. Toas olgu iga lapse kohta 100 kantjalga õhuruumi. Rõhutatakse, et tuba olgu hea õhuga ja küllaldaselt valge. Inventarina on loendatud tindipottidega pingid ja viimased nimelt niisugused, et lapsed võiksid neil istuda ja töötada tervisele viga tegemata, siis veel tahvel, kateeder või laud, kapp või riul ja tunnikell.

Vallakooli astujalt nõutakse selgelt lugemist, kahe või kolme

katekismusepeatüki sõnade tundmist, mõnd kirikulauluviit ja ükskordühte (see on endisega võrreldes uus nõue).

Koolis peavad olema järgmised õppevahendid: 1) üks eksemplar kõigist koolis pruugitavaist raamatuid, 2) keras (gloobus), 3) Euroopa, Vene Läänemere kubermangude ja Palestiina seinakaardid, 4) üks mänguriist: viiul, klaver, orel või harmoonium, 5) joonlaud, 6) „rehkendamise riist“, 7) piibel ja lauluraamat. Igal koolilapsel peab olema: 1) koolilugemisraamat, 2) Uus Testament, lauluraamat, piiblitluguderaamat ja katekismus, 3) tahvel, krihvel ja joonlaud, 4) kalligraafia- ja ortograafiaraamat; 5) vane-mail lastel väike geograafiaraamat.

Õppekavad teevad vahet 1-klassilise ja 2 või rohkema klasside arvuga töötava vallakooli vahel. Esimeses on üks õpetaja, kes töötab ühes klassis kolme jaoga. Selles soovitatakse kasustada ka laste endi abi. Lapsi viiakse edasi mõistmise järgi. Lõputunnistuse põhjal pääseb eksamita kihelkonnakooli.

Üheklassilise vallakooli tunnikava on:

Õppeained	I (alamas) jaos tunde	II jaos tunde	III jaos tunde
Usuõpetus	5	5	5
Emakeel	12	10	8
Rehkendamine	6	6	6
Laulmine	3	3	3
Võimlemine poistel)	3	3	3
Näputöö tüdrukutel)			
Geograafia	—	2	2
Saksa keel	—	—	2
Vene keel	—	—	2
Kokku	29	29	31

Õppekavade seletuskiri on õige täielik, milles käsitletakse õpetuse eesmärki, õpetuse jaotust ja õppeviisi.

Usuõpetuse eesmärgina rõhutatakse, et ta peab lastele andma alused pühakirjast arusaamiseks, eriti tegema neile omaseks armuõpetuse ja ette valmistama neid kristlikule elule ristikoguduses. Õppeainete jaotuses on piiblitlugude suhtes läbi viidud kontsentriilisuse põhimõte. Õppeviisi kohta öeldakse, et masina viisil piiblitlugude pähetuupimise eest peab hoiduma. Kooliõpetaja püüdku neid omade sõnadega piibli tekstile vastavalt ette jutustada ja esitagu küsimusi nii, et „laste südamed äratatud ja meeled valgustatud saaksid“. Sõnasõnalt lastagu pähe õppida ainult Kristuse

omad sõnad ja mõned muud tähtsad kohad. „Katekismuse õpetuses olgu lahja ehk laialt seletuse eest kõvaste hoida“, temast selgemaks arusaamiseks tarvitatagu piiblilugusid, piibli- ja laulusalme. Ometi valitseb usuõpetuses teatav materjali rohkus. Peale piiblilugude ja katekismuse seletamise tuleb piiblit lugeda, milleks soovitatakse valida palasid teatavaist raamatuid. Kirikulauludest tuleb 40—50-el esimesed salmid pähe õppida, neist 5—6 laulu täies ulatuses. Rõhutatakse, et enne päheõppimist tuleb laulude sisu lastele ära seletada.

Emakeele õpetuse eesmärgiks seatakse inimese suuliselt ja kirjalikult nii omade kui ka võõraste mõtete õige ja täppis sõnastamine. See saavutatakse rääkimise, lugemise ja kirjutamise harjutuste teel. Rääkimiseks ei ole tarvis erilisi tunde, kuid alamas klassis võib ometi mõni tund kulutada näitliku õpetuse andmiseks. Pannakse rõhku õigele ja selgele häälendamisele. Kuigi lapsed kooli tulles juba lugeda oskavad, õpetatagu neid siiski häälutama. Soovitavaks lugemise algmeetodiks peetakse kirjutuselugemise õpetamist, eelkäiva analüüsiga (kõne sõnadeks, silpideks, häälteks jagamine), millele järgneb süntees. Ülemas klassis peavad lapsed mõistma lugemisraamatust või ajalehest kergesti ja õige rõhuga lugeda ja peast jutustada. Neile harjutustele pühendatakse pool tarvitada olevast ajast. Kirjutamine algab tähtede ja numbrite kirjutamisega, mis keskmises jaos muutub ilukirjutuseks, mida ka takti järgi võib lasta kirjutada. Õigekirjutus alaku raamatust mahakirjutamisega, pärast tarvitatagu peast kirjutamist ja diktaati. Ülemas klassis tulevad õigekeelsuslikele ja kalligraafilistele harjutustele lisaks lühikesed kirja-seadmised lastele tuttavate asjade üle jutustamise ja kirjade kirjutamise kujul. Ülemas klassis õpetatagu võimalikult ka grammatikat (nimi- ja omadussõna ning nende käänamine, „liht kõne kokkuseadmine“, kirjamärkide tarvitamine).

Rehkendamise eesmärgiks on, et „õpetus antku lastele seda mõistust numbritega arusaadavalt ümber käia, et nemad omas igapäevases elus ettejuhtuva asjade juures neid võivad pruukida, niisama peab ta neid ka selge mõtlemisele ja õieti rääkimisele juhatama“. Alamas klassis peab näitlikult „rehkendamise riista“ abil arvudega kuni 100-ni enamasti peast rehkendatama, aga ka tahvlil rehkendamist samade arvudega harjutatama ja pruugitavamad mõõdnud läbi võetama. Keskmises jaos laiendatakse arvude piiri ja tutvunetakse lihtmurdudega ja nimeliste numbritega, kus-

juures aga asjata suurte arvude eest peab hoitama ja ainult „ülesandeid antama, mis rahva eluga kokku sünnib“. Ülemas jaos õpivad lapsed tehteid lihtmurdudega ja kolmekohaliste arvudega. Nagu näha, on püütud siin õpetust elule lähendada ja igasugust mehaanilist tegevust kõrvaldada. Kõik peab lastele näitlikult selgeks tehtama. Lapsed peavad alati oma tööst aru saama ja harjuma ülesandeid võimalikult mitmel viisil lahendama.

Maateaduse õpetuse eesmärgiks määratakse: „Üleüldine teadmine maakerast, inimeste lugude ja tegude elupaigast ja nimelt tutvakstegemine isamaaga ja tema vastu armastuse äratamine“. Geograafia õpetus algab isamaa tundmaõppimisega, lähtudes laste kodupaigast ja laienedes järk-järgult, kihelkonnale, maakonnale, kubermangule. Ülemas klassis jõuab maateaduse õppimine maakeraku kuju, päevade ja aastaegade muutumise seletamisele. Õpitakse üldjoontes tundma ka viis maailmajagu. Õppeviisi suhtes nõutakse, et ilma kaardita ja gloobuseta ei tule maateadust ialgi õpetada. Paljaid nimesid ei sünni nimetada, vaid asjast antagu alati näitlik ja selge pilt. Geograafiaga lubatakse ühendada õpetust „kõige kuulsama inimeste elulugu üle“. Esiialgu õpetatagu seda ja „loomuseõpetust“ „niipalju, kui seda lugemise raamatu juure võib lisada“.

Laulmise eesmärgiks on: „rõõmus ja kurvastuses oma südamelugu parajal viisil healega ülestunnistada, kui ka kiriklikust koguduse laulmisest osa võtta“ võida. Joonistamist õpetatakse ergemaile lastele, kui kooliõpetaja seda suudab. Võimlemine peab poistele mitte ainult „ihuliikumist“ pakkuma, vaid neis ka kehalist vastupidavust kasvatama ja neid väeteenistusele ette valmistama. Tehakse harjutusi ja mängitakse, tarvitades seejuures võimalikult vene keelt. Samal ajal õpetatakse tütarlastele käsitöödena kudumist, õmblust, riiete paikamist ja nõelumist.

Saksa ja vene keele õpetamine toimub kihelkonnakoolide kava järgi.

Mitme klassiga vallakool töötab sama kava järgi kui üheklassilinegi. Mitmesse klassi jaotust peab tarvitama õpetuse korraldamiseks, mitte aga poiste lahutamiseks tütarlastest.

Koolisüsteemi eriosana korraldatakse kordusõppusi, mille otstarbeks on lastele, kes vallakooli lõpetanud, meelde tuletada, mida nad õppinud, kui ka neile uusi teadmisi õpetada. Selleks on seatud eripäevad või -nädalad, talvel vähemalt 14 päeva. Suvel tulevad päris- ja koduõpilased iga kuu ühel päeval kooli kokku.

Kooliõpetaja peab seejuures püüdma virgutada arukamaid edasiõppimisele, andes neile häist raamatuist sündsaid palasid lugeda, ülesandeid järgnevaks kokkutulekuks jne.

Kihelkonnakooli võetakse vastu neid, kes vallakooli lõpetanud või omavad vastavaid eelteadmusi. Ta peab lapsi ka kõrgemasse koolidesse ette valmistama. Kihelkonnakoolil on kaks jagu resp. klassi, vastavalt õpetajate arvule. Alamas klassis antakse õpetust emakeeles, ülemas klassis peale usuõpetuse kõik ained saksa keeles. Õpetus kestab vähemalt kaks aastat. Kreismaakoolivalitsuse kinnitusel on võimalik veel kolmas kõrgem klass juurde lisada.

Tunnikava oli kihelkonnakoolis järgmine:

Õppeained	II klassis (jaos) tunde	I klassis (jaos) tunde
Usuõpetus	4	4
Emakeel	5	2
Saksa keel	5	6
Vene keel	3	3
Rehkendus	5	4
Geograafia	2	2
Ajalugu	2	2
Looduslugu	—	3
Joonistus	1	2
Laulmine	2	2
Võimlemine	2	2
Aiatöö	2	2
	34	34

Tütarlastele soovitatakse asutada eri koole. Kui neid aga õpetatakse koos poistega, siis peab nendele käsitööd õpetatama ajal, millal poistel on vene keele, võimlemise ja kõrgema rehkenduse tunnid.

Kihelkonnakooli õppekava on rajatud samule põhimõttele nagu vallakooligi oma. Usuõpetus peab siin vallakoolis omandatud teadmisi laiendama, luteri usu õpetust süvendama ja „usku kinnitama“. Piiblilugude ja katekismuse kõrval esineb teises klassis kirikulugu. Neile, kes kõrgemasse kooli astumiseks valmistuvad, antakse piiblilugu saksa keeles. Piiblilugusid peavad õpilased emakeeles hästi ja elavalt suutma jutustada. Katekismust seletatakse emakeeles, kuid sõnad õpitakse ka saksa keeles pähe.

Emakeele õpetuse eesmärgiks on laiendada õpilastes võimet oma mõtteid „kärmosti välja rääkida“, tutvustada neid paremate emakeelse kirjavara tähtsamate raamatutega. Grammatika esineb

siin täielikumalt. Pannakse rõhku sellele, et õpitaks koostama ka kirju, aadresse, lühikesi protokolle ja lepinguid. Saksa keele õpetamisel on sihiks õpilasi niikaugemale viia, et nad pääseksid kõrgemaisse koolidesse või võiksid kodus ise raamatute abil seda keelt edasi õppida. Vene keelt õpetatakse niipalju, et õpilased võiksid pääseda kõrgemasse kooli, nagu kreiskooli või seminari. Kirjalikud harjutused ei ulatu siin kaugemale diktaadist: suulised piirduvad sagedamini tarvitataivate sõnade ja lühikeste kõnede päheõppimisega ning selle keele lühikese grammatikaga. Rehken-duses peab saavutatama vajalik selgus ja kiirus. Õpitakse ka kümnendmurde ja protsendiarvutamisi. Ka planimeetria alged (1 t. näd. I kl.) esinevad siin. Geograafias langeb rõhk II kl. Läänemere kubermangudele, I kl. „Euroopale, eriti Venemaale. Nõu-takse ka kaartide joonestamist. Ajalugu („sündinud asjade jutus-tamine“) peab õpetama „inimeste elust ja selle muutmisest juma-liku juhataja kätt“ tundma ja „kuulsate inimeste eesmärkide läbi vaimu poolest ülendama ja kinnitama“. Peale üldajaloo õpitakse lühidalt ka „isamaa histooriat“. Looduslugu („loomuse tund-mine“), „tutvustab kodumaa tähtsamate looduseandidega“, äratades tähelepanu, mõistust ja „korralikku meelt“, tehes „haritud meele ja uskliku südame elavaks“. Arutusele tulevad ka põllumehetele täht-samad kodumaa taimed, inimese keha, kodumaa loomad ja kivid, nähtused füüsikast, nagu kehade eri seisundid, magnetism, elek-ter, soojus ja hää. Õpetamisel soovitatakse tarvitada asju, pilte ja füüsikas katseid. Joonistamise eesmärgiks on tähelepanuvõime, ilu- ja puhtusetunde äratamine ja kasvatamine. Laulma õpeta-takse mõlemaid klasse koos. Harjutatakse nootide tundmist, häälevõtmist ja taktipidamist, mida nõutakse ka vallakoolis. Va-hel lauldakse ka mitme häälega (suurtel pühadel kirikus). Võim-lemisel taotellakse samu sihte mis vallakooliski, tarvitades see-juures ka riistu, kuna peasjaks on keha painutamine ja män-gud. Aiätöö-õpetus kujuneb kooliõpetaja oskuse järgi, soovita-takse aga harjutada aiaviljade mahategemist ja viljapuude harimist.

1874. a. juulikuus ilmus ülemmaakoolivalitsuse poolt „Liivi-maa Lutheri usu Maakoolide Säädus“, mis 1819. a., 1860. a. talu-rahvaseaduste ja teiste korralduste põhjal kõik maakoolide kohta käivad määrused kokku võttis ja ülevaatlikult järjestas.

Eestimaal kohta andis ülemkoolikomisjon 1878. a. nn. „Kooli-pidamise Seaduse“.

Selles määrati kooli otstarbeks, „et lapsed õpivad oma vaimu-

andisid ja vaimu jõudu pruukima, ja et nemad õpetamise ja kasvatamise varal a) kõlbavaiks ristikoguduse b) ja kogukonna liikmeiks saavad“. Koolid jagunesid kolme liiki: vallakoolid, kihelkonnakoolid ja „seminarid“.

Koolmeistri kvalifikatsiooni suhtes rõhutati, et ta peab „laitmata, jumalakartliku elu läbi koolilastele märgiks olema“, hoidma ennast kõrvale asjust, „mis temasse ei puudu, kõiksugusist kohtu- ja tüli asjust“. Õpetamisel manitseti koolmeistrit selgesti rääkima ja laste suhtes erapooletu, lahke ja kannatlik olema ning oma ülesandeid korralikult täitma.

Eestimaa „Koolipidamise Seadusel“ on õige palju ühiseid jooni Liivimaa „Maakoolide Säädusega“. Kuid õpetuse didaktiline külg esineb siin märksa nõrgemana kui Liivimaal.

Nende 70-ndail aastail maksmapandud õppekavade ja korraldustega jõudis kooliolude areng, mis oli saanud tõuke Liivimaa talurahva käärimisest 40-ndail aastail, enam-vähem lõpule. Koolides hakkas maksma kindel kord ja plaanikindel töötamine. Ühtlasi said siin juhtivaiks pedagoogilised põhimõtted nii õppekavades kui ka õppetegevuses ja kasvatuses. Mehaaniline, mõttetutu pähetuupimine kaob, järjest rohkem võtab maad mõistusega ja arusaamisega vastuvõtmine lapse poolt. Näitlikkus tõstetakse eriti Liivimaal õppeprintsibiiks, kodumaa saab õpetuse keskpunktiks ja lähtekohaks. Ka joonistamine, võimlemine, osalt käsitöö, ained, mis vaba Eesti kool uuesti pidi sisse seadma, sest et nad vaheajal kavades olid kõrvaldatud, leiavad põhimõttelise tunnustuse.

Käsitöö kohta olgu veel täiendavalt juurde lisatud, et selle heaks 70-ndate aastate lõpul Liivimaal tekib elavam liikumine, mille keskkohaks on Tartu. See oli tugevasti mõjustatud taotlustest, mis arenesid Soomes sealse rahvakooli uuendaja Uno Cygnaeus'e juhtimisel, eriti aga tõukeist, mis lähtusid Taanist. Siit kutsuti käsitöö-õpetuse tuline õhutaja rittmeister K. Kaas 1878. a. Tartusse, et saada temalt nõu ja juhatuset tööõpetuse sisseseadmise kohta koolides. Siin asutati ühing kodukäsitöö edendamiseks maal ja linnades („Verein zur Förderung des Hausfleisses in Stadt und Land“). Seltsi korraldusel pidas K. Kaas sama aasta sügisel kooliõpetajaile käsitöökursuse, millest umbes 60 isikut osa võttis. Õpetati puutööd, korvipunumist, raamatuköitmist, papitööd, harjapunumist, poleerimist, pildinikerdust, õlepunumist, laastutööd ja naisterahvaile ka naiskäsitööd. Esimesele kursusele järgnes veel

teisigi. Maakoolidesse ulatus selle mõju 1880. a., kus asjaga kohati algust tehti. Mainitud selts seadis asja õhutamiseks kihelkondadesse, kus käsitöös õpetust anti, usaldusmehed kirikuõpetajaist ja kirikueestseisjaist. Aastal 1880 saatsid 23 kooli 14-nest kihelkonnast omavalmistatud asjad Riiga Balti põllumajanduslikule näitusesele, kus kõik koolid suuremaid ja vähemauid auhindu said. 1881 oli maakoolide arv, kus käsitööd õpetati, 35 (1 seminar, 20 kihelkonna- ja 14 külakooli). Seda tehti ka Tartu kahes seminaris.

Käsitöö õpetamisele kulutati 2—8 tundi nädalas. Osa koolidest nõudis seda sunduslikult, teised vabatahtlikult. Kuid pikkamööda hakkas asi tagurpidi minema. Puudus arusaamine rahva keskel, puudus asjatundmine ja õige hinnang kooliõpetajategi juures. Kaheksa aasta järel lõppes käsitöö õpetamine pea täiesti.

Parem lugu oli võimlemisega, mida elustasid kõrgemate koolide eeskuju ja nähtavasti 60-ndaist aastaist peale toimepandavad võimlemispeod. Ka ilmus sel alal eesti keeles oma õpperaamatki.

Kooliõpetajate ettevalmistus täienes aasta-aastalt, sestsaadik kui seminarid Tartus, Kaarmal, Kuudal töötasid ja järjest rohkem mehi neis asutistes saadud teadmistega ja praktilise oskusega koolitööle ilmus. Elustavalt mõjusid pedagoogiliste küsimuste arutamiseks kokkukutsutavad konverentsid. Samuti hoidsid üksikud seminariõpetajad, nagu P. Org, ühenduse oma endiste õpilastega alal ja kutsusid neid aegajalt kokku nõupidamiseks kooli asjus.

Ühtlasi hakati panema suuremat rõhku ka koolikirjandusele. 1852—1864 ilmus Põlva õpetaja J. G. Schwartz'i toimetusel „Kõliramat“ kaheksas osas: I — eesti keele õigekirjutusest (autor G. Schwartz); II — rehkenduse õpetus (praost Meyer); III — looduslugu (E. Lossius); IV — tervishoid (Fr. R. Kreutzwald); V — maateadus (M. Mickwitz ja W. Schultz); VI — füüsika (G. Schwartz); VII ja VIII — ajalugu (G. Schwartz). Ilmusid ka mitmed lugemisraamatud. Eriti viljakaks muutus koolikirjanduse soetamine, kui sel alal tegevusse astus Eesti Kirjameeste Selts.

RAHVAKOOLI ARENGU SAAVUTISI.

Kui avaldada arvudes edu, mida töid eelnimetatud korraldused kooliellu, siis saame järjekindlalt tõusva joone, mis viib meid peagu üldiseks saanud rahvakooli juurde.

Liivimaal oli 1856. a. (Läti osa ühes arvatud) 102 kihelkonna- ja 521 vallakooli 23 239 õpilasega. 1861.—1870. a. ehitati Liivimaal koolimaju 263, 1871—1880 — 431.

1867 oli Liivimaa Eesti osas (mandril) üksi 575 ev.-luteri usu kooli.

1874 oli Liivimaa Eesti osas 117-nest kihelkonnakoolist 45, 918 vallakoolist 567 (kokku 612), kokku 18 925 õpilasega. 1880—1882 oli Liivimaal 126 kihelkonna- ja 959 vallakooli, kokku 1085, kus päriskooliõpilasi oli 20 901 poissi ja 20 283 tütarlast. 1886 oli Liivimaal 123 kihelkonna- ja 974 vallakooli (kokku 1097). 126 414 kooliealisest lapsest käis valla- ja kihelkonnakoolis 49 775, koduõpetust said 34 759, kordamisõpetusel käis 33 034, kokku 117 568, ehk 93%.

Estimaal oli 1858. a. 202 kooli 7000 lapsega, 1866/68 oli koole 388, kus õppis 21 944 last. 1870/71 oli 445 kooli 26 379 õpilasega. 1880. a. oli sealsamas 13 kihelkonna- ja 517 vallakooli, nii et iga 572 hinge kohta tuli kool, millega aga 1856. a. talurahvaseaduse vastav nõudmine veel polnud täidetud.

Kuna Liivimaal 1856. a. 23 239 lapsest oskas kirjutada 7749, rehkendada 6768, oli 1870 kirjutadaoskajaid juba 32 987, rehkendadaoskajaid 28 879, kusjuures laste koguarv oli 41 024. 1881. a. lõpul ettevõetud üldisel rahvalugemisel selgus, et Liivimaal eestlaste juures oli kirjaoskamatuid ainult 5,6%, täielikult kirjaoskajaid 44,6%.

Estimaal oskas 1872. a. 52 025 kooliealisest lapsest, kellest koolis käis 27 548, lugeda 38 788, kirjutada 19 988, rehkendada 15 552. Rahvalugemisel 1881 ei osanud lugeda ega kirjutada 6% rahvastikust, kirjutada ja lugeda oskas 40%.

Ainult Saaremaa jääb ev.-luteri-usuliste koolide poolest endisega võrreldes maha. See oli tingitud eriti rohkearvulisest talupoegade siirdumisest vene-õigeusku (usku vahetas siin 40-ndail aastail ligi $\frac{1}{3}$ talurahvastikust). Kuna 1840. a. leidis siin 45 037 hinge kohta 184 vallakooli, oli 1859. a. 12 maakihelkonna kohta 151 vallakooli. Keskmiselt aga tuli luteriusuliste hingede arvu kohta koole rohkem: 1840. a. üks kool 245 hinge kohta, 1859. a. 212 hinge kohta. Hiljemini Saaremaal koolide arv enam ei tõusnud, vaid kahanes veelgi. Kuid kvalitatiivselt sai kool paremale järjele, peasjalikult Kaarma seminarist tulnud õpetajate tõttu. 1886. a. oli Saare- ja Muhumaal 147 maarahvakooli, peale Kaarma seminari, nimelt 12 kihelkonna- ja 135 vallakooli.

Tähtsate teenetega kooliolude arendamisel Saaremaal oli kohalik seminar. Selle asutamise mõtte esimeseks teostajaks oli Põide-

Jaani kirikuõpetaja dr. J. C. Temler, kes oma kiriku juures avas kihelkonnakoolmeistritekooli, mis aga varsti läks hingusele. Samal aastal tuli Kaarmale kirikuõpetajaks noor Julius Girgensohn, kes südilt asja käsile võttis. 1867. a. asutas Saaremaa sinod komitee seminari käimapanekuks ja nõutas maapäevalt lubaduse seminari ülalpidamise kulud oma kanda võtta. 1868 hakati Kaarmale uue kooli jaoks maja ehitama ja 1871. a. alul võidi esimesed õpilased vastu võtta, keda oli ette nähtud 12 ühe kooliõpetaja juhatusel. Direktoriks oli Kaarma kirikuõpetaja, kuratooriumiks ülemkirikueestseisja-amet, mis kohal täitis kõrgema koolivalitsuse ülesandeid. Oma õppekava poolest ei ületanud Kaarma seminar Liivimaa kihelkonnakooli.

Välispidi asjale vaadates võidi saavutatud tagajärgedega päris rahul olla. Ja peab tähendama, et Balti juhtivad ringkonnad teatava uhkusega oma korraldustöö viljale tagasi vaatasid. Peale paljude ülistavate hinnangute esines siin ka Liivimaa rüütelkond suure iseteadvusega, tähendades oma 1870. a. märgukirjas, et kohalik rahvakool olevat „rüütelkonna ülemvalve all ja ev.-luteri usu vaimulikkude juhtimisel viidud talurahva tõsiseks hüvanguks ilma ühegi rahvusliku liikumiseta või kunstitamiseta kõrgele arenemisastmele“. Rahvahulkade haridusaste ja kõlblus olevat aastakümnest aastakümnesse tõusnud, nõnda et „Liivimaa rahvakooli saavutised ainult veel nii kõrgele arenenud rahvakoolide võimeist, nagu Saksa ja Taani omad, maha jäävad“.

Kui nüüd küsida nende sihtide järele, mida see väliselt edu avaldav maarahvakool taotles, siis ei ulatunud tema eesmärgid mitte kaugemale meie maa toleaege politilis-seisusliku korra raamest. Talupoega taheti tõsta, taheti valgustada, taheti saada intelligentset talupoega, kuid ometi sellist, kes rahul maksva korraga ega püüa sellest üle tõusta. Tahtis sama talupoeg pääseda ulatuslikuma hariduse juurde, siis võis ta seda saavutada saksa keele kaudu ja saksakeelses koolis. Ka kihelkonnakoolis etendas saksa keel tähtsat osa. Õppekava võimaldas Liivimaa kihelkonnakooli ülemas klassis kogu õpetust üle viia saksa keelele, maha arvatud usuõpetus. Tegelikult oli aga õige sage nähtus, et koguni seda saksa keeles tuubiti. Kes haritlaseks tahtis saada, pidi tol ajal saksaks muutuma. Vene keel oli selle kõrval tagaplaanil, mida ka Liivimaa maarahvakooli tunnikava näitab. Ja kui Eesti Aleksandri-kooli asutajad oma esialgses plaanis püüdsid ka vene keelele anda

suuremat ulatust, siis oli Viljandi-Pärnu kreismaakoolivalitsuse üks nõudmistest, et venekeelsed kirjatööd asutatavas koolis peaksid ära jääma. Arusaadav, et see rahvuslikult ärganud eestlasis kutsus esile kartusi saksastamishädaohu suhtes, milleks nähtavasti kaasa mõjus ka ühe osa vene ajakirjanduse võitlus 60-ndate aastate teisel poolel ja 70-ndate alul saksastamispüüete vastu Baltimail.

Kuivõrt olid need etteheited ja kahtlused põhjendatud? Kõigepealt peame silmas pidama, et Baltimail tol ajal valitsesid saksa rüütelkonnad, samuti valitses saksa keel ametiasutistes, avalikes koolides, ja enamikku talupoegkonnast mõjustas luteri usk, mis oli ühine sakslastega. Senine kord pidi täies ulatuses püsima jääma ja seepärast tõusis kohe ärevus, kui valitsuse poolt tehti katseid seda murda. XIX sajandi esimesel poolel ei tahetud sellest palju teadagi, et eestlane saksa keele ära õpiks ja sakslaste arvu rohkendaks. Kui aga 40-ndail aastail Liivimaa talurahvastikus avaldus kalduvus Vene poole, sai mitmele juhtivale mehele selgeks, et on tarvis just kooli kaudu eestlasi lähendada sakslusele ja anda neile saksa haridus. Nende meeste eesotsas seisis Volmari kirikuõpetaja ja seminari asutaja, pärastine piiskopp dr. Ferdinand Walter. Ta ei näinud asjaolus, et lätlastele ja eestlastele saksa keelt püütakse õpetada, mitte mingit germaniseerimispolitikat, vaid nõudmist, mis tingitud Liivimaa senise korra alalhoiu püüetest, ta nägi selles teed, mille kaudu võimalik kaotada vastuolu talupoegade ja isandate vahel ja tõsta maarahva usaldust vaimulikkude vastu.

Esiialgu leidsid need püüded vastuseisu aadli enamiku poolt, kus valitses arvamine, mida Liivimaa maamarssal väljendas 1844. a. Volmari seminari toetuse küsimuse puhul: Volmari kool olevat õunte asemel persikuid kasvatanud. Saksa keele õpetamist maarahvale peeti kõrgema hariduse lõunamaa viljaks. Esiialgu aga ei olnud saksa keele õpetamisest talupoegadele veel mingit hädaohu, sest läti ja eesti kannust võrsunud haritlased sulasid loomulikult sakslastega ühte. Walter ja teised tema mõtteosalised pidasid alul oluliseks mitte eesti ja läti rahvuse saksastamist. Nad olid veendunud, et ühine usk ja kultuur Liivimaa rahvast enam ühendab, kui keel neid lahutab. Rahvakooli arenemisega pidi see vahe muidugi kaduma. Kui aga noor-läti liikumine 60-ndail aastail elavnes, siis arvas Walter oma kohuseks maapäeva-jutluses 9. III 1864 juhtida tähelepanu kohalikkude pärisrahvaste germaniseerimise ülesandele. Ta tähen-

das muuseas: „Rüütelkond ja maaesindus kui ka linnakodanlus Liivimaal on saksa päritoluga, ja et me täna ei või ütelda, et terve Liivimaa on saksa, selles oleme kõigepealt ise süüdi, kui meie, selgusetust pieteedist ajaloost kaduvate rahvakillukeste vastu püüdsime nende rahvust alal hoida hoolimata looduses ja nende seisukorras põhjendatud tungist germaniseerumisele ja sellega ühtlasi rahvuslikule nagu ka juba olevale konfessionaalsele sarnastumisele oma isandatega. Kui veel võimalik, andku Jumal meile küllalt armastust nende vastu, et seda, mis hooletusse jäetud, eriti kooli kaudu, mille eest juba ausasti hoolitsetakse ja mille eest edasi tuleb hoolt kanda, tagantjärele õiendada.“

Kuigi samal ajal tuli kuuldavale ka teissuguseid häáli, mis soovitasid kohalikke pärisrahvusi säilitada, tuleb siiski konstateerida, et just 60-ndaist aastaist peale algab kavakindel püüd kasutada kõiki vahendeid eestlaste ja lätlaste kavakindlaks saksastamiseks. Selle ülesande teenistusse rakendati ka rahvakool.

Ka vene intelligentne seltskond mõistis asja nõnda ja seepärast tekitas see olukord teravat opositsiooni vene ajakirjanduses ja tõi uuesti esile tendentse, mis juba haridusminister Uvarov'i ajal püüdsid Baltimail mõjule pääseda, kuid pidid tookord väikeste saavutistega raugema.

Kirjandus ja allikad: Schulplan für die Landschulen der Provinz Oesel; Pernau 1845. Instruction für Einrichtung und Verwaltung der livländischen Landschulen evangelisch-lutherischer Confession; Riga 1851. Livländische Agrar- und Bauern-Verordnung in Uebereinstimmung mit der vom dirigirenden Senat i. J. 1849 erlassenen Original-Druckschrift in russischer Sprache; Riga 1850. (Ka vene ja eesti keeles.) Esthländische Bauerverordnung; Reval 1857. (Ka vene ja eesti keeles.) [P. v. S a s s], Studien-Skizze über die Estnische Volksschule [auf der Insel Oesel]; Leipzig 1865. Landgemeinde-Ordnung für die Ostsee-Gouvernements v. 15. Febr. 1866... (Ka vene ja saksa keeles.) Seadmitted ma-kolide pärrast Tallinnamaal; Tallinnas 1867. Koolipidamise Seadus Eestimaa Evangeliumi Luteruse usu maa-koolidele; Tallinnas 1878. [W. v. B o c k], Notizen aus dem Gebiete der livländischen Landvolksschule, — Livländische Beiträge I, 2, lk. 103—142. Streiflichter und kritische Erläuterungen, — Livländische Beiträge III, 1, lk. 110—127. Memorial der Livländischen Ritterschaft, — Livländische Beiträge III, 5, lk. 262—298. [C. C. A. D ö b n e r], Bischof Dr. Ferdinand Walter General-Superintendent von Livland; Eisenach [1871²]. A. v. G e r n e t, Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland; Reval 1901. M. L i p p, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu II, 2; Jurjevis 1899. [J. K ö p p], Vene-õigeusk Läänemeremaadel, — Postimees 1905, nr. 140—144. J. K i r o t a r, Kaarma seminar kui Eesti kultura tegur. 1871—1901,

— Eesti Kultura I, lk. 37—86. Dr. J. Hurt'i ja professor J. Köhleri kirjavahetus, — Eesti Kirjandus 1910, lk. 450—455. Kooliõpetaja Peeter Org, — Eesti Kirjandus 1908, lk. 338—343. C. R. Jakobsoni kirjad Koidulale, — Eesti Kirjandus 1911, lk. 365—379; 1912, lk. 32—35. C. H. N i g g o l, Tege-lik kasvatus enne kooli ja koolis; Tallinnas 1918. А. П. Василевскій, Сборникъ узаконеній и распоряженій о крестьянахъ Прибалтійскихъ губерній III; Москва 1893. М. Н. Столяровъ, Православныя школы въ Прибалтійскомъ краѣ; (С.-Петербургъ 1895).

VE NE MÕJU KÕVENDAMISE PÜÜDED AVALIKES KOOLIS.

AVALIKKUDE KOOLIDE ARENG ALEKSANDER II VALITSUSAJA ALUL.

Aleksander II valitsuse algus langes Krimmi sõja likvideerimise ajajärku, mistõttu põhjanevad uuendused riigielus võisid järgneda alles mõni aeg hiljemini. Kõigepealt tuli Nikolai I poliitika lõpetada ja leida uusi tegelasi. Haridusministeeriumi eesotsas seisis alul veel Nikolai-aegne minister A. Uvarov (kuni a. 1858), kes, ise ilma ideedeta, alistus uuele voolule, siis iseloomutu E. Kovalovski (1858—1861) ja „tüüpiline fragment Nikolai I viimaseist aastaist“ krahv E. Putjatin (umbes 6 kuud 1861. aastal). Kuraator Craffström oli Tartus 1854. a. sügisel oma ametis hingusele läinud. Tema asemele astus aus, pehme loomuga, Balti sakslastele vastuvõetav endine Kiievi õppekonna kuraator Georg v. Bradke, kes suri oma ametis aprillis 1862. Baltimaade tsiviilvalitsuse eesotsas seisis veel mõnda aega kindralkubernerina vürst Suvorov, kes 1861. aastal ametist lahkus.

Siis aga esinevad igalpool uued mehed. Haridusministeeriumi etteotsa astub A. V. Golovnin (1861—1866), kelle tegevusaeg on ühendatud suurte uuendustega koolielus. Vene talurahva vabastamine pärisorjusest 1861. a. avab rea uuendusi kogu riigielus, mis leiavad vastukaja ka koolielus. Lubatakse kooliõpetajate ja gümnaasiumi direktorite kokkutulekuid, gümnaasium avaneb ühtlaselt kõigile seisustele, ülikoolid saavad (1863) autonoomia, gümnaasiumid ja progümnaasiumid uue korralduse (1864); naiskoolide asutamisele pannakse rõhku, millele juba 1860. a. uued alused antud jne.

Baltimail koondub võim kohalikkude aadlikkude kätte. Kindralkuberneriks määratakse kindraladjutant parun Wilhelm Lieven (1861—1864), õppekonna kuraatoriks Eestimaa rüütelkonna tegelane

krahv Aleksander Keyserling (1862—1869), korrektne, rahulik, iseisev mees, kes kitsaid balti-saksa rahvuslikke püüdeid omaks ei pidanud, kuid ometi eneses balti mõtteviisi maha salata ei saanud. Liivimaa tsiviilkuberneriks tuli August v. Oettingen (1862—1868), senine maamarssal.

Need asjaolud põhjustasid saksa ringkonnis lootusi eriti kergitustele usu asjus, segaabilude suhtes. Juba 1857. a. oli Eesti- ja Liivimaa rüütelkond teinud katset erilise saatkonna kaudu paluda keisrilt usuvabadust, mis aga ei õnnestunud. Ka oli vürst Suvorov 1858. a. energiliselt keisri juures usuvabaduse eest Liivimaa Eestimaal välja astunud, kuid kindluseti vastuse saanud. Liivimaa poliitiliste ringkondade ja nende vene sõprade mõjustusel saatis keiser 1864. a. kohale usuvahetusega ühenduses olevaid küsimusi uurima krahv Vl. Bobrinski, kes oma aruandes soovitas tungivalt anda vene-õigeusust luteri usku tagasi siirduda soovijaile loa seda teha. Selle tagajärjel pandigi maksma järgmisel aastal mõningaid kergendusi vene-õigeusulistele tagasipöördumiseks luteri usku.

Avalikkude koolide ellu tõi 1861. aasta mitmeid muudatusi. Gümnaasiumid muudeti 5-klassilistest 7-klassilisteks, kusjuures mõned õppetunnid direktorite ja inspektorite peale pandi; vanemate kooliõpetajate nädalatundide arvu suurendati ja alamaile klassidele lisati üks teaduste-õpetaja koht, kuna kolmas — vene keele õpetaja koht — ära kaotati. Samal korral muudeti Kuressaare kreiskool ja Pärnu ülem-kreiskool progümnaasiumiks. Ühtlasi pandi maksma erimäärus progümnaasiumide kohta. Need olid neljaklassilised: alam klass üheaastase, järgmised klassid kaheaastase kursusega. Oli lubatud täiendusklasside avamine tööstuslike ja kaubanduslike teadmiste levitamiseks, kui vastavad seisuslikud asutised nende kulud oma kanda võtavad või mingil kombel nende ülalpidamise kindlustavad. 1865. a. muudeti nii Pärnu kui ka Kuressaare progümnaasium täielikuks gümnaasiumiks.

1861. a. kinnitati Riia polütehnikumi põhikiri, mille järgi see kõrgem õppeasutus järgmisel aastal pidulikult avati. 1865 sai Tartu ülikool uue põhikirja. Kui 1863. a. vene ülikoolide üldpõhikiri kinnitati, tahtis haridusminister seda maksma panna ka Tartu ülikooli kohta. Majanduslikult oleks see õppeasutisele andnud palju soodustusi. Kuid ülikooli-nõukogu asus selles asjas kategooriliselt eitavale seisukohale, mida ka kuraator krahv Keyserling kaitses. Kardeti kaotada oma ajaloolist erikorda. Seetõttu saadi küll eri-

line põhikiri, ühtlasi oldi aga sunnitud leppima märksa väiksema eelarvega. (Tartu ülikoolil oli see aastas 209 200 rubla, kuna Vene provintsiülikoolid, nagu Kaasani oma, ilma usuteaduskonnata said riigilt 369 529 rubla.)

Tütarlastele kõrgema hariduse andmiseks muudeti Tartus kaks tütarlastekooli nõnda, et ühest kujundati alam kool kahe jaoga, teisest kõrgem kool viie klassiga, mis pidid kodu- ja algkooliõpetajaid ette valmistama. Mõlemasse pidi vastu võetama eeskätt linnas asuvate riigiametnikkude, teadlaste, kaupmeeste, meistrite ja teiste neile võrdsete kodanikkude lapsi, kuna teiste seisuste ja väljastpoolt Tartut pärit olevad lapsed pääsesid sinna ainult koolikolleegiumi nõusolekul. Ka Valgas muudeti tütarlaste algkool kõrgemaks kooliks. N. n. „suure eksami“ kaudu hakati neis kooles koduõpetajannasid ette valmistama. Need läksid enamikus Venemaale saksa ja prantsuse keelt õpetama.

VENESTUSE RÜNNAK 1865—1875.

Säärased asjaolud, nagu Tartu ülikooli omapärasuse alalhoidmine, teadmises, et ta on sakslusele tugevamaks kaitseks, ja ka muud vastutulekud Baltimaale ei jäänud vene seltskonnal ja ajakirjanduses, millel ka suurem vabadus oli oma arvamusi väljendada, tähele panemata. Seda enam, et Poola mässu järel (1863) Venes tõusis mõjukaks slavofiilide vool, mille silmapaistvamaid eestvõitlejaid olid M. Katkov, Leontjev, M. Pogodin, J. Aksakov, Juri Samarin jt. See liikumine rõhutas, nagu Uvarovi-aegne vene rahvuslus, vene algupära maksmapaneku vajadust „mädanenud lääne kultuuri“ kõrval, taotles teiste rahvaste omapära kadu Vene riigis jne. Selle ajakirjandusliku rünnaku esimesi tagajärgi oli, et piiskopp Walter Liivimaa maapäeva avamise puhul 1864 peetud kõne pärast, milles ta kahetsust avaldas, et eestlasi ja lätlasi pole õigel ajal germaniseeritud, pidi keisri soovil ametist tagasi astuma. Sest ajast peale tõusevad hääled Baltimaade separatistlikkude püüete kohta järjest teravamaks. Ka eesti ja läti rahva raske seisukord ja sakslaste ülekohus nende vastu leiab elavat arvustust.

Keiser Aleksander II, kel politikas puudus kindlus, kelle meeolud olid sagedasti võnkuvad, oli nende pealekäämistest tõttu sunnitud järele andma. Ta saadab Balti kindralkuberneriks kindraladjutant Peter Albedinski (1866—1870), slavofiilidele kui ka mitte täiel, siis ometi teataval määral vastuvõetav mees. Haridusminis-

teeriumi etteotsa seatakse vene reaktsiooni rahuldav D. A. Tolstoi (1866—1880).

Nüüd algab vene asja soodustamine ka Baltimail tervel rindel. Valitsuse vaateid asjale iseloomustavad keisri sõnad, mis ta Riias käies (14. VI 1867) vene keeles ütleb mitme seisuse esindajaile: „Ma soovin, härrad, et te ei unustaks, et kuulute ühisesse vene perekonda ja moodustate Venemaa lahutamatu osa, mille heaks teie isad, vennad ja paljud teist enestest on oma verd valanud. Just sellepärast loodan ma teilt leida rahuajal kaastööd minule ja minu esindajale teie keskel, kindralkubernerile, keda täiesti usaldan nende abinõude ja uuenduste täidesaatmisel, mis ma tarvilikuks ja kasulikuks pean teie maale.“ Kindralkubernerile oli seega programm kätte antud, mille üksikasju ta paaril puhul oma ettekandedes esitas.

Punase lõngana läbib seda joon, et valitsus mitte ainult ei keeldu lubamast maa täielikku germaniseerimist, vaid tahab seal iga-pidi kindlustada vene ülekaalu. Seejuures toetutakse vene rahvusest elanikele Riias, Tallinnas ja Tartus, vene-õigeusulistele eestlastele ja lätlastele ja püütakse ühtlasi kergendada ka talurahva olukorda, et tema poolehoidu kindlustada.

Kooli alal pandi 1867. a. maksma uued vahendid vene keele õpetamise kõvendamiseks Tartu õppekonnas. Selleks avati gümnaasiumide nelja alama klassi juures paralleelsed vene keele klassid ja suurendati vene keele õpetajate arvu ühe võrra. Tartu õpetajateseminari juurde loodi vene keele õpetaja koht ja asutati 4 stipendiumi ainult vene rahvusest isikuile, kes endid algkooliõpetajajaks õppekonnas ette valmistavad.

Vene keele õpetajate ettevalmistamiseks Tartu õppekonna gümnaasiumides asutati mõned stipendiumid Peterburis Ajalookeeleteaduse Instituudi juures. Hiljemini loodi samal otstarbel ka Moskva ülikooli juures kuus stipendiumi. Vene keele õppekavade revideerimiseks ja instruksioonide koostamiseks vene keele õpetajaile Tartu õppekonnas asutati selle valitsuse juures eriline komisjon.

Järgnes veel rida korraldusi, mis taotlesid vene mõju kõvendamist kohalikus koolielus. Õigeusu koolide õpetajad seati samale palgale, millel olid evangeeliumi-luteriusulistele koolide omad. Ka otsustati Riias käima panna vene gümnaasium, mis seati riigis maksvaile üldistele alustele. Meid huvitab see gümnaasium veel seetõttu, et selles olid ette nähtud ka läti ja eesti keele õpetajad,

10-tunnilise õppekohustusega ja tolle aja kohta võrdlemisi suure palgaga (750 rubla). Vastavas ettepanekus toodi põhjendusena, et läti ja eesti keel on kohalikkude enamurahvuste keeled, mispärast nende õppimiseks soovijaile tuleb anda vastav võimalus. Eesti keele õpetus pidi niikauaks Riiga jääma, kuni samasugune gümnaasium ka Tallinnas käima saab. Nähtavasti on siin teatavat mõju avaldamas Eesti Aleksandri-kooli asutamise mõttega ühenduses tõusnud liikumine. 1868. a. asutati Riias veel esimene vene naisgümnaasium üldistel alustel, mille asutajad arvestasid samuti asjaolu, et uus kool ka eesti ja läti perekondade tütreid juurde tõmbab.

Nagu Baltimaade administratiivses keskuses — Riias — tõusid uued vene koolid ka Tallinnas. Siin asutati Aleksandri-nimeline vene gümnaasium 1871. a. Siia toodi ühtlasi üle Riias asutatud eesti keele õpetaja koht (1873).

Vene keele õpetamise kõvendamiseks asutati Tartu õppekonna juures 1868. a. kuraatori-abi amet, asukohaga Riias. Temale kindlustati teataval määral kuraatorist sõltumatu ja iseseisev võimupiir. Vastavas instruksioonis tehti temale ülesandeks lähem järelevalve koolide üle, kus kogu õpetus toimus vene keeles, samuti hoolekanne vene keele ja selles õpetatavate ainete eduka õpetamise eest nii riigikooles kui ka omavalitsus- ja erakooles. Tal oli õigus neis küsimusis anda korraldusi, sellest kuraatorile ainult teatades. Samuti oli tema kohuseks käia Tartu ülikooli vene keeles peetavail loenguil ja viibida ka üliõpilaste venekeelseil eksameil. Tema valida olid direktorid, inspektorid ja õpetajad vene õppekeelega koolidesse, samuti vene keele õpetajad teistes koolides. Sellele kuraatori abi kohale määrati vähemeeldiv mees, tõsine riiginõunik Nikolitš, kelle kohta kuraator Keyserling ühes oma erakirjas lausub, et sellest abikuraatorist kujunenud takistuskuraator.

Kaugemaleulatuvaks nõudeks vene keele mõju kõvendamisel oli 1869. a. maksmapandud korraldus, mille järgi Tartu õppekonnas nii täiesti kui ka osalt riigi kulul ülalpeetavad koolid olid kohustatud riiklikkude keskasutistega ja Baltimaade riiklikkude ametikohatadega pidama kirjavahetust vene keeles. Seejuures pandi uuesti maksma Uvarovi-aegne määrus (1876), et direktoriteks ja inspektoriteks võidakse määrata ainult isikuid, kes vene keelt põhjalikult valdavad.

Vene mõju kõvendamise tendents oli vastumeelne kuraator krahv Keyserling'ile. Et vabaneda olukorrast, kus tuli teostada

korraldusi, millega ta sisemiselt ei saanud leppida, astus Keyserling 1869. a. novembris kuraatori kohalt tagasi. Tema asemele sai endine Suvalki kuberner Peter Gervais (1869—1875), kes oli sügavalt veendunud kooliolude ja administratsiooni uuendamise vajadusest Baltimail üldvene suunas. Olles võõras teaduse ja hariduse huvidele, hoopis teissuguse teenistusliku minevikuga, tuletas Gervais rohkesti meelde omaaegset kuraatorit Craffström'i. Et mitte olla alalises kokkupuutes ülikooli keskkonnaga, mis tema püüetega oli opositsioonis, ja leida seljatuge kindralkuberneris, palus Gervais, et õppekonna valitsus viidaks Tartust Riiga, milleks keisrilt vastav nõusolek saadigi. 1870. a. aprillis kolis kuraator kogu oma kantseleiga Riiga, jättes Tartu ainult ringkonna-inspektori.

Vene mõju tugevdamise püüete vastu tekkis Baltimail äge opositsioon, mis otsaga ulatus ka välismaale. Juba 1865. a. apelleeris Jegór v. Sivers vene ajalehtede vastu Euroopa avalikkusele oma saksa- ja prantsuskeelse brošüüri („Appell an die Europäische Oeffentlichkeit gegen die russischen Zeitungen“). Mõni aasta hiljemini pühendas sellele W. v. Bock oma välismaal ilmuvad „Livländische Beiträge“, mis sisaldasid Vene ja Baltimaade vahekorra kohta puutuvaid kirjutisi ja dokumente. Ägedaks balti-saksluse õiguste kaitsjaks osutus ka Tartu ülikooli ajalooprofessor Carl Schirren. Vene poolt ründasid Baltimaade erikorda ja oponeerisid sakslaste kaitsele „Moskovskija Vedomosti“ ja „Golos“. Välismaalt sekundeeris neile Juri Samarin oma „Okrainõ Rossii“ nimelises artiklite kogus, mis Baltimail esile kutsus eriti terava kibedustunde. Schirrenile maksis tema vastus Samarinile „Livländische Antwort“ professorikoha ja ta oli sunnitud lahkuma välismaale.

Ka aadel püüdis kogu oma mõjuga seisukorda päästa. 1870-ndal aastal esitas Liivimaa rüütelkond keisrile märgukirja, kus peale muu juhiti tähelepanu ka kooli venestamispuudeile. Teda toetas ka Eestimaa rüütelkond oma vastava märgukirjaga. Kooliküsimuse alal püüdis Liivimaa rüütelkond näidata, kui kahjulikud on hariduse edenemisele poliitiliste tendentside mõjustused. Vene keele heaks olevat nõutud järjest suuremaid ohvreid; kogu viiendik õppeajast kuluvat juba 10 aastat vene keele õppimisele; endisegi korraldusega oleks suudetud vene keele oskust rahvastikus küllaldaselt levitada, kui aga oleks kohal olnud tublisid õpetajaid; nüüd aga puuduvat need, kuid sakslastele ei andvat kuraatori-abi võimalust vene keelt õpetada jne.

Nendel pealekäämistel oli igatahes omajagu mõju. Kuigi seni-seid korraldusi ei muudetud ja, nagu nägime, mõned uuedki sam-mud vene keele mõju kõvendamiseks ette võeti, lükati ometi suure-mad muudatused edasi. Teati kõnelda, et kui venestamisreform olnud lõplikult ette valmistatud, olevat keiser erilistel motiividel otsustanud selle teostamise pikemaks ajaks edasi lükata. Saksa koolid oma põhiolemuses jäid puutumata. Küll püüti aga vene rahvastikku saksastumise eest hoida ja niipalju kui võimalik vene mõju ka eesti ja läti rahvastikule laiendada. See väljendus eriti uute vene koolide asutamises ja samuti õigeusu rahvakooli olu-korra parandamises.

UUTE VENE KOOLIDE ASUTAMINE JA ÕIGEUSU RAHVAKOOLI OLUKORRA PARANDAMINE.

Tallinnas muudeti 1873. a. kaks vene algkooli kumbki 3-klas-siliseks venekeelseks linnakooliks, nagu neid Venemaal 31. V 1872 määruste põhjal asutati. Erandeid tehti siin neis üldmäärustes ainult niipalju, et kiriku-slaavi keele lugemine oli sunduslik ainult õigeusulistele. Peale selle õpetati soovijaile igas klassis kaks tundi saksa keelt ja anti ka evangeeliumi-luteriusulistele kaks tundi usu-õpetust. Seega loodi uus koolitüüp, mis hiljemini kreiskoolide ase-mele astus. Neid koole püüti seada kõrgemale tasemele, kui nad olid Venes, peasjalikult selleks, et hoida neid võistlusvõimelistena saksa koolidega. Eesti keel jäeti siin täiesti kõrvale.

Tartus muudeti 1877. a. vene algkool 4-klassiliseks linnakooliks. Sel puhul väljendati ministri ettepanekus kavatsus, et valitsus ta-hab seda tüüpi kooli luua igas suuremas linnas Baltimail, silmas pidades alamate ja keskmiste linnakodanikkude elavat tungi vene keelt põhjalikumalt ära õppida. Samal aastal otsustati asutada Tartus vene õppekeelega õpetajateseminar Molodetšna seminar-i eeskujul.

Uue vene koolina asutati Tallinnas 1874. a. tütarlaste progüm-naasium, jällegi üldriiklikkude määruste põhjal, ainult selle kõr-valekaldumisega, et ka saksa ja prantsuse keele õpetamine ses oli sunduslik. Kooli hoolekogu kohused pandi esialgu vene Aleksandri-gümnaasiumi direktorile. 70-ndate aastate lõpul muudeti see pro-gümnaasium täielikuks 7-klassiliseks naisgümnaasiumiks, mis aga sellena rahapuudusel alles 1881. a. käima sai.

Ka kõrgemais õppeasutistes ei puudunud katsed vene keelele

suuremaid õigusi soetada. 1873. a. muudeti Tartu veterinaarkool veterinaarinstituudiks. Seejuures otsustati teostada siin järkjärgult kogu õpetust vene keeles, millele järgneval ajastul pandi erilist rõhku.

Ka õigeusulise rahvakooli küsimus võeti nüüd energilisemalt käsile. Nagu juba mainitud, ei olnud nende koolide seisukord kaugeltki kerge. Kuigi neid koole ametlikel andmeil 1857. a. Baltimail oli 391 enam kui 10 000 õpilasega, puudusid neil sagedasti majad, kuna õpetajad said nii väikest palka, et sellega kuidagi ei suutnud end ära elatada. Ka vene keele õpetamise alal ei andnud need koolid suuremaid tagajärgi. Õigeusku siirdunud rahvas oli enamikus vaene ja igatses suurelt osalt saada tagasi luteri usku. Mõisnikud ja luteri usu vaimulikud olid uue usu vastu vaenulised ja täiesti ükskõiksed selle asutiste hädade suhtes.

Nüüd püüti valitsuse poolt õigeusu kirikuid ja koole kõigepealt maaga varustada. 1866. a. kinnitati määrus, mille järgi Liivimaal vene-õigeusuliste kogumiseks kirikute ümber pidi kroonumõisaid jaotatama. See kavatsus leidis 1870. aastast peale teostust: õigeusu kirikuile anti üle 5000 ja koolidele ligemale 1500 tiinu kõlvulist maad. Ühtlasi asutati üle paari tuhande väikemaapidamise õigeusulistele. Õigeusu rahvakoolide abistamiseks astusid tegevusse nn. „õigeusu vennastused“, millest esimene asutati Riias 1867. Kuid need suutsid ainult üksikuid koole aidata. Seepärast määrati kindralkuberner Albedinski ja peapiiskopp Benjamin'i mõjustusel valitsuse poolt õigeusu koolidele iga-aastane toetis, mis alul oli 10 000 rbl. ja 1871. a. peale tõsteti 30 000 rublani. Samadele koolidele anti paaril korral riigisummade ülejääkidest ka ühekordset toetist.

Suurem osa õigeusu koolidele määratud korralisest krediidist (17 810 rbl.) kulutati Riias käima pandud vene õppekeele õpetajateseminarile, mille ülesandeks oli ette valmistada nii Läti kui Eesti ala õigeusu koolidele õpetajaid. Siin õpetati ka eesti keelt. Seminari juures oli rida stipendiume (alul 60, 1876. a. peale — 90), vaesemaile õpilastele.

Õigeusu koolide valitsemiseks ja nende suhtes hoolekande teostamiseks asutati 1869. a. lõpul eriline nõukogu, mis koostus kindralkubernereri eesistumisel kohalikust peapiiskopist, Riia vaimuliku seminari rektorist, õppekonna kuraatorist, tema äraolekul Riias tema abist ja Riia Aleksandri-gümnaasiumi direktorist. Kind-

ralkuberneri äraolekul täitis nõukogu esimehe kohuseid peapiiskopp, ja kui 1876 Balti kindralkuberneri amet kaotati, jäi tema asemel esimeheks peapiiskopp. Lähem hoolekanne õigeusu koolide eest kohtadel anti kihelkonna koolihoolekogude kätte määruste põhjal, mis haridusministeerium selleks 26. I 1870 maksma pani.

Nende järgi pidi igas õigeusu kihelkonnas olema oma kihelkonnakool ja vajalikul määral ka abikoole, mis asutatakse kohtades, kust kihelkonnakool kaugel. Ülem järelevalve nende koolide üle kuulub Baltimaade õigeusu rahvakoolide nõukogule. Koole kohtadel revideerivad nõukogu poolt saadetud vaimulikud või ilmlikud revidendid, peale nende ka kohalik praost.

Lähem järelevalve kihelkonnas olevate koolide üle kui ka nende majandusliku külje juhtimine on antud kohaliku koolihoolekogu kätte. Selle alalisiks liikmeiks on preester ja vanem salmilaulja, kuna kolm liiget valitakse viieks aastaks koguduse üldkoosolekul. Hoolekogu liikmed käivad isiklikult koole vaatamas ja esitavad oma arvamusi ja tähelepanekuid hoolekogule, kes vajalikul korral neid püüab arvestada.

Koolisundus, mille teostamise järele peab preester valvama, on maksev kõigi laste kohta, kes 10 a. vanaks saanud. Kooliõpetaja valitakse ametisse hoolekogu ja koguduse nõusolekul ja seatakse ametisse õigeusu rahvakoolide nõukogu poolt. Peale nõudmiste, mis maksvad ka luteri usu koolide õpetajate kohta, peab siin ametisse seatav kandidaat vabalt valdama ka vene keelt. Kooliõpetaja palgamäärad pole neis määrustes fikseeritud. Need on jäetud vaba kokkuleppe asjaks, mis kinnitatakse vastava kirjaliku lepinguga. Peale kooliõpetaja annavad koolides tunde ilma tasuta preester ja salmilauljad, kellele antakse tasu nende eduka töö eest nõukogu määramisel.

Õppeaeg kestab 1. novembrist 1. aprillini. Kui vanemad saavad oma lapsi kooli ka muul ajal, peab kooliõpetaja neid vastu võtma. Õppeaeg on 4-aastane, iga õppeaasta lõpul korraldatakse õpilastele eksam kihelkonna koolihoolekogu, praosti ja teiste auvõõraste juuresolekul.

Kuid ka neist uutest korraldustest ei olnud küllalt. Õpetus käis vanu puudulikke radu. Taoteldav vene keele mõistmine ja õpetamine jäi mitterahuldavaks. Õpetajate tase jäi üldiselt madalaks, paljud neist ei osanud korralikult rehkendadaagi. Kuigi ka preestrid ise kihelkonnakoolides õpetasid, siis olid ometi pedagoogilised

võtted neile üldiselt võõrad ja tundmatud. Ka salmilauljaist õpetajad olid oma teadmiste ja vaimse taseme poolest sagedasti äärmiselt madalal astmel.

Õigeusu maarahvakoolide taseme tõstmiseks allutati need koolid 1873. a. kevadel haridusministeeriumile ja määrati nende lähemaks juhtimiseks kui ka õigeusuliste laste koduse õpetuse järelevalvajaiks ametisse kaks rahvakoolide inspektorit, nagu nad Venemaal juba 1869. aastast saadik olemas olid. Peale õigeusu koolide pedagoogilise külje tõstmise püüti selle sammuga neid koole tuua üldisse koolisüsteemi.

Sellega ühenduses anti novembris 1874 Tartu õppekonna õigeusu külakoolide õpetajaile juhatuskiri, mis sisaldas 50 §-is: 1) üldised määrused, mida õpetaja peab õpetamisel koolis silmas pidama; 2) kooliõpetaja kohustused a) õpetuse asjus, b) kasvatuses, c) kooli päevikute, raamatute ja aruannete pidamise kohta; 3) kooliõpetaja suhted a) kohaliku seltskonnaga, vaimulikkudega ja kogukonna ülemustega, b) kihelkonna koolihoolekoguga ja rahvakoolide inspektoritega.

Võrreldes seda instruksiooni samal aastal ilmunud „Liivimaa Lutheriusu Maakoolide õpetuse plaanidega“ ja „Koolipidamise seadusega Eestimaa Evangeeliumi Luteruse usu maakoolidele“ (1878) on märgatav silmapaistva vahena asjaolu, et viimased sisaldasid erilisi didaktilisi näpunäiteid ja õppekavade seletusi, kuna instruksioon õigeusu koolide õpetajaile on enam ülddidaktilist laadi. Võiks öelda, et selles instruksioonis on õpetaja ülesandena rohkem rõhutatud õpetamist, kuna kõlbla iseloomu kasvatamist toonitatakse üldiselt võrdselt luteri usu koolide kohta antud määrustega. Instruksioonis on aga täiesti kõrvale jäetud õpetuse kodumaine alus ja lähtekoht, mis ev.-luteri usu koolide juhatuskirjades tugevasti silma paistab. Isamaaks on siin kuulutatud lai Venemaa. Kasvatuse kohta käivais nõudeis sisaldus ühel pool saksa kooli täpsus, kindlus ja teatav valjus, õigeusulistes koolides aga vene suurem humaansus, pehmus, mis näiteks ei luba laste suhtes tarvitada mingit kehalist karistust ja seega toob igatahes tähtsa orjalikust alandamisest vabastava momendi kooliellu. Sümpaatselt mõjub õigeusu koolide õpetajaile antud instruksioonis töö vajaduse põhjendus ja loomadega ning taimedega hea ümberkäimise soovitus.

Nagu luteri usu koolides jäi ka siin palju neist juhatustist vagadeks soovideks. Võiks öelda ehk rohkemgi: vene-õigeusu kool

ei omandanud seda hoogu ja tööjõudu, mis luteri usu rahvakoolile kõnesoleval ajajärgul oli omane. Tolleaegsel luteri usu rahvakoolil ei puudunud saksluse lähendamise tendents — kihelkonnakoolid mitmel pool Liivi- ja Eestimaal olid peaaegu täiesti saksakeelsed. Samal ajal, võib öelda, oli vene-õigeusu kool venestamise teenistuses. Ta töötas vene-õigeusu kasuks. Temas nõuti valjemat vene keele õpetamist, ta pidi õpilastele sisendama Vene isamaa mõtet. Seda vaimu pidi ta levitama ka luteri usu rahvastiku laste keskel, kel oli lubatud käia õigeusu koolides.

Üldiselt jäävad ometi õigeusu kirikukoolid oma arengus nendes piiridesse, mis neile seatud õigeusu levimise ulatusega rahva keskel. Neid ei tule järgnevail aastail enam palju juurde. Alles Aleksander III venestuspolitiika ja sellele eelnenud usuvahetuslik liikumine Eestimaal toob senistele tunduvat lisa. Kuid siis astuvad esile valitsuse enese korraldused ja hakkab suuremat osa etendama kroonu poolt subsideeritud ministeeriumikool, mille arendamine jääb koolivalitsuse huvi keskkohaks ja mille kõrval õigeusu kirikukool jääb tugevasti varju.

Nii tõsis vastukaaluks saksa koolidele rida avalikke vene koole, mis ei varjanud oma sihti anda „haridust vene vaimus“. Kaugeemale ei suutnud vene vool ka tol korral edasi tungida. 1875. a. näisid koguni uued tuuled puhuma hakkavat. Gervais lahkus kuraatori kohalt. Tema asemele sai Andrei Saburov (1875—1880), Baltimaile vastuvõetav mees, ja tema ülendamisel haridusministriks sai õppekonna kuraatoriks balti sakslusele juba täiesti oma inimene, parun Alexander Stackelberg (kuni 1883). Õppekonna valitsus toodi 1876. a. Riist Tartu tagasi. Viljandis võimaldus ellu kutsuda Liivimaa rüütelkonna kulul saksakeelne maagümnaasium. Uut voolu koolipoliitikas näitas 1880. a. Tartu reaalkooli asutamine. See ei rajatud vastavate üldvene seaduste alusele, vaid pandi tema suhtes maksma erikord. Selles reaalkoolis pidi õpetus toimuma saksa keeles. Samasugune kool asutati Tallinnas 1885. a. Tekkis ka uusi eragümnaasiume, kus õpetati saksa keeles. Nende hulka kuulus ka 1883. a. asutatud Hugo Treffneri eragümnaasium Tartus, mis ei erinenud õppekeele ja kava suhtes saksa koolidest milleski, küll aga oma eesti rahvuslikuma vaimu poolest, mille arenemisele takistusi ei tehtud.

Muudest õppeasutistest tol ajal pandi käima Narvas 1875. a. progümnaasium, millele kohalik linnaomavalitsus iga aasta kindlat toetist andis. 1881 muudeti see täielikuks gümnaasiumiks. Ka

pandi Narvas alus 1883. a. naisgümnaasiumile, millele üks kohalikest rahamagnaatidest, Adolf Hahn, maja kinkis. Kool avati 1886. Mõlemad koolid kuulusid Peterburi õppekonda ja olid venekeelsed.

Kirjandus ja allikad: J. v. Sivers, Appell an die Europäische Oeffentlichkeit gegen die russischen Zeitungen; Leipzig 1865. C. Schirren, Livländische Antwort an Herrn Juri Samarin; Leipzig 1869. Memorial der Livländischen Ritterschaft, — Livländische Beiträge III, 5, lk. 262—298. Supplik der Ehstländischen Ritterschaft an Kaiser Alexander, — Livländische Beiträge III, 5, lk. 318—321. [A. Buchholtz], Fünfzig Jahre russischer Verwaltung in den Baltischen Provinzen; Leipzig 1883. Ю. Самаринъ, Краины Россіи I—VI; 1868—1876. Сборникъ постановлений по Министерству Народнаго Просвѣщенія III; С.-Петербургъ 1865; IV, СПб. 1871; V, СПб. 1877; VI, СПб. 1878; VII, СПб. 1883; VIII, СПб. 1892. А. П. Василевскій, Сборникъ узаконеній и распоряженій о крестьянахъ Прибалтійскихъ губерній III; Москва 1893. Е. В. Пѣтуховъ, Императорскій Юрьевскій, бывшій Дерптскій, Университетъ I; Юрьевъ 1902, II; С.-Петербургъ 1906.

EESTI RAHVUSLIKU KOOLI MÕTTE JA PEDAGOOGIKA ALGUS.

EESTI RAHVUSLIKU ÄRKAMISE ALGUS.

Kuigi eesti talurahvas oli XIX sajandi teisel kümnendil vabaks kuulutatud, jäi tema osa kooliolude korraldamisel pea endiselt passiivseks. Temale korraldati koole, mida valitseti ja juhiti väljaspool teda, hoolimata sellest, et ta kooli ülalpidamise eest pidi kulu ja vastutust kandma suuremal määral kui varemini. Tema keskelt tulid küll kooliõpetajad, kuid need olid alul vähese haridusega, majanduslikult halvas olukorras ja täiesti mõisnikkude ning kirikuõpetajate lükatavad, — sõnakuulelikud tööriistad võimukandjate käes.

Iga aade on programm. Seda oli eriti vabadusaade, mis rahva seas pärisorjuse kaotamisega oli liikvele pääsenud. Ta kutsus inimestes esile õiguseteadvuse, mis endistest iseseisvus-aegadest saadik polnud iialgi täiesti kustunud ja mis nüüd sai uut virgutust. Selleks aitas kaasa ka kool ise, sest ta avas kirjavara, tegi kättesaadavaks rahvaste suurima vabadusraamatu — piibli, mille lugemist koguni soovitas. Võib öelda: rahval tekkis aatenälg. See vaim soodustas 30-ndail aastail luteri usu vaimulikkude poolt juhitud karskusliikumist. Selles juurdus tugevasti ka 40-ndate aastate usuvahetuslik liikumine Liivimaal. See vaim hõljab ka vennastekoguduse liikumise üle.

Rahva isetegevuse uueaegseks vormiks kujuneb laulu- ja muusikakooride asutamine. Alul harrastavad nad vaimulikku muusikat ja kutsutakse ellu kohalikkude kirikuõpetajate, köstrite ja kooliõpetajate poolt. Aegamööda astuvad vaimulikkude laulude kõrvale ka ilmlikud. Nii pääseb laul ja mäng ka väljaspool kirikut rahva vaimu ülendama ja õilistama, teda koondama ja ühendama.

Rahva hariduslik tase tõuseb eriti 50-ndaist aastaist alates, kus kooliolude parandamisele hakatakse panema suuremat rõhku. Seda soodustab ka rahva majandusliku jõukuse tõus, eeskätt Liivimaal, pärast 1849. a. talurahvaseaduse maksmapanekut. See tõstab iseteadvust. Juba tõuseb eestlaste keskelt haritud mehi köstrite ja kooliõpetajate hulka, kes saavad eestvõtjaks. Tõuseb ka mehi akadeemilise haridusega, kes oma sugu ei salga. Uhkesti ajab mõnigi talumees sirgu härrade juures. Majanduslikult elavamalt liikuma hakkaval rahval kasvab ühtlasi tarvidus teada saada, mis sünnib mujal maailmas. Enam ei rahulda vaimulik kirjandus ja üksikud kalendrid, nõutakse rohkemat. Aeg on küps, et võib püsivalt ilmuma hakata eestikeelne ajaleht, mis teostubki 5. VI 1857 ilmuma hakkava „Perno Postimehega“. Tekib esimene avaliku arvamuse organ, mis tõusetab rahvusliku nimetuse „eesti rahvas“ senise „maarahva“, „talurahva“ asemele. Selle ärkava eestlase kuulutab Kreutzwaldi „Kalevipoeg“ kerjajast kuningapojaks ja äratab temas sellega minevikule toetuva ajalooteadvuse, rahvuse loomise olulisemaid tegureid.

Tol ajal olid mitmel pool Euroopas käimas elavad võitlused rahvusliku vabastuse ja ühinemise pärast, eriti Itaalias ja Saksamaal. Ka Venemaal toimus suur rahvuslik tõus, mis ühendatud Aleksander II reformidega, eriti talurahva priiklaskmisega 1861. Sellest Vene vabameelsest liikumisest tugevasti mõjustatud ja C. Waldemar'i juhitud radikaalsest Läti rahvuslikust liikumisest hoo- gustatud, hakkab ka Peterburis asuv eesti maalikunstnik Joh. Köler arendama uuesuunalisi rahvuslikke aateid Eesti kohta. Köler saab Peterburis keskuseks ringkonnale, keda ta ise nimetab eesti patriootideks ja kes püüab anda kodumaale rahvuspoliitilist äratust ja toetada oma rahva uusi algatusi. Need patrioodid (Köleri kõrval keisri ihuarst dr. Karell, ametnik N. F. Russow, mereministeeriumi ametnik A. Jurjew, dr. Johanson jt.) olid ühenduses Viljandimaa mees- tega, kes olid talupoegadest esimesi aktiivseid eesti rahvuslasi ja said tugevasti hoogu oma tegevuseks Peterburist. 1863. a. peale astus ka Hurt Köleriga kirjavahetusse ja sai temalt kinnitust oma

isamaalisele ja rahvuslikule vaimule. Kölerilt sai otsest äratust ka üks tulisemaid eesti rahvuse eest võitlejaid, C. R. Jakobson, kui ta Vene pealinna asus. Peterburis, kus kodumaa tõelisusest ollakse kaugemal ja seetõttu oma vaateis ka teoreetilisem, asutakse kaugemaleminevaile politilisile nõudmisile, kui need omased kodumaa tegelastele. Köleri toetusel ja algatusel tulebki kodumaalt saatkondi pealinna.

Rahvas ise avaldab silmapaistvat aktiivsust ja teadlikkust oma hädades. Viljandimaa tegelaste eestvõttel ilmub Peterburi rida eesti talupoegade saatkondi kaebama oma hädasid ja esitama nõudeid oma seisukorra parandamiseks. Novembris 1864 pääseb üks eesti saatkond Adam Peterson'i juhatusel koguni keisri ette. 1866. a. annavad eesti talupoegade esindajad Talvepalees keisrile hõbe-pulma puhul õnnesoovi. Eesti talupoegade aktiivne esinemine Vene pealinnas kiirustab uute reformide teostamist kodumaal. See rahvas hakkab ühtlasi oma seltskonda looma, kus mõistlikus ajaviites, laulus ja muusikas ennast haritakse („Vanemuine“, „Estonia“ 1865). Ta võtab käsile ka oma põllumajanduse arendamise ja astub esimesi samme selle tõstmiseks (põllumeesteseltside asutamine 1870-ndast aastast peale).

Ärkamisaja varasema perioodi mõjukamaks rahvameheks ja ideoloogiks jääb J. V. Jannsen. Tema programmi olulisemaid püüdeid oli edendada talurahva põllumajandust, milleks ta õhutas talumaade päriksostmist, andis nõu põllumajanduslikes küsimusis ja kutsus Tartus 1870 ellu esimese eesti põllumeesteseltsi. Ühtlasi püüdis Jannsen edendada eesti seltsielu, mille alal tema tähtsaimaks ürituseks oli „Vanemuise“ asutamine (1865).

Eriti peab Jannsen silmas koolielu. „Õpetage rahvast!“ — on tema alaliseks hüüdeks. Küll õpetatud ja haritud rahvas siis ise oma asjade eest oskab hoolt kanda. Hariduselu hoogustamiseks toob ta rohkesti vastavaid teateid mujalt maailmast ja ka kodumaalt. Ta polemiseerib palju ka tagasikiskujatega hariduselu alal. Saksa keele kohta kihelkonnakoolides arvab ta, et see „küll kahju ei tee, aga just mitte häddaste tarvis ei olle ja saggedast ka kaugele ei ullata“. Ta ei vaidle küll saksa keele vastu, soovib aga kategooriliselt, et „selge eesti keel enne selget saksa keelt pingi alla ei kuku“.

Loomulik, et rahvas, kes ärkamas ja osalt juba ärganud oli, jõudis kindlamini teadvusele hariduse tähtsusest tema elu kujunemisel. Just hariduse puudus oli üks neist tegureist, mis oli aidanud rahva edenemist kaua tagasi hoida. Seepärast hakataksegi järjest

sügavamalt tundma, et haridus on tõhusamaid vahendeid rahva elujärje parandamisel. Tähtsaks hakatakse pidama mitte võõra keele oskamise paabusulgi, vaid haridust, mis inimese ümber loob siseiselt ja mis antakse temale emakeeles. Selle vaatesuuna levitamiseks aitas Jannsen rohkesti kaasa.

Ometi pole Jannsen mees, kes oleks omanud küllaldaselt usku oma rahva jõusse ja oleks pidanud eestikeelset haridust võimalikuks ka kõrgemal astmel. Seepärast ei osutu mitte Jannsen selleks, kes kõrgema, eesti rahva enese asutatud ja loodud emakeelse kooli mõtte üles võtab. See mõte, mis sõnastub Eesti Aleksandri-kooli asutamise kavatsusena, tärkab meeste peas, kes härraste heatahtlikust vähem maitsta saanud, kellesse saksa haridus vähem puutunud ja kelles rahva algupära puhtamalt alal hoidunud.

RAHVUSLIKUD ÜLDÜRITUSED JA HARIDUSPÜÜDED.

Kes oli Eesti Aleksandri-kooli mõtte algataja, selle kohta on avaldatud erinevaid arvamusi. Selleks on peetud Adam Peterson'i, Hans Wühner'it ja Jaan Adamsoni. V. Reiman on püüdnud tõestada, et selle aate isaks oli just viimane. See kõrgem kool oli kavatsetud Holstre meeste poolt Liivimaa talurahva pärisorjusest vabastamise 50-ne aasta juubeli mälestuseks. Ühiselt tarvastlastega arendati seda algatust edasi. Novembris 1862 peetakse Tarvastu köstri Hans Wühner'i juures ühine koosolek, millel otsustatakse asuda tegevusse eesti emakeelse kõrgema kooli asutamiseks. Selleks loodeti saada toetust rahvalt, aga samuti ka lätlastelt ja „saksa sõpradelt“. 1863. a. alul oli asi niikaugele küpsenud, et võidi läkitada 177 allkirjaga palvekiri Liivimaa kubernerile. Siit liigub see soovivaldis edasi kindralkubeneri kätte, kes aga kooli asutamise luba käsib nõutada kohalikult kreismaakoolivalitsuselt.

Kooliplaani koostamiseks oli vaja asjatundlikku abi. Seda otsiti õpetatud Eesti Seltsilt Tartus. Siin oldi valmis küll aitama, kuid ometi soovitati asi usaldada täiesti nimetatud seltsi kätte. Mõtte algatajate esindajad J. Adamson ja H. Wühner, kes sel puhul Tartus käisid, saavad siin tuttavaks üliõpilase J. Hurdaga ja kooliõpetaja G. Blumberg'iga, kes omalt poolt nõuga appi tulid. J. Hurdast sai varsti asja juhtivam eestvõitleja. Kui ühiselt koostatud kava järgmisel suvel esitati Viljandi-Pärnu kreismaakoolivalitsusele, selgus varsti, et kool kavatsetud kujul ei mahu maksva koolikorralduse ja -politika raamidesse.

Oma vastuses palvekirjale teatas kreismaakoolivalitsus, et ta esitatud kavaga oleks nõus ainult siis, kui selles mõned muudatused ette võetakse: kool maakoolivalitsusele allutatakse, mitmeid õppeaineid eesti keele asemel saksa keeles õpetatakse, vene keeles kirjalikud harjutused ära jäetakse, kooliga kasvatusteaduslik kursus ühendatakse ja, mis peaasi, koolikuratorium nii kokku seatakse, et sellesse kuuluksid üks mõisnik esimehena, üks kirikuõpetaja, koolidirektor ja kaks talurahva liiget. Seega püüti kindlustada kuratoriumis saksa koolivalitsuse meelne enamus.

Asutajad ei võinud sellega muidugi leppida ja otsustasid püüda, et kool allutatakse haridusministeeriumile. Nad pidasid seda vähem hädaohtlikuks kui kooli allutamist mõisnikkude ja kirikuõpetajate mõjule. Taheti ju asutatava kooliga panna piir haritud eestlaste saksastamisele. Kuigi tol ajal juba ähvardati venestamistondiga, siis arvati asja arendajate keskel, et sama hädaoht peaks tabama ka saksa koole, mis ometi ministeeriumile allusid. Asutajad jäid oma vastuses kreismaakoolivalitsusele seisukohale, et nad tahavad ikkagi kooli anda haridusministeeriumi alla, ega taganenud ka muis punktides oma senistest soovidest. Kuna aga kõik katsed kooli asutamiseks luba saada kohaliku saksa koolivalitsuse juures jäid tagajärjetuks, otsustati saata vastav palvekiri otse Peterburi, kus loodeti asja läbiviimiseks toetust Kölerilt, eriti aga keiserlikult ihuarstilt dr. Karell'ilt.

Vahepeal tärkas mõte midagi Eesti Aleksandri-kooli sarnast ka Tallinnas ellu kutsuda. Nimelt asutati siin 1862. a. eesti Kaarli kogudus. Selle koguduse ehituseloleva kiriku juurde pidi loodama ka eesti kool. Ei ole teada, kes oli selle mõtte algatajaks, igatahes aga nõutas dr. Karell keisrilt Kaarli koguduse kooli jaoks nn. komandandi maja. Peterburi patrioodid näivad asjast väga huvitatud olevat ja kavatsevad koguni saata üht noormeest Saksamaale, kus ta võiks õppida vastavais käsitöökoolides, et siis asuda Kaarli koguduse kooli juhatajaks.

Tallinna kool polnud sugugi kavatsetud kitsama kirikukoolina, vaid sellest pidi saama „ülepea kõige kõrgem Eesti kool kubermanus“. Köler oli algusest peale valvel, et see kool ei saaks võistlejaks varemini kavatsetud Eesti Aleksandri-koolile. Kui Hurt omalt poolt arvas, et viimase asutamise mõte võiks esialgu soiku jääda ja tema heaks saadud annetised Tallinna koolile juhtida, arvas Köler kategooriliselt, et Aleksandri-kooli kapitali Tallinna kooli jaoks küll laenuna võiks tarvitada, „kuid Aleksandri-kool peab peasjaks,

või õigemini öeldud auasjaks jääma. Ta asutamise mõte on rahva enese poolt välja läinud ja sellep. peame temale täiesti au osaks saada laskma, et see rahvale äratuseks oleks tulevikus midagi uut ette võtta“. Köleri arvates pidid asutada kavatsatud koolid teineteisest erineva: Eesti Aleksandri-koolis pidi rõhku pandama põllupidamise õpetamisele, Tallinna eesti koolis aga käsitööde edendamisele. Kuigi Tallinna kooli jaoks kroonu poolt maja kätte saadi, ei tulnud ometi tema asutamisest midagi välja. Selle kavatsuse nurjumise üheks põhjuseks on sakslaste vastutöötamine. See kool ei mahtunud tollaegsesse Balti korda.

Oli veel aeg, kus saksa võimukandjad eestlaste püüdeid oma õiguste eest seista ja oma elu arendamiseks paremaid tingimusi saada kõige suurema hoolimatusega ja vägivallaga maha surusid. Eredaimaks näiteks ses suhtes on tagakiusamine, mis osaks sai eesti talupoegade saatkonna liikmeile, kes 1864 Peterburis käisid. Juba enne nende väljumist kodumaalt võeti nad valve alla. Peterburis vangistati osa neist. Kojutulijaid kimbutati kõige mitmesugusemal viisil. Saatkonna eestvõtja A. Peterson pidi 1½ aastat Viljandi ja Riia vanglasis istuma. Tema vend Peeter heideti ülikoolist välja ja mõisteti asumisele Siberisse. Ärksamaisse kohtadesse Viljandimaal toodi korda pidama kasakaid jne. Nüüd tembeldati ka Eesti Aleksandri-kooli algatus väliseks katteks, mille taga eestlased salapolitikat ajavat. Ja sellepärast ei edenenud kogu üritus kohalikkude võimude juures.

Asjasse ei toonud muutust ka Balti kindralkuberneri vahetus. Küll tuli baltlase Lieven'i asemele, kelle katevarjus kohalikel mõisnikel oli küllalt julgust üritada eestivaenulisi aktsioone, krahv P. Šuvalov, kuid Eesti Aleksandri-kooli asutamiseks loa saamise küsimus ei nihkunud ometi paigast. Uus kindralkuberner oli küll nõus asja toetama, kuid tegi tingimuseks, et koolis ei õpetataks saksa keeles. Kui mõnda ainet ei saavat eesti keeles õpetada, siis pidavat see toimuma vene keeles. Milgi tingimusel aga ei tohtinud koolis anda saksa keelele suuremaid õigusi kui vene keelele. Vastavalt neile nõudmistele esitasidki kooli algatajad novembris 1865 kindralkubernerile uue kooliplaani.

Uus kava anti jällegi kohalikele koolivalitsuse organeile kaalumiseks. Ta jõudis lõpuks Paistu ning Tarvastu kihelkonna-koolivalitsusse. Jälle järgnesid edasi-tagasi pärimised ja seletamised. Asutajad sattusid kahe tule vahele. Kindralkuberner jäi kindlalt oma seisukohale. Saksameelne koolivalitsus aga ei nõustunud

vene keele õiguste laiendamisega. Ta asus seisukohal, et saksa provintside koolides peab saksa keel esikohal olema. Eesti keelele aga ei tahetud üldse kohta anda kaugemale viivas hariduses.

Eesti Aleksandri-kooli mõtte edasiviimist tõkestasid omajagu ka lahkkelid eestlaste endi keskel. Jannsen jäi ses küsimuses ettevaatlikult ükskõiksele seisukohale, kartes kohalikkude võimuautoriteetide vastutöötamist sellele. Kooliõpetaja Blumberg Tartus, kes koolikava koostamisel oli üks mõjukamaid nõuandjaid, laitis uues programmis vene keele saksa keelest ettetõstmist, s. t. ta asus keelte küsimuses balti saksluse seisukohale, mis ei tunnustanud vene keele primaati. Võru filosoof dr. Kreutzwald on kogu algatuse suhtes õigegi skeptiline. Ta pidas tarvilikuks hoolitseda enam kihelkonnakoolide taseme tõstmise kui eesti kõrgema õppeasutise loomise eest. Hiljemini hakkas ta kavatsetavat Eesti Aleksandri-kooli pidama hädaohtlikuks venestamisriistaks eestlaste suhtes.

Tugevaks vastukaaluks Jannseni puudulikule rahvajõu usaldusele ja Kreutzwaldi skeptitsismile oli igatahes Peterburi patriootide seisukoht, kes Eesti Aleksandri-kooli mõtte algatajaid püüdsid iga-pidi julgustada. Peale Köleri hakkas siit kodumaa haridusajale mõju avaldama C. R. Jakobson, kellelt 1865. a-st peale hakkab „Eesti Postimehes“ ilmuma julgeid ja elavaid käsitlusi kooli- ja haridusküsimuste kohta. Kuigi juba varemini Peterburi patriootide keskel oli tekkinud terav rahulolematuus Jannseni „Eesti Postimehega“, mis leiti olevat liiga kiriklik ja saksasõbraline, püüti ometi kasutada sama lehe veergusid oma seisukohtade propageerimiseks. Ja Jannsen ei keelagi ruumi Jakobsoni energilisemaile ja julgemaile nõudmistele, niipalju kui tsensuurilõud ja lehe huvid seda lubavad.

C. R. Jakobsonis leiavad need ideed, mida Eesti Aleksandri-kooli mõtte algatajad pooldasid, tugeva esindaja. Tema pedagoogiline ettevalmistus ja tuline isamaalsus olid peategureiks, et järkjärgult hakkas kujunema eesti hariduspoliitiline programm. Tema nõudis senise talvekooli asemele, kus lapsed ei suuda omandada suuremaid teadmisi, 3—4-aastast kooli. Koolis pidi õpetatama peale kirikulaulu, usuõpetuse, lugemise, kirjutuse ja rehkenduse ka füüsikat, looduslugu, tervishoidu ja maamõõtmist. „Minge edasi!“ hüüab Jakobson, „kui mitte, siis lähete tagasi“. Jakobson astus kindlasti vastu ka igasugustele ümberrahvustamistendentsidele, germaniseerimisele, mida noil ajal hakati teadlikult arendama ka kihelkonnakoolide kaudu, kõnelemata elementaar-, kreiskoolidest ja gümnaasiumidest linnades. Eesti noorsugu peab kasvatatama

eesti meeles ja eesti keeles, et ta jääks truuks oma rahvusele. Selle põhimõtte, mida Eesti Aleksandri-kooli asutajad selles koolis tahavad läbi viia, tõstab Jakobson üldiseks kindlaks nõudmiseks, võttes selle propageerimise alal oma kirjutistes järk-järgult ikka valjuma ja tungivama tooni.

Ei saa küll öelda, et rahvuslik kasvatusprintsip Jakobsoni pedagoogikas oleks otse esimene. Teoreetiliselt kasvatuses sihte käsitletes seab Jakobson esimesele kohale ülesande kasvatada lapses jumala-armastust, teiseks armastust ligimese ja kolmandaks isamaa vastu. Kuid tegelikult leiab just viimane külg tema poolt ometi kõige suuremat rõhutamist. Jakobsoni juures tuleb ühtlasi ilmsiks kõige tugevamini ka tendents vabastada kooli kiriklikust vaimust ja kiriku eestkoste alt. See järgneb teataval määral tema usulisest ratsionalismist, nagu vastavad püüded Kreutzwaldigi juures. Kuid samal ajal on siin mõjumas ka veendumus, et kirik oma saksameelsete vaimulikkudega eesotsas rahvast kammitsas peab. Seepärast on temale vabanemine kiriku eestkoste alt tingimata tarvilik ka rahvuslikes huvides. Ta hakkab järk-järgult saksa õpetajaid rahva „kardetavamateks vaenlasteks“ pidama, kes oma terava „jesuiitlise pilguga ka mõisnikka üles kihutada võivad. Sellepärast seisab meie teine poliitiline ülesanne selles: lugupidamist vaimulikkude vastu igapidi alt ära õõnestada, kes ju igalpool inimese soo katk on, mida aga meil veel õigeks peetakse“.

Jakobson asub seisukohal, et kooli asjus peaksid ka koolmeistrid võima mõjukamalt kaasa rääkida. Seepärast püüab ta kooliõpetajaid selles suunas konverentsidel julgustada ja esineb neil ka ise korduvalt.

Jakobsoniga pääseb mõjule uus orientatsioon, mis enne kodumaal polnud harilik: Peterburi patriootide oma. Täie rõhuga tõstab ta õpetuse lähtekohaks lapse kodukoha, rahva ajaloo ja kirjanuse. Selles mõttes püüab ta täie andumusega eesti koolile ka tegelikult abiks olla. Ta hakkab kooliraamatuid kirjutama. 1866 ilmub tema sulest „Uus aabitsa raamat“. Selles võtab ta tarvitusele hääldamismeetodi ja saab seega teerajajaks uuele lugemisõpetusele. Ta asub lugemisraamatu koostamisele. Tema „Koolilugemise raamatust“ ilmub 1867 esimene jagu, mis laialiselt tarvitusele võetakse, hoolimata kõigist vastuoludest ja vaenlastest. Esimene trükk (5000 eks.) müüdi kolme aastaga läbi. Hiljemini on ta 15 korda trükkis ilmunud. See raamat oli kogu oma kokkuseade poolest uudis, mis vastaseidki võitis ja leidis tunnustust ka vanameelsete kiriku-

õpetajate keskel. Siin on toodud palasid väga mitmekesise sisuga: kirjanduslikke, loodusloolisi, ajaloolisi, geograafilisi. Peale tõlgete saksa keelest esineb raamatus rohkesti ka algupäraseid ja paremaid tooteid, mis sel ajal algav eesti kirjandus pakkuda võib. Kõike kannab isamaaline vaimustus. Tuuakse kirjeldisi kodumaast, tema loodusest, Eesti muinasajast ja ajaloolisest minevikust. Patriootilisi tundmusi tõstavad Koidula, Kuhlbari isamaalised laulud, palad „Kalevipojast“, rahvalaulud jne. 1868 ilmus Jakobsoni „Väikene geograafia“. Kuigi raamat, nagu üldse tolleaegsed õpperaamatud, sisaldab liigselt nomenklatuuri, on ometi tema suureks väärtuseks see, et ta lähtub kodukohast, teostab seega nõudmise, mis pedagoogikas juba tol ajal oli üldtunnustatud. Ka noodiraamatu „Vane muise kandle hääled“ andis Jakobson välja (1869), kus esimest korda avaldatakse eesti rahvaviise.

Oma raamatute väljaandmisel oli Jakobsonil suuri, otse meeletele ajavaid raskusi. Et siin saada vajalist abi, haarabki ta kinni vastava kirjandusliku organisatsiooni asutamise mõttest, mis varsti teostubki Eesti Kirjameeste Seltsi näol.

Samal ajal on Jakobson elavas kirjavahetuses ka ärksamate kooliõpetajatega ja oma endiste kaasõpilastega Valga seminarist, kes temalt said rohkesti pedagoogilist äratust ja julgustust.

Ärkavale eesti rahvuslikule liikumisele ja tema hariduspüüete kujunemisele saab väga tähtsaks asjaolu, et Venes slavofiilne vool järjest tugevamaks tõuseb, mis soodustab valitsusringkondade rünnakut balti saksluse vastu ja ühtlasi õhutab teda rohkem silmas pidama ka maa pärisrahvaste huvisid. See uus poliitiline kurss võimaldabki eestlastele põljapaneva tähtsusega rahvuslikke ettevõtteid.

Eesti rahvuslikule liikumisele hooguandvaks teguriks ja laiemais hulkades rahvusliku ühtekuuluvuse tunde levitajaks saab esimene eesti üldlaulupidu 1869. a. suvel Tartus. Siin tundsid rohkel arvul kokkutulnud eestlased end haruldases vaimustushoos ühise rahvana. Nad said hästiõnnestunud rahvuslikult suurürituselt julgustust ja teotsemishoogu. J. Hurda poolt peetud peokõnes avaldati ka esmakordselt nii laialise kuulajaskonna ees rida tähtsaid mõtteid rahvusliku kultuuri arendamise ülesannete kohta. Seda, mis senini oli käsitletud kitsamais ringides ja vähemal määral ka ajalehtede veergudel, öeldi nüüd suurtele, ühistest tunnetest haaratud hulkadele avalikult välja. Nende soovide hulgas oli eriti tähtsal

kohal nõudmine, et tarvis on kõrgemaid emakeelseid õppeasutisi, kus antakse süvendatumat õpetust kui senistes kihelkonnakoolides.

Laulupeo tõukel saab teatavat hoogu Eesti Aleksandri-kooli ja Eesti Kirjameeste Seltsi mõtte arendamine. Julgustust saavad ka need üksikud eesti rahvusele truuks jäänud üliõpilased Tartu ülikoolis, kes nüüd koonduvad esimeseks eesti üliõpilasorganisatsiooniks.

Laulupeo ja Liivimaa talurahva vabastamise 50-nda aastapäeva ümber keerlesid ka põllutöökooli asutamise kavatsused. Liivimaa aadel on nõus siin asja etteotsa astuma ja määrabki selleks teatava summa, kuid varstigi hakati selles kavatsuses nägema püüet teha sellest eesti talupoegi rahvuslikult mõjustav saksa kool. Sel seisukohal asus ka C. R. Jakobson, kes, ettevõtte vastu täis umbusku, kardab, et kavatsetud koolis „saksa keel ja meel peaasi saavad olema“, ja sellest muud välja ei tule kui „mõisasulaste kool“. Mitmesuguseil põhjusil jääb eesti põllutöökooli asutamise kavatsus sakslaste poolt siiski teostamata.

Laulupeost saab hoogu ka Koidula algatus eesti tütarlastekooli suhtes. Juba mitu aastat on ta sellega ringi käinud. Kuid ta ei tea, missuguses suunas selle teostamiseks samme astuda. Nüüd on ta selle arendamisel juba märksa aktiivsem. Kuid tegelikke tagajärgi sellele ei järgne nüüdki. Eesti tütarlastele rahvusliku hariduse andmise küsimus muutub küll ikka kibedamaks, sest et ka balti saksa ringkonnis on sel alal end liigutama hakatud. Kirikuõpetaja Hansen kutsub Paistus ellu tütarlaste kihelkonnakooli, mis äratab laialist tähelepanu, eriti oma saksa õppekeelega. See kool tekitab rahvuslikult teadlikemais meestes teravat opositsiooni. Jakobson nimetab seda õigusega saksa „toaneitside“ kasvatamise asutiseks. Kuid ometi kindlamat vastuaktsiooni sellele ei tõuse. Rahvuslike tegelaste tähelepanu on liiga kiindunud teistesse veel tähtsamasse küsimustesse.

Alles hiljemini püüdis Koidula algatatud eesti tütarlastekooli asutamise mõtet teostada Karoline (Lilli) Suburg, kes 1882 Pärnus käima pani vastava kooli 3 klassiga ja 6-aastase õppekursusega. 1886 viidi see kool üle Viljandisse, kus ta muudeti 5-klassiliseks progümnaasiumiks. Kool ei saanud küll rahvuslikult olla kuigi silmapaistev, kuid omajagu oluline oli, et tema võrdlemisi suures pansionis võimaldus noori neidusid kasvatada mitmeti rahvuslikus vaimus.

Varsti pärast esimest üldlaulupidu saadi keisrilt luba ka raha korjanduseks Eesti Aleksandri-kooli asutamiseks. Seega sai see kauakavatsetud rahvuslik üritus juba mõnevõrra jalgu alla. Kuigi see luba Aleksandri-kooli suhtes oli ainult põhimõttelist laadi ja kooli õppekava ning keeleküsimumuse jättis veel lahtiseks, siis ometi oli tähtis, et asi nüüd võis suurema avalikkuse ees liikvele pääseda. Kui tähtsal eesti haritlaste koosolekul Tarvastus 7. VII 1870, kus oli arutusel rida tähtsaid päevaküsimusi eesti rahvusliku kultuuri arendamise alal, valiti ka Eesti Aleksandri-kooli peakomitee J. Hurdaga eesotsas, siis oli loodud ka kindlam organisatsioon Eesti Aleksandri-kooli mõtte arendamiseks ja tema heaks raha korjamiseks. 1871. a. lõpul avaldas Hurt pikema üleskutse „Eesti Aleksandri kool. Üks tähtis kuulutus ja palve kõigile Eesti rahvale“, kus andis ülevaate kooli mõtte tekkimisest, kooli plaanist ja ühtlasi juhtnööre raha korjamiseks. Eriti tähtis oli aga selles autori poolt esitatud põhjendus emakeelse kooli ja hariduse vajadusest, mis oli arendatud suure üksikasjalisuse ja osavusega.

Üleskutse leidis sooja vastuvõttu. Peagi tõusis kodumaal tihe võrk abikomiteid. 1871. a. on neid alles neli, järgmisel aga juba 64. Raha saadi kooli heaks esimesel aastal ligemale 8000 rubla. Järgmisel aastail aga hakkas kooli asi juba raugema ja jäi siis ajutiselt soiku. Sakslased asusid varstigi tema vastu ägedasse opositsiooni. Kihutustööd tehti suuliselt ja rohkesti ka trükisõnas. Kuid see vastuagitatsioon annab peagi asjale aina uut hoogu. 1874. a. omandati koolile Põltsamaa lähedal Kaarlimõisas maja. 1876 pöörduti vastava üleskutsega vallavalitsuste poole. Uus elavus aga toob omakorda uusi vastaseid. Rünnak sakslaste poolt Eesti Aleksandri-kooli mõtte vastu läheb järjest teravamaks. Asja vastu astub üles kirikuõpetajaid ja mõisnikke, nende hulgas kõige ägedamalt Urvaste mõisahärra H. v. Samson. Appi võetakse kooli mõtte vastu kihutustöö tegemisel ka eestlasi, nende hulgas kurikuulsaks saanud Pärt Suija.

See vastutötötamine aga populariseeris tugevasti Eesti Aleksandri-kooli mõtet laiemais rahvahulkades. Abikomiteid tuli juurde, tekkis isegi naiskomiteid, korraldati kontserte, näitemüüke, pidusid ja loteriisid. Liigutava andumusega korjati kooli heaks raha ka perekonnapidudel ja väiksemail koosviibimisel. Selle kooli õnne peale külvas mõnigi mees vilja ja mõnigi kalur püüdis kalu. Uusi annetisi tuli väljastpooltki, Soomest ja isegi Ungarist. Vastased olid areneva ja leviva mõtte vastu võimetud. Lootused kooli suh-

tes näisid kõigiti head olevat. Jakobsoni „Sakala“ ilmumahakkamine 1878 tõi ka siin uut julgust ja hoogu juurde.

Rööbiti Eesti Aleksandri-kooli mõtte arenguga edeneb ka Eesti Kirjameeste Selts, mis kõiksuguste väliste takistuste tõttu sai kinnituse alles 1871. a. Mitmete teiste tähtsate rahvuskultuuriliste ülesannete teostamise kõrval omab see selts tähtsat osa ka eesti pedagoogilise mõtte keskusena. Seltsi koosolekuil peeti kõnesid pedagoogiliste küsimuste üle, millega esinesid selleaegsed silmapaistvamad eesti koolitegelased: G. Blumberg, Ch. Niggol, R. Kallas, P. Undritz, J. Kurrik, A. Grenzstein jt. Võib öelda, et Eesti Kirjameeste Selts eriti just rahvahariduslikke ülesandeid püüdis lahendada. Mitte ainult seega, et tema liikmeiks oli õige palju kooliõpetajaid, vaid eriti oma teadlikult püstitatud ülesannetega, milleks olid: kirjakeele arendamine, rahva muinasvara kogumine ja uurimine ning pedagoogiliste küsimuste arutamine. Iseäranis oli tähtis seltsi tegevus eesti raamatute väljaandmise alal, mille hulgas kooliraamatud arvult esikohal seisid. Tema „toimetuste“ sarjas ilmus rida tähtsaid õpperaamatuid, mis said aluseks eesti koolikirjandusele.

ÄRKAMISAEGNE SUURLÖHE.

Nii Eesti Kirjameeste Seltsis kui ka Eesti Aleksandri-kooli komiteis arenes rahulik tegevus mitme aasta jooksul, hoolimata sellest, et juhtivamate meeste arusaamised eesti rahvuspoliitilistes küsimustes suuresti lahku läksid ja ka omavahelisi hõõrumisi tekitasid. Kui aga 1878. a. Jakobsoni ja Hurda vahekord arenes avalikuks konfliktiks ja tõi enesega lõhe eesti avalikus arvamuses, kus ühelt poolt häälekandjaks oli „Sakala“, teiselt poolt „Eesti Postimees“, hakkas olukord muutuma.

Jakobsoni „Sakala“ ilmumahakkamine tõi rohkesti uusi välja-vaateid eesti rahvuspoliitikasse. Uue ajalehe toimetaja astus julgesti ja kindlasti võitlusse rahva õiguste, eeskätt tema üheõigusluse eest saksa kaaskodanikkudega: aadli eesõigused pidid kaduma, eestlastele pidi võimaldatama osavõtt maaomavalitsusest, nõuti uusi avalikke kohtuid, mõisnikest sõltumatut politseikorraldust jne. Hariduse küsimused seisid „Sakalas“ eriti tähtsal kohal: rahva saksastamisele pidi piir pandama, rahvakoolid mõisnikkude ja kirikuõpetajate valitsemise alt ära võetama ja nad haridusministeeriumi alla seatama, linnadesse nõuti eesti koole, maakoolide õppekava pidi täiendatama eluliste ainetega jne.

Hurda ja tema poolehoidjate eeskava ei erinenud palju neist nõudmistest, eriti hariduslikes küsimusis. Ka siitpoolt rõhutati eestikeelset õpetust rahva hariduse loomuliku põhjana. Ka siin oldi vastu kõigele saksastamisele, aga ühtlasi ka venestamisele ning nõuti külakoolist igasuguse võõrkeele kõrvalejätmist. Eriti rõhutati kõrgemate eesti koolide, iseäranis Aleksandri-kooli vajadust, mille heaks sooja südame ja sõnaga õhutati tööd tegema. Ka nõuti siit ringkonnast professuuri asutamist soome sugu keelte, iseäranis aga eesti keele ja vanavara uurimiseks.

Kuid ometi oli mõlemate leeride vahel suuri lahkuminekuid nii ilmavaates kui ka poliitilises orientatsioonis ja taktikas. Jakobson oli teatavate ratsionalistlikkude vaatesuundadega, esines kirikuvastasena, kes püüdis vaimulikkude mõju vähendada. Seevastu aga teine pool asus kiriku suhtes jaataval seisukohal, jättes puudutamata tema mõju koolile. Ka on sellele ringkonnale omane teatav usk kohalikkude sakslaste heasse tahtesse kohalikkude pärisrahvaste suhtes, mis aga Jakobsonil täiesti puudub. Kui „Sakala“ toimetaja on äge, agressiivne võitleja, kes oma abinõusid mitte väga ei vali, siis esinevad tema vastasleeri juhtivamad mehed enam sobituspüüdelistena, tasakaalukamalt ja rahulikumalt. Sellest oli tingitud ka kummagi poole erinev taktika kohaliku saksluse vastu.

Vahekordade teravnedes ründab Jakobson ikka käredamalt Jannsenit ja tema „Eesti Postimeest“, heites ette talle kitsast poliitilist silmaringi ja poolehoidu sakslastele. Tekkis äge sulesõda. Jannsen nimetab Jakobsoni politikat „tuletikkude ja terariistade laste kätte andmiseks“, Jakobson omalt poolt iseloomustab Jannseni tegevust rahvale „kepi ja vitsa pakkumisena“ jne.

Jakobsoni ägenev esinemine kirikuõpetajate vastu põhjustab kirikumeelsel J. Hurdal avaliku lahkumise „Sakala“ kaastööliste hulgast, mis kohe tekitab suurt poleemilist tolmu ja hakkab varsti kanduma laiemaissegi rahvahulkadesse ning tungib ka eesti rahvuslikesse suurettevõttesse.

Tegelikult avaldus lahkuminek kõigepealt Eesti Kirjameeste Seltsis 1879. a. eestseisuse valimisel, kus Hurt küll veel esimeheks edasi jäi, kuid abideks seati Veske ja Jakobson. Järgmise aasta alul avaldus vastuolu mõju ka Eesti Aleksandri-kooli asjus. Siin tuli esile teravaid lahkuminekuid kooli õppeplaanide ja kuratööriumi koosseisu küsimustes, ühtlasi hakati kahtlustama Hurda-sõbralist peakomitee kassahoidjat jne. Jaanuaris 1881 pörkasid pooled kokku E. Kirjam. Seltsi aastaraamatu pärast. Järgmistel päevadel

peetud Eesti Aleksandri-kooli komiteede esindajate koosolekul oli põnevus kooli õppekavade pärast suur. Ometi suudeti esialgu veel kuidagi kokku leppida. Kuid sama aasta kevadest peale hakkasid vahekorrad ikka enam ja enam teravnema, kuni lõpuks nad suvel ja sügisel jõudsid haripunkti. Juunis 1881 esitati keisrile erilise eesti seltside esindajaist koosneva saatkonna kaudu märgukiri, milles oli avaldatud rida soove Liivimaal vajalikkude reformide kohta. Selle saatkonna mõte algatati Eesti Kirjameeste Seltsis, kuid sama seltsi president J. Hurt ei leidnud olevat võimaliku märgukirjale, mis oli pärit Jakobsoni ringkonnast, alla kirjutada. See tekitas palju paksu verd järgnevas ajakirjanduslikus poleemikas, mille üheks tagajärjeks oli Jakobsoni mõju tõus rahvahulkadesse.

Viimati tuli äge torm ühes müristamisega õhku puhastama. Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekul 22. VIII 1881 pörkasid pooled ägedasti vastamisi. Hurdameelsed tegelased, kes olid suuremal määral koondunud „Eesti Postimehe“ ümber, lahkusid seltsist. Ka elatanud Kreutzwald, kes senini avalikkuse ees oli Jakobsoni poole hoidnud, ühines nendega ja pani seltsi auesimehe ameti maha. Selts jäi Jakobsoni ja Veske juhtida.

Aleksandri-kooli asjus tuli lõplik arvete õiendamine alles pärast Jakobsoni surma. Kui 1883. a. J. Köler soovis Aleksandri-kooli kassast saada laenu Kuntaugani mõisa ostmiseks Krimmis ja Hurt peakomitee presidendina selle vastu seisis, kujunes vahekord ka selles rahvuslikus ürituses avalikuks lõheks. Asi läks niikaugemale, et Hurt kuulutati 34 abikomitee nimel allakirjutatud avaliku selektusega Aleksandri-kooli peakomitee presidendi kohalt tagandatuks. Sellele järgnes äge sulesõda ajalehtedes, ja kui sama aasta juunis abikomiteede esindajad uuesti kokku tulid, valiti Hurda asemele peakomitee presidendiks J. Köler. Hurt keeldus sellele otsusele alistumast. Nüüd hakkasid ka valitsusvõimud end Eesti Aleksandri-kooli asjusse segama ja hoopis teisiti kui senini. Pea- ja abikomiteed suletakse ja kogu asjale antakse hoopis uus suund. Eesti Aleksandri-kooli heaks korjatud rahaga asutatakse Kaarlimõisas Põltsamaa lähedal 1888. a. Eesti Aleksandri linnakool vene õppekeelega. Eesti rahvusliku ärkamisaja ühele õilsamale ja suurejoonelisemale ettevõttele oli saanud osaks täielik fiasko.

Oli alanud venestusaeg, kus valitsus pani maksma rea reforme, et muuta senist Baltimaade erikorda ja lähendada maad Vene riigile. Eesti rahvuslik liikumine läheb kõigil aladel tugevasti tagurpidi.

Ta loidub ja väsis ning laguneb oma sisemistes vastuoludes ega suuda avaldada enam mingit mõjukamat vastupanu venestamis-meeleoludele, mis leiavad laialist poolehoidu ka eesti tegelastes ja avalikus trükisõnas.

Kirjandus ja allikad: M. Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu II, 2; Jurjevis 1899. M. K a m p m a n n, Eesti kirjandusloo peajooned II; Tallinnas 1913. [P. Põld], Eesti ajakirjanduse ajalooost, — Eesti Üliõplaste Seltsi Album VI, lk. 31—69. H. R o s e n t h a l, Kulturbestrebungen des estnischen Volkes; Reval 1912. H. K r u u s, Linn ja küla Eestis; Tartus 1920. Postimees 1857—1907 50-aastase kestuse mälestuseks; [Tartus 1909]. J. K[õpp], Eesti Aleksandri-kool, — Eesti Üliõpilaste Seltsi Album IV, lk. 39—69. J. K õ p p, Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalugu I; Tartus 1925. A. K r u u s b e r g, Ääremärkused J. V. Jannseni müüdavuse asjus, — Eesti Kirjandus 1921, lk. 78—82. H. S c h m i d t, J. V. Jannseni pedagoogilised vaated, — Eesti Kirjandus 1925, lk. 14—23, 92—100, 234—240, 286—292. V. E r n i t s, C. R. Jakobson, — Eesti Kirjandus 1910, lk. 465—494. M. K a m p m a n n, C. R. Jakobson kui pädagog, — Eesti Kirjandus 1912, lk. 97—104. V. R e i m a n, Jaan Adamson, — Eesti Kultura II, lk. 3—89. M. L i p p, Hans Wühner, — Eesti Kultura II, lk. 90—113. J. L õ o, Adam Petersoni mälestuseks, — Eesti Kirjandus 1920, lk. 354 jj. A. P e t e r s o n, Kõrgemäe Annus Kase, — Eesti Kirjandus 1920, lk. 346—354. Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus I; [Tartus 1910]. Dr. Fr. R. Kreutzwaldi kirjad Jaan Adamsonile, — Eesti Kirjandus 1909, lk. 97—108, 155—163, 188—201. Dr. J. Hurt'i ja professor J. Köhleri kirjavahetus, — Eesti Kirjandus 1910, lk. 450—455. Professor J. Köhleri ja J. Hurt'i kirjavahetus, — Eesti Kirjandus 1911, lk. 183—188. C. R. Jakobsoni kirjad J. Adamsonile, — Eesti Kirjandus 1913, lk. 119—129, 233—239, 268—282, 309—314. C. R. Jakobsoni kirjad prof. J. Kölerile, — Eesti Kirjandus 1913, lk. 29—32, 77—83. Joosep Kapp'i kiri C. R. Jakobsonile, — Eesti Kirjandus 1923, lk. 378—380. Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat I—XIII; Tartus 1873—1886. Eesti ärkamiseaja tegelaste koosolek 11. septembril 1878, — Eesti Kirjandus 1921, lk. 124—127. Eesti saadikute märgukiri Vene keiser Aleksander III-le 19. juunist 1881, — Eesti Kirjandus 1921, lk. 346—349. J. K u r r i k, Vilksatused ärkamisajast, — Eesti Kirjandus 1922, lk. 181—193, 239—249. Сборникъ постановлений по Министерству Народнаго Просвѣщенія IV; С.-Петербургъ 1871.

KOOLID VENESTUS-AJAJÄRGUL 1885—1917.

Pärast kindluseta Aleksander II astus Vene troonile Aleksander III, energiline ja veendunud panslavistlikkude püüete pooldaja. Ta seadis kohe oma politika sihiks Balti piirimaadel senise omapärasuse hävitamise nii administratsiooni, omavalitsuse ja kohtu kui ka kooli ja kiriku alal. Esialgu oli nende püüete terav ots sihitud küll balti saksluse võimu murdmisele, kuid varsti selgus, et nad ka eesti rahvuskultuurilistele eesmärkidele vaenlikud olid.

Nagu sissejuhatuseks algavale sõjakäigule tõusis 1883 rahvas seas uus tung üleminekuks kreeka-katoliku usku, kuid valitsuse agarast toetusest hoolimata piirdus see ainult üksikute Eestimaa valdade ja küladega. Siis asuti koolide kallale. Õppekonna kuraatoriks nimetati senise balti paruni asemele tõsine vene mees Mihail Kapustin, kes õppekonna valitsuse lõplikult Riiga üle viis (1886), kus Tartu ülikooli atmosfäär ei pääsenud teda mõjustama. Kõik koolid, ka maakoolid, allutati haridusministeeriumile (1885). Viimatinimetatute ülevalveks loodi rahvakoolidirektorite ja -inspektorite kohad (1887), kuna ainult veel usuõpetus kirikuõpetajate ja kirikuvalitsuse organite kontrolli alla jäi. Talurahvaseadustele rajatud seniseid maakoolide valitsuse asutisi ei kaotatud küll mitte, kuid nende kaastegevust koolide juhtimises, eriti õpetajate ametisse seadmisel, piirati seevõrra, et nad sunnitud olid oma tegevust kuni edaspidiseni seisma jätma. Kõiki koole kohustati esialgu vene keelt õpetama, siis anti käsk, et vene keel kõigis koolides õppekeeleks peab seatama (10. IV 1887), missugune määrus mõne aasta jooksul algkoolist ülikoolini kindlalt läbi viidi. Ainult veel vallakoolides tohiti kahel esimesel õppeaastal eesti keelt tarvitada; siis aga seletati seadusemäärus selles mõttes ümber, et kooliõpetaja peab algusest peale vene keele tarvitusele võtma.

Seega seati rahvakool eeskätt vene keele omandamise teenistusse, kuna rahvakeelele ainult veel usuõpetuse ja emakeele tundides aset jäi. Rahvakooli-inspektoriteks nimetati kas venemeelsed eestlased või puhasverd venelased, kellele meie maa olud ja keel olid täiesti võõrad. Need mehed kõrvaldasid vene keele puuduliku oskamise pärast suure hulga vanemaid, kogenud kooliõpetajaid ja täitsid nende kohad päris noorte, väga puuduliku haridusega meestega, kes aga vene keelt rääkisid. Eesti ja saksa seminar Tartus ja Kuuda seminar suleti, kuna Kaarma oma veel mõnda aega edasi kestis (1910). Et kooliõpetajaid saada, loodi 5-klassiliste ministeeriumikoolide juurde erilised ettevalmistus- ja täienduskursused, sest Tartu vene seminar suutis ainult vähesel arvul anda uusi õppejõude.

Vastnimetatud ministeeriumikoolidel oli aga veel teine ülesanne. Nimelt püüti nende kaudu venestuse huvides seniseid evangeliumi-luteriusulisi valla- ja kihelkonnakoole vähendada. Nad asutati vähemate koolide ühendamise teel üheks suuremaks üksuseks, kusjuures aga vastavat valla-volikogu otsust enam tagasi võtta ei lubatud. Valdadele oli säärasest muutusest see kasu, et kroonu

võttis õpetajate palgad oma kanda, liiatigi suuremat tasu kindlustades, ja et ta uute ning otstarbekohasemate koolimajade ehitamiseks suuremaid summasid laenas. See-eest aga kaotas vald õiguse oma tahtmise järele kooliõpetajaid valida, mida rahvakooli-inspektorid siis kasustasid enamasti selleks, et umbvenelasi sisekubermangudest venestatavale piirimaale sisse tuua ja siin eesti lapsi õpetama panna. Neil põhjustel tekkis ühe osa eesti rahvuslaste juures tugev vastasrind ministriumikoolide asutamisele, mispärast nende koolide arv lõplikult kuigi suureks ei jõudnud tõusta.

Selle hariduspoliitika tagajärjed andsid end pea terves koolielus tunda. Pedagoogiline huvi langes. Eesti kasvatusteadusliku ja koolikirjanduse arenemisse tuli seisak. Eesti õpperaamatud muutusid peale aabitsa, lugemiku, katekismuse ja piiblilugude ülearusteks; nende asemele astusid venekeelsed vene kooliametnikkude töökojast. Eesti Kirjameeste Seltsi pandi kinni (1893). Kadusid pedagoogilised kõned, nagu neid viimaseski oli peetud, keelati ära kohalikud koolikonverentsid, mis kauemat aega kirikuõpetajate juhatusel üksikuis kihelkonnis ja maakonnis viisiks olid olnud. Kooli õppekavast kadus kodumaatundmine ja vallakoolist enamasti ka igasugune maateadus. Enamik õpilasi jõudis kolme talve jooksul vaevalt kaugemale puudulikkude algete omandamisest emakeele lugemises ja kirjutamises, vabadest kirjatöödest ei võinud juttugi olla. Vene keeles aga omandati vaevast ja ajakulust hoolimata ainult mõned praktiliselt vähekasustatavad raasukesed. Nii koolide kui ka õpetajate ja õpilaste arv vähenes: võrreldes 123 kihelkonnakooliga ja 974 vallakooliga ning 1410 kooliõpetajaga aastal 1886 oli Liivimaal 1904 üldse 111 kihelkonnakooli, 826 vallakooli ja 37 ministriumikooli 1243 õpetajaga. Õpilaste arv, mis siin 1887. a. maakoolides oli olnud 48 775, langes 1901. a. 44 946-ni, ehk küll endist kujunemist arvesse võttes oleks neid pidanud olema 54—55 000.

Mis puutub avalikesse koolesse, siis viidi need siseriigi koolidega nii organisatsiooni kui ka õppekavade poolest ühesugustele alustele. Kreiskoolide asemele astusid igal pool nn. linnakoolid („gorodskoid“). Ka erakoolid sunniti vene õppekeelele üle minema. Seepärast arvasid rüütelkonnad paremaks oma koolid sulgeda (Viljandi maagümnaasium, Tallinna toomkool). Vene keelega tehti algust esimesest koolipäevast peale. Ka õppejõud olid väheste eranditega võhivõõrad. Eesti keelt tarvitati ainult usuõpetuse tundides, muidu oli tema tarvitaminegi õpilastele omavahel keelatud.

Küll lubas seadus teda mõnes gümnaasiumis eraviisil eri maksu eest õpetada, kuid koolidirektorid ei avaldanud tahtmist seda õpetust korraldada, või kui nad seda organiseerisidki, siis seadsid nad tunnid meelega pealelõunale või pühapäevale, mis õpilaste himu neist osa võtta loomulikult vähendas.

Juba väikesest peast tuubiti lastele sisse, et sääraseid asju, nagu eesti kirjandus ja ajalugu, ülepea ei olevatki, et Venemaa on nende isamaa. Kõik, mis puutus Vene sisemaasse, mis leidus kuskil Tuulas või Novgorodis, toodi lapsele lähemale kui see, mis teda ümbritses ja millega ta iga päev kokku puutus. Selle tõttu jäi õppeaine lapsele sisemiselt suurelt osalt võõraks; õpilane muutus pimedaks ja kurdiks reaalse elu vastu, harjus tühjade sõnade tegemisega ja, kui ta koolist lahkus, siis oli ta sagedasti ükskõikseks läinud ka oma rahva vastu.

Tartu ülikool kandis 1893. a. saadik Jurjevi ülikooli nime. Usuteaduskonda, mis endisel kujul püsinud, kavatseti mitmel puhul siit eraldada ja siseriiki üle viia. Noorsugu, kes ülikooli lõpetas, võis ainult nn. vabasid elukutseid valida, kui ta kodumaale tahtis jääda, riigiametitesse ja kooliõpetajaks gümnaasiumi pääseda ei olnud siin üldiselt lootustki.

EESTI RAHVUSLIKU KOOLI TEKKIMINE.

Kui see venestuspolitika siiski ei suutnud eestlasi ümber ravustada, siis tänu uuele rahvuslikule vastuliikumisele, mis iseäranis Jaan Tõnissoni õhutusel ja julgustusel 1896. a. peale taotles rahvuskultuurilist emantsipatsiooni kõigi jõudude ja abinõude koondamise teel eneseaitamiseks.

See polnud kerge. Puudus ju vähim seaduslik võimalus erateelgi korraldada rahvusliku hariduse andmist, puudusid ka varalised allikad. Eesti rahvusliku ärkamisaja uhke unistus, Aleksandri-kool, oli pidanud oma tegevust vene keeles algama. Eesti keelele olid selle õppekavas ainult vähesed tunnid määratud. Sama teed oli sunnitud käima ka eespoolnimetatud Hugo Treffneri gümnaasium Tartus, et ülepea eksisteerida ja pealvee seista.

Alles 1905. aasta vene revolutsiooni mõjul avanesid laiemad võimalused. Jälle lubati vallakoolides esimesel kahel õppeaastal õpetamisel tarvitada emakeelt. 19. apr. 1906 anti määrus, mille põhjal õigus oli asutada erakoole kohalikkude keeltega õppekeelena. Neil koolidel puudusid siiski avalikkude koolide õigused ja nad

pidid loobuma igasugusest toetusest riigi ja kogukondade poolt, et oma noorsugu kas või osaltki võõra kasvatuse mõju alt välja kiskuda. J. Tõnissoni ja tema sõprade algatusel avati sügisel keskkool, Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi tütarlastegümnaasium. Koolijuhatajaks oli kahel esimesel aastal O. Kallas, pärast 10 aastat nende ridade kirjutaja. Selle kooli eeskujul tõusid ellu tütarlaste progümnaasium Viljandis, mis hiljemalt täielikuks keskkooliks muudeti, sega-progümnaasiumid (esimesed ühiskoolid) Pärnus ja Nuustakul (nüüdne Otepää) ja mitmed kõrgemale rahvakoolile vastavad õppeasutised maakohtades. 1910. a. arvati Eestis ja Venemaa eesti asundustes 98 haridusseltsi, mis 36 kooli ülal pidasid 2796 õpilasega; umbes 20 neist koolest olid puht-eestikeelsed, s. t. peale vene keele, vene ajaloo ja Venemaa geograafia õpetati neis kõiki aineid eesti keeli; ülejäänud olid kahekeelelised. Majanduslikult tugevam ja paremini organiseeritud saksa ringkond oli juba paari aastaga koonandanud „Saksa Seltsi“ ümber terve erakoolide võrgu, kus ruumi leidis isegi eesti lastele, kel emakeeleks oli saksa keel või ka mitte.

Kaunis raske oli eesti erakoolidel oma seisukohta kaitseda. Paar neist läks hingusele, üks suleti (Keilas) õppekonna kuraatori poolt, õpilaste puudulikkude teadmiste pärast vene keeles, mis kuraatorit tema külaskäigul oli pahandanud. Kuid teised seisid enam-vähem kindlalt, saades rahalist toetist pidude, näitemüükide, kingitiste, seltsiliikmemaksude näol, kusjuures kõige tunduvalt arvesse tulid meie arenevate ühistegeliste raha- ja majandusasutiste annetised. Need koolid said teetasandajaiks tulevasele eesti koolile. Meie haridusseltside erakoolide teeneks tuleb nimelt arvata, et nad rasketel aegadel mõne tuhande eesti noorsoost venestuse mõjust vabastasid, oma tööga igasugused kahtlused peletasid eestikeelse hariduse läbiviidavuse kohta, pedagoogilise huvi laiemais ringkonnis jälle liikvele äratasid (nn. „hariduspäevad“), eestikeelse koolikirjanduse soetamisele uue tõuke andsid ja kogu pedagoogilisi jõude enese ümber kogusid, kes muidu oleksid pidanud valguma laiadele Venemaa lagendikkudele. Ka andis nende koolide tekkimine hoogu era- ja kogukonnakoolide asutamisele, kus õppekeeleks oli küll vene keel, kuid kus õppejõud võimalikult eestlastest valiti ja eesti keel ning kirjandus õppekavas tähelepanu leidis. Säärasteks koolideks osutusid näit. linna tütarlaste kommertsikool Tallinnas, Tartu erakommertsikool, Westholm'i eragümnaasium poistele Tallinnas, pr. Lender'i tütarlastegümnaasium sealsamas jt.

Alles märtsi suur revolutsioon Venemaal a. 1917 päästis need jõud valla, mis küll suure maailmariigi kõige sügavamasse viletsusse tõukasid, kuid ühtlasi vägivaldsele venestuspolitikale piirimail otsa tegid. Ajaviitmata kõrvaldati nüüd meie maal senised vene rahvakooli-inspektoriid ja -direktoriid ning seati nende asemele eesti koolimehed. Eesti õpetajaskond pidas 7.—9. apr. ja 20.—23. juunini Tartus esimest ja teist kongressi ning ühines 14. mail samal aastal Eesti Õpetajate Liiduks.

Kui vähe aga venelased kõrgeltkõlavaist vabodusjuttudest hoolimata valmis olid eesti koolile vastu tulema, näitab asjaolu, et Vene haridusminister alles 13. sept. 1917 luba andis kõigis rahvakoolides emakeelt õppekeelena tarvitusele võtta. Keskkoolides taheti kõik veel vana viisi jätta, vähemalt ei suudetud Kerenski valitsust niikaugele viia, et ta oma seisukoha nende suhtes emakeelse kooli mõttes oleks deklareerinud. Samuti ei leidnud tähelepanu nõudmine, et Tartu ülikooli juurde loodaks õppetoolid eesti keele ja kirjanduse jaoks, kuna vana soov, et usuteaduskonnas asutataks eestikeelne tegeliku usuteaduse professuur, juba 1916 oli rahuldatud.

Kõigest hoolimata tegid ometi mõned linnad ja seltsid omal võimul ettevaatlikult algust üleminekuga eesti keelele. Ja kui pärast Riia langemist sakslaste kätte (3. IX 1917) riiklikud õppeasutised Vene sisemaale evakueeriti, siis tundis eesti seltskond enda lihtsalt kohustatud olevat oma koolid nende asemele seadma, kuigi see nii õppejõudude kui ka -abinõude puudusel suuri raskusi tekitas.

Lühike kommunistide valitsus (nov. 1917 kuni 23./24. veebr. 1918) ei jätnud kooliellu mingeid olulisi jälgi. Seevastu aga asus temale järgnev saksa okupatsioonivõim kohe kõige suurema hoolimatusega koolide saksastamisele. Kõik endised riiklikud ja kogukondlikud keskkoolid tehti saksakeelseiks. Tartu ülikool pandi saksa ülikoolina jälle käima, pärast seda, kui Jurjevi vene ülikool oli Voroneži viidud. Eesti ajalehtedele ei lubatud isegi refereerida Adolf Harnack'i artiklit, milles kuulus usuteadlane soovitas ka eesti- ja lätikeelsete loengute pidamist saksakeelsete kõrval. Rahvakool jäeti küll eestikeelseks, ka erakoolid võisid eesti keeles oma õpetust jätkata. Kuid kõigile sunniti peale Saksa riigi koolide õppeplaanid, väga suure tundide arvuga saksa keele jaoks. Kooliõpetajad, kes mingil põhjusel okupatsioonivõimudele ei meeldinud, kõrvaldati. Plaanidki olid valmis, mille järgi kogu eesti rahvas 25 aasta jooksul pidi saksastatama.

Selle surve vastu astus osa eesti õppivat noorsugu ja kutsus üles saksa keskkooles kui ka ülikooli boikottima. Tekkis põnev olukord.

Seal murdis Saksamaa allajäämine maailmasõjas ja sellele järgnev Hohenzollernite langemine ka selle ikke. Novembri lõpul ja detsembri alul 1918 sunniti okupatsiooniväed maalt lahkuma, sest Eesti ajutine valitsus oli juba riigi juhtimisele asunud.

Veel oli iseseisvaks saanud Eestil kibe võitlus Venemaalt sissetungiva enamlike vooluga, kuid juba Vabadussõja päevil võis alata iseseisva, kõiki rahva haridusnõudeid rahuldava eesti kooli organiseerimine, mille kallal ka käesoleval ajal veel täie jõuga tuleb edasi ehitada.

SISUKORD.

	Lk.
Saateks	5
Sissejuhatuses	6
Kooliolud Liivimaal kuni usupuhastuseni	9
Usupuhastusest kuni ordu languseni (1524—1561)	15
Kool Liivimaa orduriigi langusele järgnenud võitluste aja- järgul (1561—1629)	20
Kooliolud Rootsi ajal (1629—1710)	22
Üldjooni kun. Gustav II Adolfi hariduspolitikast Liivi- ja Eestimaal	22
Piiskopp J. Rudbeckius Eestimaal	23
Instruktsioon kindralkuberner J. Skytte'le	24
Gümnaasiumid Tartus ja Tallinnas	25
Ülikool Tartus ja Pärnus	26
Alamad linnakoolid	27
Õppetegevus gümnaasiumis (Tallinnas)	29
Kiriku- ja kooliolude korraldamine maal	30
Reformitaotlused Liivimaal XVII sajandi keskpaiku. Ülem- kirikueestseisja-ametite asutamine	33
Köstrite ametiseseadmine	35
Kindralsuperintendent J. Fischer ja koolimees B. G. Forselius Kiriku- ja kooliolude arendamine kun. Karl XI lõppjärgul . .	37
Kiriku- ja kooliolude arendamine kun. Karl XI lõppjärgul . .	38
Kooliolud XVIII sajandil	45
Kiriku- ja kooliolud maal Vene võimu esimestel kümnenditel .	45
Liivimaa kindralsuperintendentide algatusi maakooliolude pa- randamiseks	48
Maakooliolud Eesti- ja Saaremaal	49
Maakooliolud keisrinna Katariina II valitsuse ajal	51
Linnakoolid	55
Kool XIX sajandi alul kuni talurahva vabastamiseni	60
Üldine koolikorraldus ja linnakoolid	60
Maarahvakoolid	65

	Lk.
Maarahvakool pärast pärisorjuse kaotamist	71
Kooli korraldamise katsed Eestimaal 1816—1824	71
Koolikord Liivimaal 1819. a. talurahvaseaduse järgi	76
Liivimaa maarahvakooli küsimused uue talurahvaseaduse maksmapaneku ajastul	79
Maarahvakool 30-ndail aastail	83
Avalikud koolid 1820. a. kuni Nikolai I valitsuse lõpuni	93
Koolikorraldus 1820. a. statuudi järgi	93
Venestamistendents Nikolai I valitsuse ajal	101
Maarahvakooli tõus XIX sajandi kolmandal veerandil	111
Uued talurahvaseadused ja korraldused kooli alal	111
Uued õppekavad (70-ndail aastail)	118
Rahvakooli arengu saavutisi	125
Vene mõju kõvendamise püüded avalikes kooles	130
Avalikkude koolide areng Aleksander II valitsusaja alul	130
Venestuse rünnak 1865—1875	132
Uute vene koolide asutamine ja õiguseu rahvakooli olukorra parandamine	136
Eesti rahvusliku kooli mõtte ja pedagoogika algus	141
Eesti rahvusliku ärkamise algus	141
Rahvuslikud üldüritused ja hariduspüüded	144
Ärkamisaegne suurlõhe	152
Koolid venestus-ajajärgul 1885—1917	155
Eesti rahvusliku kooli tekkimine	158

1650 of 14